

YUNİS XƏLİLOV

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
KONSTITUSİYASININ PREAMBULASI
VƏ ÜMUMİ MÜDDƏALARININ ŞƏRHİ**

Bakı-Qanun-2007

Elmi redaktor: Elşad Nəsirov
*Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiya
hüququ kafedrasının baş müəllimi*

Rəyçilər: Əlikram Tağıyev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Məmməd Rzayev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

**Yunis Fərman oğlu Xəlilov. Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyasının preambulası və ümumi müddələrinin şərh.**
Bakı. “Qanun”. 248 səh.

Kitabda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulası və ümumi müddəaları şərh olunmuşdur. Ayrı-ayrı maddələrdə təsbit olunan hər bir konstitusion hüquq norması hərtərəfli və sistemli şəkildə açıqlanmış, yeri gəldikcə xarici dövlətlərin konstitusiyaları ilə müqayisələr aparılmış, toxunulan məsələlərə yaradıcı mövqedən yanaşmaqla bir sıra yeni mülahizə və təkliflər irəli sürülmüşdür. Kitabın sonuna dünya dövlətlərinin paytaxtı, dövlət dili və pul vahidini əks etdirən cədvəl əlavə olunmuşdur.

Kitabın hazırlanmasında ayrı-ayrı alim və hüquqşünas-mütəxəssislərin əsərləri ilə yanaşı, beynəlxalq-hüquqi sənədlərdən, Azərbaycan Respublikasının son dəyişikliklər və əlavələr edilmiş qanunlarından, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarından, habelə, digər normativ-hüquqi aktlardan istifadə olunmuşdur.

Özündə *dərslük, kommentariya, mühazirə kursu, monoqrafiya, habelə ensiklopediya elementlərini ehtiva edən* kitab hüquqşünaslar, tələbələr, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

**Q 1300130004 qrifli
AB 022051**

**Az2
© Qanun – 2007**

Kitabda istifadə olunan şərti ixtisarlər

1. **AR** – Azərbaycan Respublikası
2. **ARK** – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
3. **Naxçıvan MR** – Naxçıvan Muxtar Respublikası
4. **Konstitusiya Aktı** – 18 oktyabr 1991-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının “Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı
5. **AR CM** – Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi
6. **AR CPM** – Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi
7. **AR MM** – Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
8. **AR MPM** – Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi
9. **AR AM** – Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi
10. **AR ƏM** – Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi
11. **AR SM** – Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi
12. **AR VM** – Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
13. **AR SQ** – Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri

M Ü N D Ə R İ C A T

Müəllifdən.....	6
Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulası	10
Ümumi müddəalar	20
I fəsil . Xalq hakimiyyəti.....	27
Maddə 1. Hakimiyyətin mənbəyi	28
Maddə 2. Xalqın suverenliyi	34
Maddə 3. Ümumxalq səsverməsi – referendum yolu ilə həll edilən məsələlər	46
Maddə 4. Xalqı təmsil etmək hüququ	69
Maddə 5. Xalqın vahidliyi	71
Maddə 6. Hakimiyyətin mənimsənilməsinə yol verilməməsi.....	74
II fəsil. Dövlətin əsasları.....	76
Maddə 7. Azərbaycan dövləti	79
Maddə 8. Azərbaycan dövlətinin başçısı	95
Maddə 9. Silahlı Qüvvələr	106
Maddə 10. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri	120
Maddə 11. Ərazi	126
Maddə 12. Dövlətin ali məqsədi	133
Maddə 13. Mülkiyyət	139
Maddə 14. Təbii ehtiyatlar	144
Maddə 15. İqtisadi inkişaf və dövlət	150
Maddə 16. Sosial inkişaf və dövlət	159
Maddə 17. Ailə və dövlət	170
Maddə 18. Din və dövlət	179
Maddə 19. Pul vahidi	194
Maddə 20. Dövlətin borclarına qoyulan məhdudiyətlər	198
Maddə 21. Dövlət dili	201

Hörmətli oxucu !

Hələ universitetin bakalavr pilləsinin üçüncü kursunda təhsil aldığı illərdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “ümumi müddəalar” adlı birinci bölməsinin hər bir maddəsini şərh etməklə məqalələr halında çap etdirməyi düşünürdüm. Lakin bir müddət sonra “bu işə girişirəmsə, nə üçün bir qədər də məsuliyyətli çalışaraq kitab hazırlamayım?” – deyə düşündüm və tədqiqat obyektinə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasını da əlavə etməklə kitab üzərində işləməyə qərar verdim.

Nə üçün məhz preambula və ümumi müddəaların şərhini?

Dəyərli oxucu, düşünürəm ki, bu sualın bir hissəsinə kitabın “ümumi müddəaları”nın özünə verdiyim izahda kifayət qədər əsaslı cavab tapacaqsan. Burada isə təkcə onu qeyd etmək istəyirəm ki, ümumi müddəalardan başqa, preambulanın izahını ona görə kitaba daxil etdim ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bütün maddələrinin ümumi müddəalar üzərində qurulduğunu və ona söykəndiyini düşünsək, eyni ilə ümumi müddəaların da preambuladan qidalandığını və ona əsaslandığını asanlıqla təsəvvür etmək olar. Məhz bu səbəbə görə də bütövü parçalamaq, yaxud tamamı yaralamaq istəmədim.

*İş elə gətirdi ki, qarşıma bir sıra açıqlamasını lüzum görmədiyim təbii, eləcə də suni yaradılmış problemlər çıxdı və gecəmi gündüzümə qatararaq böyük ümidlə yazmağa başladığım bu kitabı heç yarısına da çatmadan yarımçıq qoymalı oldum. Hətta elə anlar oldu ki, “kitab işi”nə son verməyi belə düşündüm. Lakin yenə də ən çətin günlərdə özümü qərarıma sadıq qalmağa məcbur etdim: **“Nə qədər müddətə olursa-olsun, bu kitabı yazıb çap etdirəcəyəm!”***

*Belə bir vaxtda **“Qanun” ictimai-siyasi, elmi hüquq jurnalı** ilə əməkdaşlığım başladı və ilk məqaləm də məhz bu*

nüfuzlu jurnalda çap olundu. 2003-cü ildən bu günədək müxtəlif xarakterli nəzəri və təcürbi problemlərin təhlilinə dair yazdığım və işiq üzü görməsi üçün əksəriyyətini həmin jurnalda göndərdiyim çoxsaylı yazıları hər dəfə yüksək qiymətləndirildi və çap edildi. Elmi yaradıcılıq sahəsində yeni-yeni uğurlar əldə etmək üçün nəinki mənə, ümumiyyətlə, gənc tədqiqatçılara böyük qayğı göstərən jurnalın baş redaktoru **Şahbaz Xuduğluna** dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Nəhayət, bu illərdə həmçinin, hüquq elminin ayrı-ayrı sahələrinə aid (beynəlxalq hüquq, konstitusiyaya hüququ, cinayət hüququ, mülki hüquq və s.) əksəriyyəti mətbuatda nəşr olunmuş 17 elmi, 4 publisistik məqaləmin toplandığı “Hüquq: mülahizə və təkliflər” adlı kitabım Azərbaycan Respublikasının əməkdar hüquqşünası, hüquq elmləri doktoru, professor Hacı İbrahim İsmayılovun elmi redaktorluğu ilə 2005-ci ildə Bakıda “Nurlan” nəşriyyatı tərəfindən çap olundu.

Bu illər ərzində “yarımçıq kitab”ımı böyük fasilələrlə də olsa, yazmağı unutmadım...

Təqdim olunan kitabda müqayisə üçün xarici dövlətlərin konstitusiyalarından gətirdiyim nümunələrdən imkanım çatdıqlarını orijinaldan (məsələn, ABŞ, Türkiyə, Rusiya və digər dövlətlərin konstitusiyaları), qalanlarını isə ingilis dilindən, özü də, bir neçə digər xarici dildə (məsələn, türk, rus və s.) olan variantları ilə müqayisə edərək imkan daxilində dəqiq və əsillərinə uyğun şəkildə tərcümə etdim.

Kitab universal xarakter daşıyır. Yəni, kitabı oxuyan hər kəs onda **dərslilik** (konkret tədqiqat obyektinin – ümumi müddələrin təhlili olduğu və başqa xüsusiyyətləri üçün), **kommentariya** (maddələr daxilindəki konstitution-hüquq normalarına geniş və hərtərəfli doktrinal şərhlər verildiyi və həmin normaların məzmununa bütün təfərrüatı, detal və parametrləri ilə aydınlıq gətirildiyi üçün), **mühazirə kursu** (konkret məsələlər əhatəli şəkildə təhlil olunduğu üçün) **monoqrafiya** (yaradıcı mövqedən yanaşılaraq bir sıra mülahizə və təkliflər verildiyi və tədqiqatlar aparıldığı üçün), habelə, **ensiklopedi-**

yanın (dünya dövlətləri və digər məsələlərlə bağlı ətraflı məlumatlar verildiyi üçün) elementlərinin cəmləşdiyinin şahidi ola bilər.

“Ümumi müddəalar”ın izahında qeyd etdiyim kimi “bu müddəalar başlanğıc (ilkin) müddəalar olmaqla program xarakterinə malik olub ARK-nın digər maddələrində, eləcə də AR-in bütün qanunvericilik aktlarının normalarında konkretləşdirilir, inkişaf etdirilir və daha geniş şəkildə açıqlanır”. Məhz bu səbəbə görə də maddələri şərh edərkən tez-tez ayrı-ayrı hüquq ədəbiyyatları ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının bir sıra müxtəlif qanunvericilik aktlarına (habelə beynəlxalq hüquqi sənədlərə) istinad etməli olurdum. Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan demək olar ki, bütün normativ-hüquqi aktlar formalaşma prosesini yaşadığından, habelə, cəmiyyət həyatında gedən dinamik inkişaf nəzərə alınmaqla ölkəmizdə həyata keçirilən hüquqi islahatlardan asılı olaraq, onlara tez-tez dəyişikliklər və əlavələr olunur. Buna görə də maddələri şərh edərkən ayrı-ayrı normativ-hüquqi aktlardan gətirdiyim o maddələrdəki normalara daha çox mü raciət etməyə çalışdım ki, onlara düzəlişlər edilməsi ehtimalı daha azdır. Bunu isə, kitabdakı məlumatların daha “uzunömürlü” olması məqsədilə etdim. Əlbəttə, nə qədər istəsəm də, gün keçdikcə kitabdakı məlumatlardan bəzilərinin köhnəlməsinin qarşısını ala bilməyəcəyimi də çox yaxşı dərk edirəm. Çünki insan oğlunun şüuru və cəmiyyət həyatı inkişaf etdikcə (xüsusilə, söhbət Azərbaycan Respublikası kimi gənc müstəqil dövlətdən və Sovetlər Birliyi dustaqxanasından təzəcə azadlığa çıxmış vətəndaşlarımızın hüquq düşüncəsinin hələ yavaş-yavaş müasir və beynəlxalq standartlara uyğun modern tələblərə inteqrasiya etməsi prosesindən gedirsə) günün nəbzini tutmağa məhkum olan qanunların da daima yenilənməsi və təkmilləşməsinə ehtiyac duyulur. Bu tipli kitablardakı məlumatların “ölməməsi” üçün həmin kitablarda müəyyən müddətdən sonra təkmilləşdirilmiş

yeni nəşrlərini çap etdirməkdən başqa çarə yoxdur. Bu isə, gələcəyin işidir!

Əlbəttə, kitabı yazmaqla qətiyyən nəşə kəşf etdiyim və ya qeyri-adi bir iş gördüyüm qənaətində də deyiləm. Sözsüz ki, tədqiqat obyektini olaraq müraciət etdiyim mövzu Azərbaycan Respublikasında görkəmli alim və hüquqşünas-mütəxəssislərimizin əsərlərində işlənmişdir və onların bu sahədəki məhsuldar əməyini qətiyyən danmaq olmaz. Hətta, kitabın əksər yerlərində həmin müəlliflərin əsərlərinə tez-tez istinad etmiş, bir sözlə, onlardan çox yararlanmışam. Lakin bütün bunlarla yanaşı, təvəzökarlıqdan uzaq olsa da, deməliyəm ki, heç bir iş görmədiyimi də söyləyə bilmərəm.

*Hesab edirəm ki, mənim üçün acılı-şirinli xatirələri ilə əziz olan, düşündüyümdən xeyli gecikmiş bir vaxtda hüzurunuza gələn bu kitaba ən düzgün və obyektiv qiyməti məhz **siz oxucular** verəcəksiniz.*

*Kitabı yazarkən hüquq ədəbiyyatları, son düzəlişlər edilmiş qanunvericilik aktları, eləcə də xarici dövlətlərin konstitusiyalarını əldə etməkdə mənə böyük köməklik göstərən Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının katibi, dəyərli dostum **Əli Qədimova** dərin minnətdarlığımı bildirirəm.*

Kitab haqqında arzu, təklif və tənqidi fikirlərini mənimlə bölüşəcək oxuculara əvvəlcədən təşəkkürümü bildirirəm.

Müəlliflə əlaqə -

Mobil no: (050) 633 73 33

E-mail adres: yunishalil@yahoo.com

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının preambulası

Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirərək, “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktında əks olunan prinsipləri əsas götürərək, bütün cəmiyyətin və hər kəsin firəvanlığının təmin edilməsini arzulayaraq, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsini istəyərək, keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq, suveren hüququndan istifadə edərək, təntənəli surətdə aşağıdakı niyyətlərini bəyan edir:

- **Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq;**
- **Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək;**
- **vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq;**
- **xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq;**
- **ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının ləyaqətli həyat səviyyəsini təmin etmək;**
- **ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.**

Yuxarıda sadalanan ülvi niyyətlərlə ümumxalq səsverməsi – referendum yolu ilə bu Konstitusiya qəbul edilir.

ARK preambula (fransızca “preamble” sözündən olub mənası “ön söz” deməkdir) ilə, yəni giriş hissə ilə başlanır. Bu

hissə ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında ya heç bir başlıqla verilmir (məsələn, ABŞ), yaxud da müxtəlif cür adlandırılır (məsələn, Türkiyə Konstitusiyasında “Başlanğıc”, Bolqarıstan, Macarıstan, İspaniya və bir sıra digər dövlətlərin konstitusiyalarında “preambula” və s.).

Dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında olduğu kimi AR-in konstitusiyasında da “preambula” heç bir hüquqi norma müəyyən etmir. Lakin orada, bir qayda olaraq, Əsas Qanunun qəbul edilməsinin məqsədi və bir sıra mühüm niyyətlər bəyan olunur.

Preambulada əks olunan məsələlər (ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyasında onun həcmi fərqlidir) son dərəcə mühüm sosial, iqtisadi, siyasi, ideoloji və hüquqi əhəmiyyət kəsb etməklə konstitusiyanın mahiyyətinin düzgün başa düşülməsində və onun tətbiqində vacib rol oynayır və məhz preambulada bəyan edilən niyyətlər özündə dövlət tərəfindən başlıca öhdəlik kimi yerinə yetirilməli olan əsas məqsəd və vəzifələri ehtiva edir.

ARK-nın preambulası “Azərbaycan xalqı” ifadəsi ilə başlanır. Bir çox dövlətlərin konstitusiyasının preambulasında da təsadüf olunan bu ifadə ilə əsas niyyətləri bəyan edən tərəf və ARK-nı qəbul edən subyekt müəyyən olunmuşdur. Müqayisə üçün bir neçə dövlətin konstitusiyasının preambula hissəsinə nəzər salmaq maraqlı olar:

ABŞ Konstitusiyası: “*Biz, Birləşmiş Ştatlar xalqı*, daha mükəmməl ittifaqın yaradılması, ədalətin bərqərar edilməsi, daxili sakitliyin qorunması, birgə müdafiənin təşkili, ümumi rifah səviyyəsinə yardım göstərilməsi, bizim və bizdən sonrakı nəsillərin azadlıq nemətləri ilə təmin edilməsi məqsədilə Amerika Birləşmiş Ştatları üçün bu konstitusiyanı təntənə ilə bəyan və təsis edirik”.

Türkiyə Konstitusiyası: “... *TÜRK MİLLƏTİ TƏRƏFİNDƏN*, demokratiyaya aşiq Türk övladlarının vətən və millət sevgisinə əmanət ... olunur”.

Almaniya Əsas Qanunu: “... Beləliklə, bu Əsas Qanunun qüvvəsi bütün *alman xalqına* şamil olunur”.

Fransa Konstitusiyası: “*Fransız xalqı* ... insan hüquqlarına və milli suverenlik prinsiplərinə sədaqətini təntənəli surətdə bəyan edir .”

Yaponiya Konstitusiyası: “*Biz, yapon xalqı* əbədi sülh istəyirik və qəlbimiz insanlar arasında münasibətləri müəyyən edən ali ideallarla doludur. Biz, dünyanın sülhpərvər xalqlarının ədalət və şərəfinə etibar etməklə, öz təhlükəsizlik və mövcudluğumuzu təmin etməyə qərarlıyıq”.

Ukrayna Konstitusiyasının preambulasından aydın olur ki, *Ali rada* (*parlament – Y.X.*) Allah qarşısında, öz vicdanı qarşısında keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyətini dərk edərək konstitusiyayı qəbul edir.

Bundan başqa, Rusiya, Hindistan və s. dövlətlərin konstitusiyalarının preambulasında subyekt olaraq “xalq”, İspaniya, Slovakiya, Polşa və s. dövlətlərin konstitusiyalarının preambulasında isə subyekt olaraq “millət” sözüne müraciət olunmuşdur.

Göründüyü kimi ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarının preambulasında subyekt kimi bir qayda olaraq, ya “xalq”, yaxud da “millət” məfhumu göstərilmiş, bununla da, qeyd olunan anlayışlardan sinonim sözlər kimi istifadə olunmuşdur. Nəzəriyyə və təcrübədə “xalq” və “millət” anlayışlarının izahı birmənalı qəbul edilmir¹.

“Azərbaycan xalqı” ifadəsinin anlayışına ARK-nın 1-ci maddəsinin ikinci hissəsində aydınlıq gətirilir².

Preambulada Azərbaycan xalqının çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirməsindən bəhs olunur. Bu müddə ilə bağlı 18 oktyabr 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası-

¹ Bu haqda ətraflı məlumat üçün bax: ARK-nın 1-ci maddəsinin (hakimiyyətin mənbəyi) izahının qeydi.

² Bu haqda bax: ARK-nın 1-ci maddəsinin (hakimiyyətin mənbəyi) ikinci hissəsinin izahı.

nın Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktında deyilir:

“1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edərək Azərbaycan xalqının dövlət quruluşunun çoxəsrlik ənənələrini dirçəltdi.

Azərbaycan Respublikası öz ərazisində tam dövlət hakimiyyətinə malik olub xarici və daxili siyasət yeridirdi. Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlətə xas olan təsisatları – parlamenti, hökuməti, ordusu, maliyyə sistemi yaradılmışdı və fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Respublikası bir çox xarici dövlətlər tərəfindən tanınmış və onlarla diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Lakin 1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq, müharibə elan etmədən öz silahlı qüvvələrinin hissələrini Azərbaycana yeritdi, suveren Azərbaycan Respublikasının ərazisini işğal etdi, qanuni seçilmiş hakimiyyət orqanlarını zorakılıqla devirdi və Azərbaycan xalqının çox böyük qurbanlar bahasına qazandığı müstəqilliyə son qoydu. Bunun ardınca Azərbaycan 1806-1828-ci illərdə olduğu kimi yenidən Rusiya tərəfindən ilhaq edildi.

SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilə bu ilhaqı təsbit etməli idi. Sonralar, 70 il ərzində Azərbaycan Respublikasına qarşı əslində müstəmləkəçilik siyasəti yerdir, Azərbaycanın təbii ehtiyatları amansızcasına istismar olunur, milli sərvətləri çapılıb talanır, Azərbaycan xalqı təqiblərə və kütləvi cəza tədbirlərinə məruz qalırdı, milli ləyaqəti tapdalanırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəni davam etdirirdi.

“Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il avqustun 30-da qəbul etdiyi Bəyannamə də bu mübarizənin yekunu olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 28-də qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsinə, Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplə-

rinin və ənənələrinin varisliyinə əsaslanaraq və “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 30 avqust tarixli Bəyannaməsini rəhbər tutaraq bu Konstitusiya Aktini qəbul edir və müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunun, siyasi və iqtisadi quruluşunun əsaslarını təsis edir.”

Göründüyü kimi Azərbaycan xalqının çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri keçən əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul edilmiş, “Azərbaycanın İstiqlaliyyəti haqqında” Bəyannaməsi ilə dirçəlmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda cumhuriyyət dövründən də çox-çox əvvəllər dövlətçilik ənənələri mövcud olmuş (məsələn, Səfəvilər dövründə), lakin tarixin müəyyən dövrlərində (məsələn, Çar Rusiyası dövründə) bu dövlətçilik ənənələrimiz riyakar düşmənlər tərəfindən məqsədli şəkildə tapdalanmağa və unutturulmağa çalışılmışdır.

Bu siyasi-hüquqi sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edilmiş, onun yurisdiksiyasının şamil olunduğu ərazinin hüdudları müəyyənləşdirilmişdir. Həmin bəyannamədə demokratik dövlətə xas olan aşağıdakı prinsiplər təsbit olunmuşdur:

- hakimiyyətin xalqa mənsubluğu;
- vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi;
- bütün xalqların və hər bir kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafının təmin olunması;
- Azərbaycanda hüquqi dövlətin qurulması;
- dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətin bölünməsi prinsipi-nə əsaslanması.

1918-1920-ci illər ərzində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti müstəqil dövlət kimi bir sıra təsisatlara malik olub daxili və xarici siyasət yeridirdi. Belə ki, Azərbaycan Milli Şurasının 28

may 1918-ci il tarixdə qəbul etdiyi qərarla Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının birinci kabinetinin, həmin ilin 17 iyun tarixli qərarı ilə isə ikinci kabinetinin tərkibi təsdiq edilmiş, habelə, həmin ilin noyabr ayının 20-də Azərbaycanın Milli Şurası tərəfindən “Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında” qanun qəbul olunmuşdur.

Şərqdə ilk demokratik dövlət quruluşuna malik olan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti özünün qısa müddətli fəaliyyəti dövründə xalqımızın istiqlaliyyətini elan etmiş, onun milli mənlilik şüurunu özünə qaytarmış və öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu bütün dünya ictimaiyyətinə əyani şəkildə nümayiş etdirmişdir.

“Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 30 yanvar 1998-ci il tarixli sərəncamında deyilir: *“Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti ölkənin xaricində və daxilində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahəsində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir”*.

1920-ci ilin aprel ayında RSFSR tərəfindən edilən təcavüz nəticəsində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti öz dövlət müstəqilliyi və suverenliyini itirərək süquta uğramış, 30 dekabr 1922-ci ildə isə “SSRİ-nin təşkil olunması haqqında” müqavilə ilə bu ilhaqa hüquqi don geyindirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, Sovetlər Birliyi dönəmində də Azərbaycan xalqının “nəbzi” müstəqillik və azadlıq uğrunda döyülmüşdür.

Başqa sözlə, ilk müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi və ideoloqu Məmməd Əmin Rəsulzadənin **“bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz”** şüarı Azərbaycan xalqının yad-
daşından heç bir vaxt silinməmişdir.

Nəhayət, 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktı ilə Azərbaycan xalqı rus imperiyasının dəmir barmaqlıqlarından xilas oldu və hər zaman qəlbində yaşatdığı, həsrətində olduğu əbədi azadlıq ideyalarına qovuşdu. Məhz aparılmış qızğın mübarizənin nəticəsidir ki, Azərbaycan xalqı bu gün də preambulada bəyan edildiyi kimi özünün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirir.

Preambulada Azərbaycan xalqının “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktında əks olunan prinsipləri əsas götürməsindən danışılır.

Konstitusiyaya Aktında nəzərdə tutulan aşağıdakı prinsiplər AR-in qanunvericilik sisteminin məzmununa nüfuz edən əsas və rəhbər başlanğıc ideyalardır:

- xalqın suverenliyinin təsdiq edilməsi (Aktın 8, 9 və 10-cu maddələri);
- dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətin bölünməsinə əsaslanan müstəqil, dünyəvi, demokratik, unitar, hüquqi dövlətin yaradılması (Aktın 11, 12, 13 və 15-ci maddələri);
- insan hüquqlarının aliliyinin təsdiq olunması (Aktın 19, 25, 26 və 27-ci maddələri);
- dövlətin sosial təyinatının təsdiqi (Aktın 17 və 25-ci maddələri);
- bazar münasibətlərinə əsaslanan mülkiyyət formalarının və iqtisadi sistemin müəyyən edilməsi (Aktın 22 və 23-cü maddələri).

Preambulada Azərbaycan xalqının bütün cəmiyyətin və hər kəsin firəvanlığının təmin edilməsini arzulamasından söhbət açılır. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı cəmiyyət üzvləri, bütövlükdə isə hər bir şəxs üçün firəvan həyat şəraitinin yaradılmasına maraqlıdır.

Preambulada işlədilən “Azərbaycan xalqı ... ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyin bərqərar olunmasını istəyərək ...” müddəası Azərbaycan xalqının haqqa və hüquq bərabərliyinə əsaslanan bir dövlət qurmağı qarşısına məqsəd qoymasından; eləcə də cəmiyyətin sosial-iqtisadi əsasları ilə müəyyən olunan, normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilən, başqa şəxslərin hüquqlarına xələl gətirməmək, cəmiyyət və dövlətə təhlükə yaratmamaq şərti ilə, sosial normalar çərçivəsində vətəndaşların öz arzu və iradəsinə görə sərbəst davranmaq imkanlarına reallıqda şərait yaradılmasına meyilli olmasından; habelə, vətəndaşların və dövlətin təhlükəsizliyinin hər cür qanunazidd qəsdlərdən qorunmasının və hüquq pozuntularını törətməkdə təqsirli bilinən şəxslərin cəzalandırılmasının dövlət tərəfindən təmin olunmasına cəhd etməsindən xəbər verir.

Preambulada nəzərdə tutulan “Azərbaycan xalqı ... keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq ...” müddəası isə keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında Azərbaycan xalqının mənəvi öhdəliyi ilə bağlı dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi və suverenliyimizin qorunub-saxlanması uğrunda *həyata keçirmiş, keçirdiyi və keçirəcəyi* olan məqsəd və vəzifələrin bütövlükdə məcmuyunu ehtiva edir.

“Azərbaycan xalqı ... suveren hüququndan istifadə edərək, təntənəli surətdə... niyyətlərini bəyan edir” müddəasına gəlinə, bu, Azərbaycan xalqının sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək hüququnu həyata keçirərək iftixarla gələcək üçün yaxın və uzaq perspektivdə AR naminə reallaşdırmaq istədiyi aşağıdakı konkret niyyətləri əks etdirir:

- *Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq.* Bu müddəa AR-in beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi dünya dövlətləri içərisində daimi olaraq öz yerini saxlaması və daha da möhkəmləndir-

məsi, eləcə də Azərbaycan xalqının öz ərazisinin müstəsna hüquqlu sahibi olması mənasını ifadə edir³.

- ***Konstitusiyə çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək.*** Bu müddəa demokratik prinsiplər əsasında, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşmasında, habelə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasında dövlətin qarşısında duran və yerinə yetirməli olduğu vəzifələri əhatə edir⁴.

- ***Vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq.*** Hüquqi dövlətin ən mühüm prinsiplərindən birini əks etdirən bu müddəada AR-də fərdlərin maraqlarının təmin olunmasına yönəldilmiş mənəvi, dini, milli, sosial-iqtisadi, həmçinin, ailə münasibətlərinin məcmuyunu ifadə edən vətəndaş cəmiyyətinin qurulması qarşıya məqsəd qoyulur. Xüsusi mülkiyyət zəminində meydana gələ və inkişaf edə bilən vətəndaş cəmiyyəti sosial struktur olmaqla bərabər, dövlət hakimiyyəti tərəfindən idarə olunmayan sosial-iqtisadi proseslərə təkan verən bazar iqtisadiyyatına əsaslanır⁵.

- ***Xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq.*** Bu müddəa ARK-nın 7-ci maddəsinin (Azərbaycan dövləti) birinci hissəsində təsbit olunmuşdur⁶.

- ***Ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının ləyaqətli həyat səviyyəsini təmin etmək.*** Bu müddəa özündə sosial dövlətə xas olan elementləri birləşdirir. Həmin müddəa Azərbaycan dövlətinin əsas vəzifələrindən biri olan

³ Müstəqillik, suverenlik və ərazi bütövlüyü bir-biri ilə üzvü surətdə bağlı olan anlayışlardır. Bu haqda bax: 2-ci (xalqın suverenliyi) və 11-ci (ərazi) maddələrinin izahı.

⁴ Demokratiyanın anlayışı və əlamətləri haqda bax: 7-ci maddənin (Azərbaycan dövləti) birinci hissəsinin izahı.

⁵ Bu haqda bax: 13-cü (mülkiyyət), 14-cü (təbii ehtiyatlar), 15-ci (iqtisadi inkişaf və dövlət), 16-cı (sosial inkişaf və dövlət), 17-ci (ailə və dövlət) və 18-ci (dİN və dövlət) maddələrinin izahı.

⁶ Bu haqda bax: həmin maddənin izahı.

ölkənin sosial sahədə həyata keçirilən siyasətini müəyyən etməyi, eləcə də əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş tədbirlər sistemini əks etdirir⁷.

- *Ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.* Bu müddəa xalqımızın dünya xalqları içərisində öz layiqli yerini tutmasını, onun sülhsevər bir xalq olmasını, eləcə də Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi dünya dövlətləri sisteminin tam hüquqlu üzvü və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını əhatə edir. Təsadüfi deyil ki, AR başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur⁸.

⁷ Bu haqda bax: 16-cı maddənin (sosial inkişaf və dövlət) izahı.

⁸ Bu haqda bax: 10-cu maddənin (beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri) izahı.

BİRİNCİ BÖLMƏ

Ümumi müddəalar

ARK 5 bölmə, 12 fəsil, 158 maddə və 12 bəndlik keçid müddəasından ibarətdir. “Ümumi müddəalar” adlı I bölmə özündə iki fəslə (*xalq hakimiyyəti* (1-6-cı maddələr – bu fəsildə xalq hakimiyyətinin başlıca prinsipləri və əlamətləri, eləcə də onun mahiyyəti açıqlanır) və *dövlətin əsasları* (7-23-cü maddələr – bu fəsildə dövləti səciyyələndirən əsas elementlərin xüsusiyyətləri və onun fundamental əsasları ilə bağlı məsələlər tənzimlənir)) ehtiva edir.

Adından görüldüyü kimi ümumi müddəalar ümumi xarakterli məsələlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Belə ki, həmin müddəalar xalq hakimiyyətinin ən mühüm məsələlərini, dövlətin iqtisadi, sosial, siyasi və hüquqi əsasları ilə bağlı ən ümdə və fundamental münasibətlərini tənzimləyir. Deməli, bu müddəalar özlüyündə ictimai həyatın ən mühüm dörd sahəsini – sosial münasibətləri, iqtisadiyyatı, siyasəti və hüquqi ideologiyanı əhatə edir. Eləcə də həmin müddəalar cəmiyyətin mənəvi əsasları ilə bağlı məsələləri (məsələn, 18-ci maddə - din və dövlət) də tənzimləyir.

Bu müddəalar başlanğıc (ilkin) müddəalar olmaqla *program xarakterinə* malik olub ARK-nın digər maddələrində, eləcə də AR-in bütün qanunvericilik aktlarının normalarında konkretləşdirilir, inkişaf etdirilir və daha geniş şəkildə açıqlanır. Bu spesifik xüsusiyyətlərinə görə ümumi müddəaları nəinki ARK-nın, bütövlükdə AR-in qanunvericilik sisteminin əsası, obrazlı şəkildə desək, onun “*qida mənbəyi*” adlandırmaq olar. Konkret nümunələrlə fikrimizə aydınlıq gətirək: Məsələn, ARK-nın 7-ci maddəsinin yalnız bir hissəsindən – III hissəsindən – ARK-nın üç böyük fəslini (V fəsil – qanunvericilik hakimiyyəti, VI fəsil – icra hakimiyyəti, VII fəsil – məhkəmə hakimiyyəti) əhatə edən digər bir bölməsi – üçüncü bölmə (dövlət hakimiyyəti) törəmişdir.

Və yaxud AR-in həcmcə ən böyük qanunvericilik aktı hesab edilən Mülki Məcəllə (1325 maddədən ibarətdir) ARK-nın həmin “proqram xarakterli” bölməsinin yalnız iki maddəsi (13-cü maddə - mülkiyyət və 15-ci maddə - iqtisadi inkişaf və dövlət) üzərində qurulmuşdur. Təsadüfi deyil ki, ARK-nın 29-cu maddəsi (mülkiyyət hüququ) də 13-cü maddədən törəmədir. Bu deyilənləri ARK-nın ümumi müddəalarının bütün maddələri barədə söyləmək olar.

Əksər dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında (ARK-da daxil olmaqla) *konstitusiya quruluşunun əsaslarını* müəyyən edən həmin bölmə *müxtəlif cür adlandırılır*. Məsələn, Fransanın Konstitusiyasında “Suverenlik haqqında”, İtaliyanın, eləcə də Bolqarıstanın Konstitusiyasında “Təməl prinsiplər”, Macarıstanın Konstitusiyasında “Ümumi müddəalar”, Çinin, eləcə də İranın Konstitusiyasında “Ümumi prinsiplər”, Türkiyənin Konstitusiyasında “Ümumi əsaslar” və s. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Türkiyə Konstitusiyasının “birinci kısım – Genel əsaslar” başlığı altında tənzimlənən ümumi müddəalarla bağlı münasibətlərə 11 maddə həsr olunmuş və ARK-dan fərqli olaraq bu ölkənin konstitusiyasında bir sıra ümumi xarakterli müddəalar bir maddə daxilində (məsələn, dövlətin bütünlüyü, rəsmi dili, bayrağı, milli marşı və paytaxtı - 3-cü maddədə) və ya əksinə ARK-nın bir maddəsi daxilində (məsələn, 7-ci maddənin III hissəsi – dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsi prinsipi) nizama salınan məsələlər Türkiyə Konstitusiyasının bir neçə maddəsi daxilində (7-ci (qanunvericilik hakimiyyəti), 8-ci (icra hakimiyyəti), 9-cu (məhkəmə hakimiyyəti) maddələri) tənzimlənmişdir. Qeyd edək ki, belə müqayisələri bütün dövlətlərin konstitusiyalarının ümumi müddəaları ilə bağlı aparmaq olar.

Dünya dövlətlərinin konstitusiyalarının ümumi müddəaları ilə tənzimlənən məsələlər *nisbi xarakterə malik olub* həmin dövlətlərin konkret məsələyə nə dərəcədə önəm verməsi ilə, eləcə də ölkə tarixində mühüm rol oynayan

hadisələr, tarixi adət-ənənələr nəzərə alınmaqla, habelə digər səbəblərə görə müəyyən olunur. Bunun nəticəsidir ki, bəzən bir dövlətin konstitusiyasının ümumi müddəaları ilə tənzimlənən məsələyə digər dövlətin konstitusiyasında rast gəlinmir. Buna Macarıstan Konstitusiyasının 16-cı maddəsində nəzərdə tutulan “*Gənclik*” müddəasını və ya İran Konstitusiyasının 4-cü maddəsində öz əksini tapan “*İslam prinsipi*”ni misal göstərmək olar.

Bəzən ARK-nın ümumi müddəaları ilə tənzimlənən konkret məsələ ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarının başqa bölmələrindəki maddələrlə (misal üçün təbii ehtiyatlar ARK-nın 14-cü maddəsi daxilində təsbit olunsa da, həmin məsələ İspaniya Konstitusiyasının 132-ci maddəsinin (ictimai mülkiyyət) ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuşdur) və yaxud əksinə xarici dövlətlərin konstitusiyalarının ümumi müddəaları ilə nizama salınan konkret məsələ ARK-nın digər bölməsi daxilindəki maddələrlə (misal üçün vətəndaşlıq Çex Konstitusiyasının 12-ci maddəsi ilə təsbit olunsa da, həmin məsələ ARK-nın 52-ci maddəsi (vətəndaşlıq hüququ) daxilində nəzərdə tutulur) müəyyən olunur.

AR-də olduğu kimi bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da qanunvericilik sisteminin “*onurğa beyni*”ni təşkil edən ümumi müddəalar özündə norma-prinsiplər (məsələn, Fransa Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin (dövlətin forması və rəmzləri) altıncı hissəsi dövlətin prinsipini belə bəyan edir: “Xalqın idarəetməsi, xalq tərəfindən və xalq üçün” və ya Çin Konstitusiyasının 6-cı maddəsi sosializm prinsipini belə müəyyən edir: “Hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəsə əməyinə görə”), norma-məqsədlər (məsələn, ARK-nın 12-ci maddəsi dövlətin ali məqsədini belə müəyyən edir: “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir”), norma-öhdəliklər (məsələn, KXDR-nın 1972-ci il Sosialist Konstitusiyasının 5-ci maddəsində deyilir: “Koreya Xalq Demokratik Respublikası ölkənin şimal hissəsində sosializmin tam qələbəsi uğrunda

mübarizə aparır”) norma-simvollar (məsələn, Fransa Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin (dövlətin forması və rəmzləri) beşinci hissəsində respublikanın şüarı belə bəyan olunur: “Azadlıq, Bərabərlik və Qardaşlıq” və ya Qvineyanın 1990-cı il Konstitusiyasının 1-ci maddəsi “respublikanın devizi”ni belə müəyyən edir: “Əmək, ədalət, həmrəylik”), norma-tərifləri (məsələn, ARK-nın 7-ci maddəsinin I hissəsinə görə “Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır” və ya Türkiyə Konstitusiyasının 2-ci maddəsində deyilir ki, “Türkiyə Cumhuriyyəti, cəmiyyətin rifahını, milli dayanıqlılıq və ədalət anlayışı içində, insan haqlarına hörmət edən, Atatürk milliyyətçiliyinə bağlı, başlanğıcda (*preambula nəzərdə tutulur – Y.X.*) öz əksini tapan prinsiplərə söykənən, demokratik, dünyəvi və sosial bir hüquq dövlətidir” ehtiva edir.

Bir qədər əvvəl deyildiyi kimi konstitusiya quruluşunun əsasları ilə bağlı məsələlər ümumi müddəalarla müəyyən olunur. İlk növbədə qeyd edək ki, “konstitusiya quruluşu” termini əhatəli bir anlayış olub hüquq ədəbiyyatında⁹ dar və geniş mənalarda işlədilir: Dar mənada konstitusiyada təsbit edilən və mövcud qanunvericiliklə inkişaf etdirilən dövlətin təşkili üsulları anlamını, geniş mənada isə ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının təşkili, dövlət quruluşu ilə insan, eləcə də vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasındakı hüquqi əlaqələrlə bağlı meydana çıxan, başlıca olaraq konstitusiya normaları ilə tənzimlənən iqtisadi, sosial, siyasi, hüquqi və ideoloji münasibətlərin məcmuyu anlamını ifadə edir.

Konstitusiya quruluşunun əsasları dedikdə, dövlətin hüquqi təbəçiliyini təmin edən və onu konstitusiya dövlət kimi xarakterizə edən başlıca prinsiplərin məcmuyu başa

⁹ Əsgərov Z. Nəsirov E. İsmayılov M. Məmmədov X. Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. Dərs vəsaiti. B.: Qapp-poliqraf. 2003, səh. 45-47.

düşülməlidir. Bu prinsiplər isə bütövlükdə konstitusiyaya hüquq sisteminin ideya və hüquqi bazasını təşkil edir.

Konstitusion dövlət ilk dəfə İngiltərədə meydana gəlmiş, konstitusion təsisatlar isə XVIII əsrin sonlarından etibarən Qərbi Avropa və Amerikaya, daha sonralar isə bir sıra Asiya ölkələrinə yayılmışdır.

28 may 1918-ci ildə müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti konstitusion institutların bərqərar olunması istiqamətində mühüm işlər görsə də, 1920-ci ildə demokratik cumhuriyyətin suverenliyinə Rusiya imperiyası tərəfindən edilən qəsd nəinki həmin institutların inkişafına mane olmuş, hətta onların əsaslı şəkildə bərqərar olunmasının qarşısını almışdır. Ölkəmizdə bu sahədə dövlət quruculuğu istiqamətində yeni addım 18 oktyabr 1991-ci il tarixli AR-in “Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktının¹⁰ qəbul edilməsindən sonra atılmış, məhz həmin Aktın konstitusiyaya quruluşunun mühüm prinsipləri öz əksini tapmışdır. Məsələn, “AR-də suveren hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan xalqının hər hansı bir hissəsi, hər hansı bir şəxs suveren hakimiyyətin həyata keçirilməsi səlahiyyətini mənimsəyə bilməz” (Aktın 10-cu maddəsinin birinci abzası), “Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik, unitar dövlət yaradır, bu dövlətin suveren hakimiyyəti daxili məsələlərdə ancaq hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan xalqının azad surətdə razılıq verdiyi müqavilələrdən və sazişlərdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşdırılır. AR-in suverenliyi şəriksizdir və onun bütün ərazisinə şamildir. AR öz ərazisində keçirdiyi suveren hüquqları heç bir formada başqa dövlətlərə və ya dövlət ittifaqlarına vermir” (Aktın 12-ci maddəsi), “AR-də dövlət hakimiyyəti hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanır” (Aktın 13-cü maddəsinin birinci abzası) və s. Qeyd

¹⁰ Qeyd edək ki, ARK-nın ümumi müddələrinin demək olar ki, əksəriyyəti adı çəkilən Aktın nəzərdə tutulmuşdur.

edək ki, Aktın 32-ci maddəsində də deyildiyi kimi, məhz həmin Akt AR-in yeni konstitusiyasının hazırlanması üçün əsas oldu.

Beləliklə, AR-in 12 noyabr 1995-ci il konstitusiyası konstitusion dövlətin mühüm prinsiplərini “Ümumi müddəalar” başlığı altında verməklə onları sistemləşdirdi və ARK-nın 155-ci maddəsi ilə dəyişikliklərin edilməsinin xüsusi rejimini müəyyən etdi¹¹.

Konstitusiya quruluşunun elementləri ARK-nın birinci bölməsinin aşağıdakı maddələrində öz əksini tapmışdır:

1. 1-ci maddə - hakimiyyətin mənbəyi;
2. 2-ci maddə - xalqın suverenliyi;
3. 7-ci maddənin üçüncü hissəsi – hakimiyyətin bölgü prinsipi;
4. 12-ci maddə - dövlətin ali məqsədi;
5. 13-cü və 15-ci maddələr – iqtisadi plüralizm;
6. 7-ci və 18-ci maddələr - Dünyəvi dövlət prinsipi;

ARK-nın sonuncu, yəni 158-ci maddəsində (ARK-ya əlavələr təklif edilməsi təşəbbüsünün məhdudlaşdırılması) ümumi müddəaların ***birmənalı, qəti, sarsılmaz və möhkəm*** olmasını əks etdirən mütərəqqi bir norma təsbit edilmişdir. Belə ki, həmin maddəyə əsasən “bu konstitusiyanın birinci bölməsində əks etdirilmiş müddəalarla əlaqədar ARK-ya əlavələr təklif edilə bilməz”. Burada təbii bir sual ortaya çıxır: ARK-nın məlum maddəsindəki məhdudiyətə baxmayaraq, necə ola bilər ki, 24 avqust 2002-ci il tarixdə ARK-nın 3-cü maddəsinə “*III hissə*” əlavə olunmuşdur? Məsələ burasındadır ki, həmin tarixdə ARK-ya edilmiş dəyişiklik və əlavələr içərisində elə 158-ci maddənin özü də var idi. Fikrimizə bir qədər də aydınlıq gətirək. Belə ki, ARK-ya məlum tarixdə düzəlişlər ediləndə 158-ci maddə tam fərqli bir redaksiyada idi və orada deyilirdi: “AR-in Prezidenti və ya AR Milli Məclisinin deputatları bu konstitusiyanın

¹¹ 155-ci maddə ilə bağlı bax: 3-cü maddənin izahı.

müvafiq olaraq 6-cı (*İcra hakimiyyəti*) və 5-ci (*Qanunvericilik hakimiyyəti*) fəsilərində əks etdirilmiş müddəalarla əlaqədar ARK-ya əlavələr təklif edə bilməzlər”. Məhz bu dəyişiklikdən sonra ARK-da təsbit olunan həmin təkmilləşdirilmiş maddəyə əsasən artıq ümumi müddəalarla bağlı Əsas Qanunumuza əlavələr təklif edilməsi qadağan olunmuşdur.

Həmin müddəa qətiyyəən xalqın suverenlik hüququnun məhdudlaşdırılması kimi başa düşülməməlidir. Əksinə bu müddəa, hər şeydən əvvəl, suverenliyin əldə olunması uğrunda AR-in apardığı gərgin tarixi mübarizənin parlaq uğuru kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki konstitusion norma ilə **birmənalı və qəti olaraq** belə bir məhdudliyyətin müəyyən edilməsi dövlətin təməlinin **möhkəmliyinə** yüksək hüquqi təminat verməklə yanaşı, xalq hakimiyyətinin və demokratik dəyərlərin dəyişməzliyinə, dövlətin siyasi sisteminin **sarsılmaz** prinsiplər üzərində qurulmasına, eləcə də normativ-hüquqi aktlar içərisində ən ali hüquqi qüvvəyə malik olan konstitusiyanın daxili quruluşunun sabitliyinin qorunmasına real şərait yaradır. Analoji maddələrə bir sıra dünya dövlətlərinin də konstitusiyalarında rast gəlmək olar. Məsələn, **İtaliya Konstitusiyasının** 139-cu maddəsində (konstitusion əlavələrin həddi) deyilir: “Dövlətin respublika forması konstitusion əlavə yolu ilə dəyişdirilə bilməz” və ya **Fransa Konstitusiyasının** 89-cu maddəsindən isə aydın olur ki, dövlətin idarəetmə forması konstitusiyanın yenidən baxılması üçün predmet ola bilməz. Oxşar müddəalar Finlandiya Konstitusiyasının 5-ci, Yunanıstan Konstitusiyasının 110-cu maddəsində də təsbit olunmuşdur.

Nəhayət, ümumi müddəaları şüurlu şəkildə dərk etmək ARK-nın dərin məzmunlu maddələrinin, bütövlükdə isə qanunvericilik sisteminin **“kodlaşdırılmış sirri”**ni açmaq deməkdir.

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdırsaq ümumi müddələrin spesifik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik.

Ümumi müddəalar

1. Xalq hakimiyyəti və dövlətin əsasları ilə bağlı ən mühüm ümumi xarakterli məsələləri tənzimləyir;
2. Başlanğıc (ilkin) müddəalar olmaqla **“proqram xarakteri”**nə malikdir;
3. AR-ın qanunvericilik sisteminin **“qida mənbəyi”** olub onun **“onurğa beyni”**ni təşkil edir;
4. Ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarına münasibətdə *nisbi xarakterə malik olması* ilə seçilir;
5. Özündə norma-prinsiplər, norma-məqsədlər, norma-simvollar və norma-təriflər ehtiva edir;
6. Konstitusion quruluşun əsaslarını və onun mühüm prinsiplərini müəyyən edir;
7. Birmənalı olması, qətiliyi, sarsılmazlığı və möhkəmliyi ilə fərqlənir;
8. ARK-nın dərin məzmunlu maddələrinin, bütövlükdə isə qanunvericilik sisteminin **“kodlaşdırılmış sirri”**nı əks etdirir.

I fəsil ***Xalq hakimiyyəti***

Demokratiyanın əsas qayəsi xalqın iradəsinin ifadəsi kimi xalq hakimiyyətinin yaradılmasına nail olmaqdır. **Xalq hakimiyyəti dedikdə**, onun bilavasitə iradəsi ilə formalaşan və onun istəyi və arzusu əsasında təşkil edilən dövlət hakimiyyəti başa düşülməlidir. Bu hakimiyyət öz ifadəsini həmçinin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində tapır. Müasir dövrdə demokratiyanın məhəl daşı hesab edilən xalq hakimiyyəti konstitusion quruluşun əsası olmaqla aşağıdakı əlamətləri ilə fərqlənir:

1. Birbaşa xalqla **“suverenlik”** mövcuddur;
2. Yalnız xalq müstəsna olaraq hakimiyyətin mənbəyidir;

3. Yalnız xalqın mənafeyi dövlətin maraqlarının və onun fəaliyyət istiqamətlərinin əsasını təşkil edir;

4. Dövlətin ideologiyası, bəşəri dəyərlər nəzərə alınmaqla yanaşı, xalqın mənəvi dəyərləri, eləcə də onun adət və ənənələri üzərində qurulur və ona söykənir.

Beləliklə, bu fəsil (1-7-ci maddələr) xalq hakimiyyətinin mənbəyini, xalqın suverenliyini, ümumxalq səsverməsi - referendum yolu ilə həll edilən məsələləri, xalqı təmsil etmək hüququnu, xalqın vahidliyini və hakimiyyətin mənimsənilməsinə yol verilməməsini müəyyən edir.

Maddə 1. Hakimiyyətin mənbəyi

I. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır.

II. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir.

Maddənin birinci hissəsinə əsasən AR-də dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. Başqa sözlə, maddədə hakimiyyətin xalqa mənsubluğundan, yəni xalq hakimiyyəti prinsipindən danışılır. Bu o deməkdir ki, dövlət hakimiyyəti yalnız xalqın iradəsi əsasında həyata keçirilməli, dövlət idarəçiliyi xalqdan qaynaqlanmalı və daima onun nəzarəti altında olmalı, hakimiyyətdə təmsil olunanlar xalq qarşısında hesabat verməlidir. Təsadüfi deyil ki, məhz Azərbaycan xalqının bilavasitə iştirakı ilə dövlət hakimiyyətinin əsas qollarından biri olan parlamentə - Milli Məclisə deputatlar, eləcə də dövlət başçısı vəzifəsinə AR-in

prezidenti seçilir, habelə, yerli özünüidarəetmə orqanları formalaşdırılır.

ARK-nın bu müddəası AR-in demokratik əməllərə söykəndiyinin ana xəttini təşkil edən başlıca ideyadır. Qeyd edək ki, bu ideyanın tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxsa da, o, Böyük Fransa inqilabı zamanı (1789-1794-cü illər) daha qabarıq şəkildə gündəmə gətirilmişdir. Bu ideyanın ifrat forması J.J. Russo tərəfindən işlənmişdir. Onun fikrinə, xalq ona məxsus olan hakimiyyəti bilavasitə özü realizə etməli, bunun üçün seçkili şuralar təşkil olunmalı və onlar da dövlət hakimiyyətini həyata keçirməlidirlər.

Dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyinin xalq olaraq müəyyən olunması AR-in hüquqi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırılması konsepsiyasına sadiqliyini əks etdirir.

Həmin müddəa bir qədər başqa formada – *“dövlət hakimiyyətinin əsasında xalqın iradəsi durmalıdır”* şəklində 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul və bəyan edilmiş *“Ümumdünya İnsan hüquqları”* Bəyannaməsinin 21-ci maddəsinin üçüncü bəndində öz əksini tapmışdır.

Xalqın dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi (özəyi) olaraq müəyyən olunması ümumiyyətlə, respublika idarəçilik formasına malik olan dövlətlərin spesifik xüsusiyyətidir.

Dünya təcrübəsinə nəzər salaq: **Fransa Konstitusiyasının** 2-ci maddəsi (dövlətin forması və rəmzləri) respublikanın prinsipini belə müəyyən edir: *“xalqın idarəetməsi, xalq tərəfindən və xalq üçün”*. Qeyd edək ki, bu ifadə ilk dəfə XIX əsrdə **ABŞ-da** rəsmi şəkildə bəyan edilmişdir.

Rusiya Konstitusiyasının 3-cü maddəsinin birinci hissəsində deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Rusiya Federasiyasında suverenliyin daşıyıcıları və hakimiyyətin yeganə mənbəyi onun çoxmillətli xalqıdır.

Almaniya Əsas Qanununun demokratik dövlətin təminatından bəhs edən maddəsində deyilənlərdən aydın olur ki, bütün hakimiyyət xalqdan gəlir, xalq da öz hakimiyyətini

seçkilər və müxtəlif növ səsvermələr yolu ilə (yəni, bilavasitə), habelə xüsusi orqanlar – qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları vasitəsi ilə həyata keçirir.

Ukrayna Konstitusiyasında dövlətin demokratik xarakteri, ilk növbədə, hakimiyyətin xalqa məxsus olması ilə bağlı normalarda öz əksini tapmışdır. Əsas Qanunun müvafiq maddələrində deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, konstitusiya quruluşunu müəyyən etmək və dəyişdirmək hüququ müstəsna olaraq xalqa məxsusdur, bu hüquq heç kəs tərəfindən mənimsənilə bilməz.

Dövlət hakimiyyətinin xalqa məxsus olması ilə bağlı müddəa bir sıra digər dövlətlərin konstitusiyasında da təsbit edilmişdir.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən Azərbaycan xalqı AR ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan AR vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir (bu müddəa Konstitusiya Aktının 8-ci maddəsinə əsaslanır). Göründüyü kimi həmin müddəa Azərbaycan xalqının tərkibini müəyyən edir. Belə ki, **Azərbaycan xalqı dedikdə**, AR-in vətəndaşları başa düşülür (*deməli, xarici ölkə vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan xalqının tərkibinə daxil deyil*). Buradan isə aydın olur ki, ARK-da xalq məfhumu ilə vətəndaşların məcmusu üst-üstə düşür.

AR-in vətəndaşı dedikdə, Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs başa düşülür. Vətəndaşlığa verilən bu anlayış ARK-nın 52-ci maddəsində (vətəndaşlıq hüququ), eləcə də “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” 30 sentyabr 1998-ci il tarixli qanunun 1-ci maddəsində (vətəndaşlıq hüququ) təsbit edilmişdir.

Şərh olunan maddədən o da aydın olur ki, vətəndaşların yaşadıkları müddət ərzində AR-in ərazisində və ya ondan kənarında olmaları onların Azərbaycan xalqına daxil

olmaması anlamını ifadə etmir. Başqa sözlə, istər AR-in ərazi hüduqları daxilində, istərsə də AR-in ərazisindən kənarında olmaq AR vətəndaşının Azərbaycan xalqına mənsub olmasına əngəl deyil. ARK-nın 53-cü maddəsinin (vətəndaşlıq hüququnun təminatı) üçüncü hissəsinə görə AR onun ərazisindən kənarında müvəqqəti və ya daimi yaşayan AR vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara hamilik edir. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” qanunun 9-cu maddəsinə (AR ərazisindən kənarında yaşayan AR vətəndaşlarının dövlət tərəfindən müdafiəsi) əsasən isə bu təminat Azərbaycan dövlətinin aşağıda sadalanan əsas vəzifələrinin məcmuyunu ilə müəyyən edilir: AR-in dövlət orqanları, xarici dövlətlərdəki və beynəlxalq təşkilatlardakı diplomatik nümayəndəlikləri və konsulluqları, habelə onların vəzifəli şəxsləri AR-in ərazisindən kənarında müvəqqəti və ya daimi yaşayan AR vətəndaşlarının AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquqi sənədlərinə, xarici dövlətin qanunvericiliyinə, AR ilə AR vətəndaşlarının yaşadığı dövlət arasında başlanmış müqavilələrə, habelə beynəlxalq adətlərə uyğun olaraq onlara verilmiş bütün hüquqlardan tam həcmdə istifadə edə bilmələri üçün tədbirlər görməyə, qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada onların qanunla qorunan hüquq və mənafelərini müdafiə etməyə, zərurət olduqda isə AR vətəndaşlarının pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün tədbirlər görməyə borcludur.

ARK-nın “*AR-in vətəndaşları Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılırlar*” müdəası AR vətəndaşlarının AR-in ərazisində qüvvədə olan bütün qanunlara əməl etməyə, eləcə də dövlət qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirməyə borclu olması mənasını ifadə edir. Vətəndaşlar tərəfindən qanunlara əməl edilməməsi, habelə qanunla nəzərdə tutulan vəzifələrin yerinə yetirilməməsi onun xarakteri və ağırlıq dərəcəsiindən asılı olaraq, ayrı-ayrı məsuliyyət növlərinə (intizam, inzibati, mülki və cinayət məsuliyyəti) səbəb ola bilər.

Maddədəki, *“bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir”* müddəası isə o deməkdir ki, *“Azərbaycan xalqı respublika ərazisində, eləcə də ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan AR-in vətəndaşlarından ibarətdir”* kontitusiya hüquq norması beynəlxalq hüququn müəyyənləşdirdiyi normaların tətbiqini məhdudlaşdırmır və ya onların tətbiqinə maneçilik törətmir və onlar beynəlxalq hüquqla müəyyən edilən normalara uyğunlaşdırılmış qaydada əsas götürülür.

QEYD: *“Xalq”* (eləcə də, *“millət”*, *“milliyyət”*) anlayışının izahı ilə bağlı nəzəriyyə və təcrübədə hələ də birmənalı şəkildə qəbul edilmiş yekdil fikir yoxdur (ABŞ, Fransa və Böyük Britaniyada *“millət”* dedikdə, bu ölkənin bütün vətəndaşları nəzərdə tutulur. Böyük Britaniyada pasportun *“millət”* (nation) qrafasında *“ingilis”* və ya *“İrland”* sözləri deyil, *“Böyük Britaniya və İrlandiya Birləşmiş Krallığı”* sözləri yazılır) və bu anlayış haqqında müxtəlif dövrlərdə bir çox filosof, siyasətçi, hüquqşünas və dövlət rəhbərləri fərqli fikirlər söyləmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz anlayışlara aydınlıq gətirmək üçün rus etnoqrafı V.Vodovozovun *“Milliyyət və dövlət”* adlı məqaləsindən bir hissəyə nəzər salmaq maraqlı olar:

“...Termin kimi işlədilməsinə baxmayaraq, “xalq”, “millət”, “milliyyət” hələ də dürüst və hamının qəbul etdiyi mənanı daşımır.

*“Xalq” sözü ilə adətən latıncadan *populus*, fransızcadan *peuple*, almancadan *volk*, ingiliscədən *people* sözlərini tərcümə etdikləri halda, “millət” latın sözü (*natio*) olmaqla alman, fransız, ingilis dillərində tamamilə eyni cür (*Nation*) yazılır.*

Almanca “xalq” (volk) sözü ilə adətən bir dövlətin vətəndaşlarının toplumu bildirilir, belə ki, “alman xalqı” ifadəsi Almaniya imperiyasının vətəndaşları olan almanları, danimarkalıları, polyakları əhatə edir, lakin Avstriya, yaxud İsveçrə almanlarına aid edilmir.

“Millət” termini ilə isə adətən bir dövlətdə birləşməyə də, dil, mədəniyyət, tarix, yaxud heç olmazsa, milli şüur birliyi ilə bağlı insan toplusu bildirilir. Beləliklə, “polyak milləti” dedikdə, Almaniya, Avstriya, Rusiya imperiyalarının, yaxud hətta Atlantikanın o tayındakı respublikaların (ABŞ nəzərdə tutulur- Y.X.) vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq polyak dilində danışan və özünü polyak kimi hiss edən polyaklar nəzərdə tutulur.

Başqa cür desək, burada “xalq” dövlət hüququna aid termindir, “millət” isə etnoqrafik termdir, lakin dövlət hüququ onunla hesablaşmalı olur. “Milliyyət” bu sözişlətmə baxımından “millət” sözündən törəmə termdir və hər hansı ayrıca bir şəxsin, yaxud bütöv millətin psixoloji mənsubluğunu bildirən anlayışdır.

Fransızca və ingiliscə “millət” və “xalq” terminləri adətən əks mənalarda işlədilir: “fransız milləti” ifadəsi Fransada adətən ümumi fransız milli şüuru ilə birləşən insanların toplusunu deyil, Fransa Respublikası vətəndaşlarının toplusunu bildirir; fransızca “millətlər” arasında müqavilə, saziş və müharibələrdən danışılır, alman dilində isə bu hallarda “xalqlar” haqqında danışmağa üstünlük verilir; beynəlxalq hüququn (volkerrecht) beynəlmiləl hüquqla (droit international) adlandırılmasının özündə “millət” (Nation) termininin məhz belə işlədilməsinin izləri görünür.

Terminlərin alman dilində işlədilməsi latın sözlərinin ilkin mənasına, şübhəsiz, daha yaxındır, ona görə filoloji baxımdan daha düzgündür; pis olan odur ki, bu xətt heç də ardıcıl aparılmır. Məsələn, 1868-ci il macar qanununun alman mətnində milliyyətlər haqqında deyilir: “Macarıstanın bütün vətəndaşları konstitusiyanın əsas prinsiplərinə görə bölünməz, vahid macar millətini (Nation) təşkil edir, vətənin hər bir vətəndaşı milliyyətdən (Nationalitat) asılı olmayaraq onun üzvüdür”. Burada “Millət” termini adətən fransız dilində işlədilən kimi işlədilmişdir (yəni, siyasi anlamda), etnoqrafik “millət” termininin əvəzinə isə mücərrəd “milliyyət” (Nationalitat)

termini işlədilmişdir, bu termin alman dilində adətən bir qədər başqa məna, yaxud, hər halda, onun başqa çalarını verir.

Sözün rus dilində işlənməsi daha az ardıcılığı və qeyri-dəqiqliyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, o, alman dilinin vəziyyətinə yaxındır...”

Göründüyü kimi “xalq”, eləcə də “millət” və “milliyət”lə bağlı terminoloji dolaşılıq dünya təcrübəsində bir çox məsələnin həllini mürəkkəbləşdirir.

ARK-da “Azərbaycan xalqı” ifadəsi dövlət hüququ termini kimi işlədilir və o, “Azərbaycan Respublikası vətəndaşları”nı ifadə edir. Göründüyü kimi ARK-da işlədilən “Azərbaycan xalqı” ifadəsi alman dilindəki “xalq” (volk) sözünə uyğun gəlir. Bu isə o deməkdir ki, milliyyətindən asılı olmayaraq, hər bir AR vətəndaşı (bu şəxs milliyyətə alman, fransız, polyak və s. ola bilər) Azərbaycan xalqının tərkibinə daxildir.

Maddə 2. Xalqın suverenliyi

I. Sərbəst və müstəqil öz müqəddaratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur.

II. Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi – referendum və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir.

Maddənin birinci hissəsində Azərbaycan xalqının suverenliyinin nə demək olduğu açıqlanır. Suverenlik hüququ respublikada yaşayan bütün millətləri özündə birləşdirməklə bütövlükdə Azərbaycan xalqına məxsusdur (bu müddəə Konstitusiyaya Aktının 10-cu maddəsinin birinci, 12-ci maddəsinin ikinci abzasına əsaslanır). Müqayisə üçün bir neçə

dövlətin konstitusiyasına nəzər salmaq maraqlı olar. Məsələn, **Türkiyə Konstitusiyasının** 6-cı maddəsində (suverenlik) deyilir: “Suverenlik qeyd-şərtsiz Millətdir. Türk Milləti, suverenliyini, konstitusiyanın müəyyən etdiyi əsaslara görə səlahiyyətli orqanların vasitəsilə həyata keçirir. Suverenliyin həyata keçirilməsi, heç vaxt, heç bir şəxsə, zümrəyə və ya sinfə həvalə edilə bilməz. Heç bir şəxs və ya orqan əsasını konstitusiyadan almayan dövlət səlahiyyətindən istifadə edə bilməz”. **Latviya Konstitusiyasının** 2-ci maddəsində (xalqın suverenliyi) təsbit edilir ki, “Latviya dövlətinin suverenlik hüququ xalqa məxsusdur”. Analoji müddəalar Polşa Konstitusiyasının 4-cü maddəsində, İtaliya Konstitusiyasının 1-ci maddəsinin (dövlətin forması) ikinci hissəsində, Çin Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin (suverenlik) birinci hissəsində, Macarıstan Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin (demokratiya, hüquq qaydası, suverenlik) ikinci hissəsində, Belçika Konstitusiyasının 33-cü (suverenlik, hüquq qaydası) maddəsinin birinci hissəsində də öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, haqqında bəhs olunan müddəa formal şəkildə də olsa, hətta **Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasının** 2-ci maddəsində də nəzərdə tutulmuşdu: “Azərbaycan SSR-də bütün hakimiyyət xalqa məxsusdur. Xalq dövlət hakimiyyətini Azərbaycan SSR-in siyasi əsası olan xalq deputatları Sovetləri vasitəsilə həyata keçirir. Bütün başqa dövlət orqanları xalq deputatları Sovetlərinin nəzarəti altındadır və onlara hesabat verirlər”.

Hüquqi mənada suverenlik (türkçə *egemenlik*, ingiliscə *sovereign*, fransızca *souverainete*, almanca *souveranitat*, rusca *суверенитет* – ali hakimiyyət deməkdir) termini ilk dəfə XVI əsrdə fransız alimi J. Boden tərəfindən, özü də müasir konstitusion hüquqi anlayış nöqtəyi-nəzərdən nə qədər qəribə də olsa, kral mütləqiyyətinin əsaslandırılması üçün işlədilmişdir. İsveçrə filosofu J.J.Russonun fikrincə isə suveren xalqdır, onun iradəsi mütləqdir və dəyişikliyə məruz qala bilməz. J.J.Russonun suverenliklə bağlı görüşləri onun İctimai

müqavilə haqqında (1762-ci il) əsərində (VII fəsil – Suveren haqqında) əks olunmuşdur.

ARK-ya görə **Azərbaycan xalqının suverenliyi dedikdə**, aşağıdakılar başa düşülür:

1. Sərbəst və müstəqil öz müqəddaratını həll etmək;
2. Öz idarəetmə formasını müəyyən etmək.

Sərbəst və müstəqil öz müqəddaratını həll etmək dedikdə, kənardan heç bir təzyiqa və təsirə məruz qalmadan, azad iradə əsasında dövlət və ictimai həyatın köklü məsələlərini həll etmək, müstəqil şəkildə dövlət siyasətinin istiqamətini, onun orqanlarının tərkibini formalaşdırmaq və dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinə sərbəst olaraq nəzarət etmək hüququ başa düşülməlidir.

Buradan aydın olur ki, xalqın tam hakimiyyəti siyasi və hüquqi ifadəsini dövlətin suverenliyində tapır. Qeyd edək ki, suverenlik dövlətin mövcud olması üçün başlıca şərtidir, başqa sözlə desək, suverenlik yoxdursa, dövlətdən də söhbət gedə bilməz. *Suverenlik dövlətin əmr almadan əmr vermə səlahiyyətidir.* Məhz elə bu əlamətinə görə də dövlət ölkədə fəaliyyət göstərən digər qurumlardan (məsələn, siyasi partiyalardan, qeyri-hökumət təşkilatlarından və s.) əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Suverenlik dövlət hakimiyyətinin müstəqilliyi və aliliyini əks etdirir ki, bu da öz əksini konkret olaraq aşağıdakılarda tapır:

a) universallıqda – yalnız dövlət hakimiyyətinin normativ-hüquqi aktları həmin ölkənin bütün əhalisinə və ictimai təşkilatlarına aid edilir;

b) üstünlükdə - istənilən şəxsin və ya ictimai təşkilatın bütün qeyri-qanuni hərəkətlərinin qarşısının alınmasının mümkünlüyü;

c) hər hansı şəxsin və ictimai təşkilatın malik olmadığı xüsusi təsiretmə vasitələrinin olması.

Deməli, suverenlik dövlətin istisnasız şəkildə müstəqilliyə malik olması və ölkəsi daxilində özünə rəqib başqa bir gücün olmaması anlamını ifadə edir.

Dövlətin daxili suverenliyi konstitusiyaya hüququnun, xarici suverenliyi isə beynəlxalq hüququn predmetidir.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində öz əksini belə tapmışdır: *“Təşkilat onun bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır”*.

Suveren bərabərlik prinsipinin məzmunu isə iki komponentdən ibarətdir:

1. Hər bir dövlət tam suverenliyə malik olub öz siyasi və iqtisadi sistemini sərbəst və maneəsiz şəkildə özü müəyyənləşdirir. Həmçinin, hər bir dövlət digər bütün dövlətlərin suverenliyinə, eyni zamanda ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə hörmət etməlidir;

2. Bütün dövlətlər ərazisinin sahəsindən, əhalisinin sayından, inkişaf etmə səviyyəsindən, hərbi-siyasi gücündən və digər hallardan asılı olmayaraq hüquqi cəhətdən bərabərdir. Bir qayda olaraq, hər bir dövlət, beynəlxalq təşkilatlarda bir səs hüququna malikdir. Beynəlxalq hüquq normaları bərabər hüquqlu dövlətlərin qarşılıqlı razılığı əsasında yaradılır.

Göründüyü kimi dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi beynəlxalq məsələlərin həll olunmasında bütün dövlətlərin bərabər şəkildə iştirak etmələrini təmin etməyə istiqamətlənmişdir.

Ölkə daxilində hər zaman dövlətin suverenliyi ilə xalqın suverenliyi üst-üstə düşməli və istər xalq, istərsə də dövlət suverenliyi hüquqa əsaslanan münasibətlər müstəvisində demokratik cəmiyyətin təşəkkülünə və inkişafına xidmət etməli, hər iki suverenliyin harmonik sintezi xalqı hakimiyyətə, hakimiyyəti isə xalqa yaxınlaşdırmalı və xalqın siyasi iradəsi ilə dövlətin siyasi iradəsini ümumi məqsədlər ətrafında uzlaşdırmalıdır.

Öz idarəetmə formasını müəyyən etmək dedikdə, ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının strukturunu, bu orqanların təşkili və onlar arasındakı səlahiyyət bölgüsü qaydasını formalaşdırmaq başa düşülməlidir.

Öz idarəetmə formasını formalaşdırmaq isə ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının hansı quruluşa malik olmasını, ali və digər dövlət hakimiyyəti orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsasında hansı prinsiplərin durmasını, ali dövlət hakimiyyəti ilə ölkə əhalisi arasında qarşılıqlı münasibətlərin necə qurulmasını, dövlət hakimiyyəti orqanlarının vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını nə dərəcədə təmin etməsini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Nəzəriyyə və təcrübədə dövlət idarəçiliyinin iki forması fərqləndirilir: *Monarxiya və respublika*

Monarxiya (yunanca “*monarchia*” – “*təkhakimiyyətlik*”, “*mütləqiyyət*” deməkdir) – ali dövlət hakimiyyətinin təkbaşına həyata keçirildiyi, bir qayda olaraq, irsən və ömürlük ötürülən idarəçilik formasıdır.

Respublika (latınca – “*ictimai iş*”, “*dövlət*” deməkdir) – ali dövlət hakimiyyətinin əhali tərəfindən müəyyən müddətə seçilən seçkili orqanlar vasitəsilə həyata keçirildiyi idarəçilik formasıdır.

Azərbaycan xalqı 12 noyabr 1995-ci ildə ilk milli konstitusiyasını qəbul edərkən respublika idarəçilik formasını seçmişdir.

Maddənin ikinci hissəsində Azərbaycan xalqının öz suveren hüququnu hansı qaydada və necə həyata keçirməsindən bəhs olunur (bu müddəə Konstitusiya Aktının 10-cu maddəsinin ikinci abzasına və 26-cı maddəsinə əsaslanır). Həmin müddəaya əsasən Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi, yəni referendum¹² yolu ilə həyata keçirir. Həmçinin, müddəaya görə Azərbay-

¹² Referendumun şərhinə bax: 3-cü maddənin izahı.

can xalqı öz suveren hüququnu ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında, sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir (qeyd edək ki, ARK-nın 56-cı maddəsi (seçki hüququ) öz mənbəyini məhz şərh olunan maddədən götürmüşdür). Analoji müddəalar bir sıra dövlətlərin konstitusiyasında da vardır. Məsələn, **Macarıstan Konstitusiyasının** 2-ci maddəsinin (demokratiya, hüquq qaydası, suverenlik) ikinci hissəsində təsbit edilmişdir ki, “Macarıstan Respublikasında ali hakimiyyət öz suverenlik hüququnu birbaşa olaraq və seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirən xalqa məxsusdur”. **Rusiya Konstitusiyasının** 3-cü maddəsində qeyd olunur ki, “xalq öz hakimiyyətini birbaşa, həmçinin, dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə həyata keçirir”. **Polşa Konstitusiyasının** 4-cü maddəsində deyilir ki, “Polşa Respublikasında ali hakimiyyət millətə məxsusdur” (*birinci hissə*), “Millət həmin səlahiyyəti birbaşa və ya öz seçdiyi nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirir” (*ikinci hissə*).

Seçkilərin (eləcə də referendumun) keçirilməsinin bu ümumi prinsipləri, beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təsbit edilmişdir. Məsələn, “Ümumdünya İnsan hüquqları” Bəyannaməsinin 21-ci maddəsinin üçüncü hissəsində deyilir: “*Dövlət hakimiyyətinin əsasında xalqın iradəsi durmalıdır. Bu iradə ümumi və bərabər seçki əsasında gizli səsvermə yolu ilə, yaxud səsvermənin azadlığını təmin edən digər eyniəhəmiyyətli formalarda keçirilən dövrü və saxtalaşdırılmamış seçkilərdə əksini tapmalıdır*”.

Ümumi seçki hüququ dedikdə, irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və başqa ictimai birliklərə mənsubuyyətindən və ya digər statusundan asılı olmayaraq AR vətəndaşlarının seçmək, seçilmək və referendumda iştirak etmək hüququ başa düşülür (*AR SM-in 3-cü maddəsi*).

Bərabər seçki hüququ dedikdə, vətəndaşların seçkilərdə və referendumda bərabər əsaslarla iştirak etməsi; hər bir səsvermə zamanı hər bir vətəndaşın yalnız bir səsə malik olması; vətəndaşların hər bir səsinin eyni hüquqi qüvvəsinin olması başa düşülür (*AR SM-in 4-cü maddəsi*).

Hüquq ədəbiyyatında deyilənlərdən aydın olur ki, aşağıdakı şərtlər mövcud olduqda seçki hüququ bərabər hesab edilir:

1- Hər bir seçicinin sayı bərabər olmalıdır. Bu, bir qayda olaraq, bu, hər seçicinin yalnız bir səsə malik olması deməkdir. Lakin bəzən təcrübədə seçicinin iki (məsələn, Almaniyada parlamentin aşağı palatasına seçkilər zamanı səslərdən biri partiya siyahısına, digəri isə seçki dairəsi üzrə konkret namizədə verilir) və ya daha artıq səsə malik olması hallarına rast gəlmək olur;

2- Ölkədə vahid seçici korpusu olmalıdır. Yəni ölkədə seçicilər qeyri-bərabər təmsilçiliyə (əksər vaxt, qabaqcadan müəyyən olunmuş) malik olan sosial və ya digər qruplara bölünməməlidir (misal üçün Çində kənd əhalisi ilə şəhər əhalisi parlamentdə qeyri-bərabər təmsil olunmuşdur);

3- Deputat əhalinin və ya seçicilərin bərabər sayından seçilməlidir (ayrı-ayrı ölkələrdə seçki dairəsi əhalisinin sayının hesablanması ya sakinlərin sayı, yaxud da seçicilərin sayı əsas götürülməklə aparılır). Çoxmandatlı dairələrdə isə mandatların və seçicilərin nisbətində riayət edilməli, vahid ümumdövlət (milli) dairəsində eyni kvota (seçki metri) olmalıdır;

4- Qanun namizədlərin irəli sürülməsi, onlar tərəfindən seçkiqabağı təşviqat aparılması və seçkilərin nəticələrinin müəyyən olunması qaydalarına eyni tələblər qoyulmalıdır¹³.

Birbaşa seçki hüququ dedikdə, vətəndaşların seçkilərdə namizədin lehinə, referendumda çıxarılan məsələnin lehinə və ya əleyhinə şəxsən səs verməsi; başqa şəxslərin yerinə səs ver-

¹³ Daha ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ. B.: Digesta. 2000. səh. 254-256.

məyin qadağan olunması başa düşülür (*AR SM-in 5-ci maddəsi*).

Hüquq ədəbiyyatında deyilənlərdən aydın olur ki, birbaşa seçkilər vətəndaşların dövlət orqanlarına öz nümayəndələrini və ayrı-ayrı vəzifəli şəxsləri (məsələn, prezidenti) bilavasitə seçməsidir. Dünya ölkələrində demək olar ki, hər zaman (bir neçə istisnadan başqa, məsələn, Butan Krallığı) parlamentin aşağı palatasının və ya birpalatalı parlamentin deputatları, yerli özünüidarətmənin aşağı orqanları (icma şuraları) və digər yerli özünüidarətmə orqanları birbaşa seçkilərlə seçilir. Lakin bu halda da istisnalar mövcuddur. Belə ki, bəzi müsəlman ölkələrində (məsələn, Pakistan, Banqladəş) aşağı palataya müəyyən sayda qadın deputatlar parlamentin özü tərəfindən seçilir, bəzi birpalatalı parlamentlərdə isə prezident tərəfindən ölkənin tanınmış vətəndaşları sırasından təyin olunan az sayda deputat ola bilər (məsələn, Misirdə 10 nəfərədək). Bir sıra ölkələrdə parlamentin yuxarı palatası (məsələn, ABŞ, Braziliya və s.), prezident (məsələn, Fransa, Meksika və s.), federasiya subyektlərində və muxtar qurumlarda qanunvericilik məclisinin aşağı palatası və yaxud birpalatalı məclis birbaşa seçkilər yolu ilə seçilir. İsrail yeganə ölkədir ki, 1996-cı ildən başlayaraq baş nazir birbaşa seçkilər yolu ilə seçilir¹⁴.

Sərbəst səvermə dedikdə, seçicinin heç bir kənar təsirə və təzyiqa məruz qalmadan, azad və müstəqil şəkildə səsverməsi başa düşülür.

AR SM-in 2-ci maddəsinin (seçkilərdə və referendumda iştirakın prinsipləri) ikinci bəndində deyilir: “AR vətəndaşlarının seçkilərdə və referendumda iştirakı azad və könüllüdür. Seçkilərdə və ya referendumda iştirak edib-etməməyə məcbur etmək məqsədi ilə heç kəsin AR vətəndaşına təzyiqa göstərmək hüququ yoxdur və heç kəs onun öz iradəsini azad ifadə etməsinə mane ola bilməz”.

¹⁴ Daha ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 256.

Gizli səsvermə dedikdə, seçkilər və referendum zamanı seçicinin iradəsinin ifadəsi üzərində hər cür nəzarətin yolverilməz olması başa düşülür (*AR SM-in 6-cı maddəsi*).

Hüquq ədəbiyyatında deyilənlərdən aydın ki, gizli səsvermə zamanı seçici öz səsini başqa şəxslərdən xəbərsiz seçki bülleteninə doldurulması, seçki maşınından istifadə edilməsi (məsələn, ABŞ-da, Hindistanda və s.) yolu ilə, habelə elektron kartoçkasının köməyi ilə (1988-ci ildən Braziliyada belə sistemin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur) verir. Səsvermənin gizliliyinin pozulması qanunla məsuliyyətə səbəb olur. Əgər seçici öz seçdiyi namizəd barədə xəbər vermək istəmirsə, heç kəsin ondan kimə və hansı qaydada səs verməsini soruşmaq hüququ yoxdur¹⁵.

Bəzən exit-poll adlı institutun səsvermənin gizliliyi prinsipini pozması haqda əsassız fikirlər səslənir. Qeyd edək ki, ingiliscədən tərcümədə "*çıxışda-sorğu*" anlamını ifadə edən exit-poll seçki günü peşəkar şirkət tərəfindən həyata keçirilən seçicilərin müstəqil və neytral sorğusudur. Rəsmi nəticələrlə exit-poll nəticələri arasında böyük fərq ya texniki problemlərdən, yaxud da seçki saxtakarlığından irəli gələ bilər ki, exit-poll bunu bəyan edir. Namizədlərin topladığı səsler faiz etibarilə bir-birinə çox yaxındırsa və bu fərq exit-pollun ehtimal olunan xəta faizindən azdırsa, bu zaman exit-poll həmin dairədəki seçkidə kimin qalib gəlməsini statistik dəqiqliklə deyə bilməz. Onun məqsədi səsvermə prosesi barədə müstəqil məlumat vermək və seçki institutlarına ictimai etimad artırmaqdan ibarətdir. Exit-poll dünyanın əksər dövlətlərində tətbiq edilən standart seçki tədbirlərindən biri olub seçki dəqiqliyini ölçmək məqsədi daşıyır. Təcrübədə exit-poll müsahibə üzərində qurulur. Bu zaman səsvermə məntəqəsindən çıxarkən seçicilərdən bir neçə suala cavab verməsi xahiş olunur. *Bu, tamamilə müstəqil, sərbəst iradəyə əsas-*

¹⁵ Daha ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 258.

lanan, anonim, özü də neytral bir prosesdir. Seçicilərin müsahibə olunması səhər erkən məntəqələr açıldıqdan başlayır və axşam məntəqələr bağlandıqda qədər davam edir. Exit-pollun nəticələri rəsmi səsvermə nəticələrini ehtimal edir. Onun nəticələri rəsmi səsvermə nəticələrindən fərqli ola və eyni zamanda düzgün ola bilər. Çünki exit-poll seçicilərin müəyyən bir hissəsini əhatə etdiyi halda, rəsmi səsvermə nəticələri bütün seçiciləri əhatə edir. Sorğudan keçirilən seçicilərlə seçicilərin ümumi sayı arasında potensial fərq *“ehtimal olunan xəta faizi”* adlanır. Bu xəta faizinə habelə, namizədlərin sayı və seçicilərin ümumi sayı kimi amillər də təsir göstərir. Exit-poll da xəta faizi adətən +/- faiz kimi qeyd olunur ki, həqiqi nəticənin hansı çərçivələrdə ola biləcəyi aydın görünsün. Tutaq ki, exit-poll da xəta faizi 4 faizdirsə və exit-polla görə namizəd “X” 45 % toplayıbsa, bu o deməkdir ki, namizəd “X” üçün rəsmi səsvermə nəticələri 41-49 % arasında ola bilər və bu çərçivədə rəsmi nəticələr şübhə doğurmamalıdır. Əgər namizəd “X”-in rəqibinin göstərdiyi nəticələr xəta faizi də nəzərə alınmaqla həmin namizədin göstərdiyi nəticələrlə üst-üstə düşərsə, bu zaman exit-poll seçkidə hansı namizədin qalib gəldiyini əvvəlcədən əminliklə deyə bilməz.

“Azərbaycanda seçki praktikasının təkmilləşdirilməsinə dair” AR Prezidentinin 11 may 2005-ci il tarixli fərmanının 5-ci bəndində deyilir: “Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarına tapşırılsın ki, Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinə uyğun olaraq, öz səlahiyyətləri çərçivəsində ixtisaslaşmış ictimai rəyçilər tərəfindən aparılacaq exit-poll prosesinin aparılmasına lazımi şərait yaratsınlar, həmin prosesin gedişinə qanuna zidd olaraq müdaxilə etməsinlər”.

Beləliklə, fərmanın həm ruhu, həm də mahiyyəti AR-də ictimai ekspertlərə exit-poll keçirmək üçün geniş imkanlar verir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, exit pollun tətbiqi səsvermənin gizliliyini pozmaq demək deyil. Çünki bu zaman,

seçicinin kimliyi bilinmir, bundan başqa, exit polla seçdiyin namizədi bəyan etmək məcburi deyil.

Şəxsi səsvermə dedikdə, seçicinin səsvermə hüququnun şəxsi xarakterə malik olması başa düşülür (bu ifadənin anlayışına AR SM-də izah verilməmişdir).

Referendumda iştirakın yuxarıda şərh olunan prinsipləri AR SM-in 2-ci maddəsinin (seçkilərdə və referendumda iştirakın prinsipləri) 1-ci bəndində də sadalanmışdır.

Maddənin ikinci hissəsində işlədilən **seçilmiş nümayəndələr dedikdə**, azad seçkilər yolu ilə seçilən Milli Məclisin deputatları və prezident başa düşülməlidir. “Ümumdünya İnsan hüquqları” Bəyannaməsinin 21-ci maddəsinin birinci hissəsində deyilir: “*Hər bir insanın öz ölkəsinin idarə olunmasında bilavasitə, yaxud azad şəkildə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak etmək hüququ var*”.

Hər bir halda seçki hüququ əleyhinə hüquq pozuntusu törətmiş şəxs müvafiq olaraq AR CM (159-161-ci maddələri), AR MM (seçicilərin və namizədlərin şərəf və ləyaqətini alçaltmaq) və AR İXM (39-48-ci maddələri) ilə məsuliyyətə cəlb olunur.

AR SM-in 115-ci maddəsində (vətəndaşların seçki hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət) AR-in CM-ə, MM-ə, İXM-ə uyğun olaraq, cinayət, mülki və ya inzibati məsuliyyətə hansı hüquq pozuntusu xarakterli əməlləri törətmiş şəxslərin cəlb edilə bilməsindən (qeyd edək ki, bu maddədə 21 adda hüquq pozuntusu sadalanır) danışılır.

QEYD: 1) Xalqın suverenlik hüququ bir qədər fərqli şəkildə - “*xalqların özünü müəyyən etmə prinsipi*” – kimi BMT-nin Nizamnaməsində, Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsində, İnsan hüquqları haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının 1-ci maddələrində, 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun aktında, eyni zamanda, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin bir çox qərar və məsləhətçi rəylərində öz əksini tapmışdır (təsadüfi deyil ki, Şərqi Timor haqqındakı

işdə (1995-ci il) Beynəlxalq Məhkəmə qeyd etmişdir ki, xalqların özünümüəyyənətmə hüququ *erga omnes* hüququdur, yəni bütün dövlətlər bu hüquqa hörmət etməli və onun həyata keçirilməsinə maneçilik törətməməlidirlər).

Bəs, beynəlxalq hüququn haqqında bəhs olunan məlum prinsipində “xalq” dedikdə nə başa düşülməlidir? Hüquq ədəbiyyatında deyilənlərdən aydın olur ki, bu suala cavab vermək üçün həmin beynəlxalq prinsipdə öz əksini tapan iki ifadənin – “xalq” və “özünümüəyyənətmə” anlayışlarının mənasına aydınlıq gətirmək lazımdır. Bu baxımdan nəinki həmin prinsipin mətnində, ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda “xalq” termini, bir qayda olaraq, etnik anlam daşımır. Beynəlxalq-hüquqi aspektdən yanaşdıqda xalq hər hansı milli və ya etnik qrupu deyil, məhz dövlətin (yaxud dövlətçilikdən qeyri-qanuni məhrum edilmiş ərazinin) bütün əhalisini bildirir. Başqa sözlə, “xalq” etnos kimi deyil, demos kimi anlaşılır və yalnız xalq bütövlükdə bu hüququn daşıyıcısı hesab olunur, xalqın müəyyən hissəsi, yaxud milli azlıqlar belə bir hüquqa malik deyil¹⁶.

“Özünümüəyyənətmə” ifadəsinə gəldikdə isə, bu, o deməkdir ki, hər bir xalq xaricdən müdaxilə olmadan və təzyiqlə məruz qalmadan sərbəst şəkildə özü öz siyasi statusunu müəyyənləşdirə və öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı ilə bağlı hüquqlarını həyata keçirə bilər.

Müstəmləkə altında olan və yaxud işğal olunmuş ərazinin əhalisi üçün “özünümüəyyənətmə” aşağıdakılarda ifadə oluna bilər:

- 1) Müstəqillik əldə edilməsində və suveren dövlət qurulmasında;
- 2) Hər hansı bir müstəqil dövlətə qoşulmaqda;
- 3) Hər hansı bir müstəqil dövlətə birləşməkdə.

¹⁶ Hüseyinov L. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. B.: 2000. səh. 43-44.

Şübhəsiz ki, müstəqil dövlətin xalqı (əhalisi) da özünü-müəyyən etmə hüququna malikdir. Həmin xalq üçün özünü-müəyyən etmə dedikdə, hər şeydən əvvəl, demokratik idarə etmə hüququ başa düşülür. Başqa sözlə, xalq, daxili və xarici müdaxilə və təzyiqa məruz qalmadan demokratik vasitələrlə özünün iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inkişafı ilə bağlı hüquqlarını həyata keçirmək imkanına malik olur. Özünü-müəyyən etmə hüququnun həyata keçirilməsi dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü prinsipinə uyğun olmalıdır və bu hüququn həyata keçirilməsi müstəqil və demokratik dövlətin ərazisinin parçalanmasına gətirib çıxarmamalıdır.

2) Beynəlxalq hüquqda nisbi suverenlik nəzəriyyəsi mövcuddur ki, bu nəzəriyyəyə görə dövlət istəsə belə mütləq suverenliyə malik ola bilməz. Hər bir dövlətin suverenliyi digər dövlətlərin onun suverenliyinə qəsd etməməsi hesabına təmin olunur ki, bu da dövlətin öz suverenliyini qismən (sərhədli) məhdudlaşdırılmasının onun xeyrinə olması deməkdir.

Suverenliyin nisbi olması şəxsiyyət azadlığının nisbi olmasına çox oxşardır. Belə ki, cəmiyyətdə mütləq şəxsiyyət azadlığı ola bilməz. Əks təqdirdə xaos baş verərdi. Ş. Monteskyönun fikrincə, *“azadlıq odur ki, qanunlarla icazə verilən şeyi edə bilərsən. Əgər vətəndaş qanunlarla qadağan olunmuş şeyi edə bilərsə, onda onun azadlığı olmazdı, belə ki, həmin şeyi digər vətəndaşlar da edə bilər”*.

Maddə 3. Ümumxalq səsverməsi – referendum yolu ilə həll edilən məsələlər

- I. Azərbaycan xalqı öz hüquqları və mənafeləri ilə bağlı olan hər bir məsələni referendumla həll edə bilər.**
- II. Aşağıdakı məsələlər yalnız referendumla həll oluna bilər:**

1) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ona dəyişikliklər edilməsi;

2) Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi.

III. Aşağıdakı məsələlər üzrə referendum keçirilə bilməz:

1) vergilər və dövlət büdcəsi;

2) amnistiya və əfv etmə;

3) seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi müvafiq olaraq qanunvericilik və (və ya) icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmiş vəzifəli şəxslərin seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi.

Referendumabənzər institutların tarixi qədim Roma Respublika dövrünə təsadüf etsə də, Qərbi Avropada ilk referendum İsveçrədə keçirilib. Hələ 1449-cu ildə İsveçrənin paytaxtı Bern şəhərində respublikanın maliyyə vəziyyəti ilə bağlı ümumxalq sorğusu keçirilmişdir. Qeyd edək ki, müasir dövrdə dünya dövlətləri arasında da referendum prosesinin tətbiq edilməsində İsveçrə qabaqcıl yeri tutur. Belə ki, bu ölkədə XIX-XX əsrlərdə federal səviyyədə təqribən 400 dəfədən çox referendum keçirilmişdir. Azərbaycanın tarixində isə ilk dəfə referendum 1921-ci ildə Naxçıvan MSSR-də Naxçıvanın muxtar vilayət kimi Azərbaycanın tərkibinə daxil olması ilə bağlı keçirilmiş, öz konstitusion həllini isə 1936-cı ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasında tapmışdır. Həmin konstitusiyada referendum (ümumxalq səsverməsi) ilə ümumxalq rəy sorğusu eyniləşdirilir, birinci anlayış ikinciyə münasibətdə mötərizədə göstərilirdi. Halbuki bu anlayışlar (eləcə də plebisit termini) bir-birindən fərqlənirlər (baxmayaraq ki, bu ifadələrin hamısı seçicilərin iradəsinin aşkar edilməsi ilə bağlıdır).

Ümumxalq rəy sorğusu bütün ölkə əhalisinin rəyini aşkara çıxarmağı nəzərdə tutmasına baxmayaraq, o, həmişə səsvermə yolu ilə həyata keçirilmir. Belə ki, sorğu bu və ya

digər ictimai təşkilat və ya mətbuat orqanları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Əgər belə sorğu seçicilər tərəfindən qərar qəbul edilməsini nəzərdə tutmursa, onda səsvermə yolu ilə də keçirilməsi mümkündür. Bu halda o, məşvərətçi referendum hesab edilir və onun səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən, özü də müvafiq qaydalara riayət edilməklə keçirilməsi zəruridir.

Plebisit (“plebsin dediyi”; burada plebs dedikdə, Roma aristokratiyası deyil, sadə xalq başa düşülməlidir) də seçicilərin səsverməsidir. Lakin əksər vaxt ölkə üçün ən zəruri məsələlər – beynəlxalq problemlər, ərazi və şəxsiyyətə aid olan məsələlər üzrə səsvermə plebisit adlandırılır (məsələn, prezident postuna yeganə namizəd üçün səsvermə). Bununla yanaşı, həmin ifadə ilə bağlı hüquq terminologiyasında nə rəsmi, nə də qeyri-rəsmi səviyyədə dəqiqlik yoxdur. Prezident seçkilərini, xüsusilə də seçicilərə bir nəfərin namizədliyi təklif olunarsa, həmin anlayış inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həm plebisit (məsələn, Pakistanda), həm də referendum (məsələn, Misirdə) adlandırılır. Göründüyü kimi bu iki ifadənin mənası arasında bəzən sərhəd itir və nəzəri baxımdan onlar sinonim sözlər kimi qəbul olunur. Lakin unudulmamalıdır ki, ana dilində bu terminlərdən istifadə olunarkən, onların xarici dillərdən, xüsusilə də qeyri-avropa dillərindən tərcüməsinin dəqiqliyinə diqqət etmək lazımdır, çünki müxtəlif dillərdə məna çalarları heç də həmişə eyni olmur.

“Ümumxalq səsverməsi” termini ilə də ifadə olunan **referendum** (latınca “*refero*” sözündən olub “*məlumat verirəm*”, “*məruzə edirəm*” deməkdir) anlayışına gəlincə o, ümumdövlət və ya yerli əhəmiyyətə malik olan dövlət və ya özünüidarəetmə xarakterli qərarların qəbul edildiyi səsverməyə deyilir. Başqa sözlə, referendum xalqın hüquqları və mənafeləri ilə bağlı hər hansı bir sorğunun aparılması, bu və ya digər normativ-hüquqi aktın layihəsi barədə əhalinin qəti qərarı deməkdir.

Dünya təcrübəsində referendum gizli səsvermə yolu ilə hər hansı bir sənəd layihəsinin təsdiq edilməsi və ya edilməməsini, eləcə də parlamentin, dövlət başçısının, yaxud hökumətin bu və ya digər hərəkətlər etməsinə razılığın verilməsini və ya verilməməsini müəyyənləşdirmək üçün əhalinin fikrinin öyrənilməsi məqsədilə tətbiq olunur. Bir qayda olaraq, referendumun konstitusiya ilə müəyyən edilmiş məsələlərin həllində ali legitimliyə, yəni daha yüksək hüquqi təminatla nail olunmaq üçün həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Referendumun keçirilməsinin digər bir səbəbi isə konkret məsələnin həllində hakimiyyətdə təmsil olunanların öz üzərinə tam məsuliyyəti götürməməsi üçün hər hansı bir aktın qəbul edilib-edilməməsi ilə bağlı əhalinin rəyini və ya razılığını öyrənmək niyyətilə dövlət hakimiyyətinin istəyi ola bilər¹⁷.

Referendumun əhəmiyyətini həddindən artıq yüksək qiymətləndirmək də düzgün olmazdı. Çünki referenduma çıxarılan məsələlərin mahiyyəti heç də həmişə seçicilərə tam aydın olmur və seçicilər qəbul edilən qərarın bütün siyasi nəticələrini qabaqcadan görə bilmirlər. Bundan başqa, bəzən referendum seçicilərin psixikasına təzyiq (məsələn, Fransada prezident de Qoll zamanında dəfələrlə belə olmuşdur), avtoritar rejimlərdə isə zorakılıq və hədələmə şəraitində (məsələn, Pakistanda Ziya-ül-Həq zamanında onun yeganə namizədliyini bəyənmək üçün seçkilərə gəlməyən şəxslər həbs edilə bilərdi) keçirilir. Təcrübədə bəzən konstitusiyanın qəbul edilməsi kimi mürəkkəb bir məsələ əhali, parlament və ya əhalinin müxtəlif qruplarının nümayəndələrindən təşkil olunmuş digər orqanlar tərəfindən müzakirə edilmədiyindən onunla bağlı keçirilən referendum xoşagəlməz nəticələrə

¹⁷ Dünya təcrübəsində referendum təşəbbüsü, referenduma çıxarılan məsələ, səsvermənin təşkili və referendumun nəticələrinin müəyyən edilməsi haqda ətraflı məlumat üçün bax: V.Y.Çirkin. Göstərilən əsər. səh. 293-296, 298.

gətirib çıxarmışdır. Məsələn, bəzən təcrübədə referendumla mürtəcə konstitusiyaların qəbul olunması, Hitler Almaniyasında isə hakim təbəqənin ondan ərazi işğallarına haqq qazandırmaq məqsədilə istifadə etməsi halları məlumdur.

Almaniyada 1949-cu il qanununa uyğun olaraq referendum iki və ya bir neçə torpaqda və ya yalnız torpaqların sərhədlərinin dəyişdirilməsi və ya yeni torpağın yaradılması ilə bağlı keçirilir. Bu zaman seçici dəqiq qoyulmuş suala aydın cavab (“hə” və ya “yox”) verməlidir. Ölkədə ümumdövlət referendumları keçirilmir.

Misirdə referendumla bağlı müddəalar vətəndaşların siyasi hüquqlarının həyata keçirilməsi haqqında 1956-cı il qanununda verilmişdir. Belə ki, həmin qanunda referendum haqqında xüsusi bölmə vardır. Adı çəkilən instituta aid məsələlər Xalq məclisi və yerli xalq şuraları haqqında olan qanunlarla da nizama salınır. Onu da qeyd edək ki, bu ölkədə seçicilərin istər referendumda, istərsə də seçkilərdə iştirakı məcburidir, əks təqdirdə onlar cərimələnə bilərlər.

Braziliya konstitusiyasında referendum və plebisit haqqında bəhs olunur, lakin onların həyata keçirilməsi prosedurası müəyyən olunmur. Qeyd edək ki, 1993-cü ildə ölkədə idarəetmə forması haqqında məsələ üzrə konstitusiya referendumu keçirilmiş, həmin referendumun şərtləri isə konstitusiyanın keçid müddəaları ilə müəyyən edilmişdir.

Referendum anqlo-sakson hüquq sisteminə malik olan ölkələrdə demək olar ki, tətbiq edilməsə də, son onilliklərdə Böyük Britaniyada onun keçirilməsi hallarına təsadüf olunmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatında referendum müxtəlif aspektlərdən yanaşılaraq aşağıdakı təsnifatlara bölünür:¹⁸

¹⁸ Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 296-298. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh. “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. B.: 2004. səh. 20-21 və s.

1) Onun keçirildiyi ərazi hüduqları nöqtəyi-nəzərindən referendumlar ümumdövlət (milli) və yerli referendumlara bölünür:

Ümumdövlət (milli) referendumu – dövlətin bütün ərazisinə şamil edilən hər hansı bir məsələ üzrə ümumxalq səsverməsidir. Məsələn, şərh olunan maddənin ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş məsələlər üzrə keçirilən ümumxalq səsverməsi bütün respublika hüduqlarını əhatə etdiyindən onu ümumdövlət (mili) referendumu hesab etmək olar.

Yerli referendum – qanunla nəzərdə tutulmuş müəyyən ərazi hüduqları daxilində yerli əhəmiyyət kəsb edən məsələlərlə bağlı keçirilən səsvermədir.

Fransada yerli referendumun keçirilməsi iki halda mümkündür: 1. Dövlət ərazisinin müəyyən hissəsinin güzəştə gedilməsi, birləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi həmin ərazinin əhalisinin razılığı olmadan həyata keçirilə bilməz (Konstitusiyanın məhz bu maddəsi əsasında 1962-ci ildə Əlcəzairdə, 1974-cü ildə Komor Adalarında, 1976-cı ildə Mayotta adasında referendumlar keçirilmişdir); 2. yerli referendum kommunalar birləşdirilərkən keçirilir. Ölkədə yerli referendumlara mənfi münasibət bəslənilsə də, onların tez-tez keçirilmə hallarına təsadüf olunur (Statistik göstəricilərə görə ildə orta hesabla yeddi yerli referendum)

Ukraynada onun federasiyaya və ya konfederasiyaya daxil olması, ərazinin dəyişdirilməsi məsələləri üzrə yalnız Ümumukrayna referendumu, inzibati-ərazi vahidlərinin sərhədlərinin dəyişdirilməsi məsələsi üzrə isə yalnız yerli referendum keçirilə bilər. Digər tərəfdən, ölkədə vergilər, büdcə və amnistiya məsələləri ümumukrayna referendumu, yerli işlərə aid olmayan məsələlər isə yerli referendumun keçirilməsi yolu ilə həll edilə bilməz.

Bəzi hüquq ədəbiyyatında məkan prizmasından yanaşıla-raq regional referendum növü də fərqləndirilir¹⁹.

2) Qərarın qəbul edilmə üsulundan asılı olaraq referendumu məcburi və fakültetiv referendum növlərinə ayırmaq olar:

Birinci halda, konstitusiya, hər hansı bir məsələ üzrə qərarın yalnız referendum yolu ilə qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Buna İsveçrənin konstitusiyasına yenidən baxılması üzrə ümumdövlət referendumunu, Macarıstanda icmaların birləşdirilməsi və ya bölünməsi üzrə yerli referendumu, həmçinin ARK-nın şərh olunan maddəsinin ikinci hissəsində deyilənləri misal göstərmək olar.

İkinci halda, təklif olunan məsələ üzrə qərarın referendum yolu ilə yanaşı, həm də digər üsulla qəbul edilməsinin mümkünlüyü nəzərdə tutulur. Bu zaman dövlət hakimiyyəti orqanı konkret məsələ üzrə referendumun keçirilib-keçirilməməsini özü müəyyən edir. Şərh olunan maddənin birinci hissəsində deyilənləri fakültetiv referendumuna aid etmək olar.

3) Müzakirəyə çıxarılan aktın xarakterindən asılı olaraq referendumu konstitusiya və adi referendum növlərinə ayırmaq olar:

Birinci halda, referendumu konstitusiyanın və ya ona düzəlişin layihəsi çıxarılır (məsələn, 1958-ci ildə Fransada və ya 2002-ci ildə Azərbaycanda). *İkinci halda isə*, referendum konstitusiya əhəmiyyəti daşımayan hər hansı digər məsələlər üzrə keçirilir. (məsələn, İsveçrədə BMT-yə daxil olmaq haqqında məsələ üzrə);

4) Qanunverici orqana münasibətdə parlamentəqədər, parlamentdənsonrakı və parlamentdənənar referendum növlərini fərqləndirmək olar:

Bunlardan *birincisi*, parlament tərəfindən qanun qəbul edilənə qədər keçirilir. Bu halda parlament həmin məsələ üzrə əhalinin rəyini səsvermə yolu ilə aşkara çıxarmaq

¹⁹ Bax: Əsgərov Z. Nəsirov E. İsmayılov M. Məmmədov X. Göstərilən əsər. səh. 53.

niyyətini güdür. *İkincisində*, qanun parlamentdə qəbul olunduqdan sonra referendum yolu ilə təsdiq olunması üçün əhalinin səsverməsinə çıxarılır. *Üçüncüsündə isə*, qanun parlament olmadıqda və ya parlamentdən yan keçməklə (prezidentin onun parlament tərəfindən təsdiq olunacağına əmin olmadığı hallarda. Məsələn, Fransada prezident de Qoll zamanında belə edilirdi) referendumda qəbul edilir;

5) Qərarın təsdiq və ya ləğv olunması baxımından referendumu təsdiqedicisi və ləğvedicisi növlərə ayırmaq olar:

Birinci halda, seçicilər referendum yolu ilə parlament tərəfindən təklif olunan qərarı təsdiq edirlər. *İkinci halda*, referendum adından da göründüyü kimi, əvvəllər qəbul olunan qanunun ləğvi ilə əlaqədar keçirilir. Məsələn, İtaliyada seçicilərin qanunla tələb olunan müvafiq imzaları toplandıqdan sonra parlamentin əvvəllər qəbul etdiyi qanunların ləğv edilməsi haqqında dəfələrlə referendum keçirilmişdir;

6) Keçirilməsi konstitusiyada nəzərdə tutulan referendumlara nəzarət referendumu deyilir. Buna Avropa iqtisadi birliyinə üzvlük məsələsi ilə bağlı keçən əsrin 70-80-ci illərində Böyük Britaniya, Danimarka, eləcə də Avropanın digər dövlətlərində keçirilən referendumları misal göstərmək olar;

Nəticəsi məcburi xarakter daşımayan referendumlara məsləhət referendumları adlanır. Buna nəqliyyatın sağ tərəfli hərəkətə keçirilməsi barədə 1956-cı ildə İsveçdə keçirilən referendumu misal göstərmək olar. Qeyd edək ki, Finlandiya Konstitusiyasının 3-a fəslə (1987-ci il qanunu ilə əlavə edilmişdir) məhz məsləhət referendumuna həsr olunmuşdur;

7) həlledici (qəti) və məşvərətçi referendum (sonuncu halda səsvermə yolu ilə seçicilərin rəyi müəyyən edilir; həmin rəyi parlament, müvafiq qanunu qəbul edərkən nəzərə ala da bilər, almaya da bilər).

İstənilən xarakterli referendumdən sonra hüquqi nəticələr məlum olur, lakin məcburi hüquqi nəticələr yalnız həlledici

referendumla əlaqədardır. İstənilən məşvərətçi referendumun keçirilməsində məqsəd yalnız seçicilərin rəyini aşkar etməkdən ibarətdir. Əlbəttə, parlament və digər dövlət orqanları seçicilərin məşvərətçi referendum yolu ilə ifadə olunmuş iradəsini konkret məsələnin həlli zamanı nəzərə alır. Düzdür, onlar hüquqi cəhətdən ictimai rəyi nəzərə almağa borclu olmasalar da, hər halda bu üsulla ifadə olunmuş rəyə etinasızlıq da göstərməməlidirlər. Həllədiçi referendumda qəbul olunmuş aktlar bütün vətəndaşlar, ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslər, dövlət orqanları üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malik olub həmin aktların hüquqi qüvvəsi parlamentin qəbul etdiyi qanunun qüvvəsindən yüksəkdir. İtaliyada ləğvedici referendumların təcrübəsindən görüldüyü kimi, referendum yolu ilə parlamentin qəbul etdiyi qanunu dəyişdirmək və ya ləğv etmək mümkündür. Lakin bu qayda qəti deyil, çünki bir sıra dövlətlərdə referendum yolu ilə qəbul edilmiş konstitusiyaya parlament çox vaxt ixtisaslı səs çoxluğu ilə dəyişikliklər etmək hüququna malikdir.

Predmetinə görə referendumun başqa təsnifatlarını da fərqləndirmək olar: qanunvericilik referendumu, beynəlxalq-hüquqi referendum (adətən, sərhədlər, beynəlxalq təşkilatlarda iştirak məsələləri üzrə), inzibati referendum (dövlət ərazisinin quruluşu məsələləri üzrə, dövlət orqanlarının sistemi haqqında və s.) və s.

Bu təsnifatlar nisbi xarakterə malik olub çox vaxt bir-biri ilə qarışır: məsələn, eyni bir referendum ümumdövlət, adi, parlamentdənsonra, ləğvedici, həllədiçi və s. ola bilər.

ARK-nın 151-ci maddəsində deyilir ki, “AR-in qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlar ilə **(ARK və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla)** AR-in tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir”.

Göründüyü kimi ARK-nın bu maddəsi ilə referendumda qəbul edilən aktlara yüksək hüquqi status verilmişdir. Bu işə

məhz referendumun Azərbaycan xalqının öz suveren hüququnu bilavasitə həyata keçirməsinin toxunulmaz vasitəsi olmasından qaynaqlanır.

Referendumun keçirilməsi qaydası və onunla bağlı bütün digər məsələlər AR SM-in IV bölməsi (referendum- 117-142-ci maddələr), eləcə də digər fəsilləri (məsələn, XI fəsil – referendum üzrə təşviqat qruplarının yaradılması və qeydiyyatı və s.) daxilində tənzimlənir.

AR SM-in 1.1.1-ci maddəsində referendumla belə anlayış verilir: “Referendum – ARK ilə müəyyən edilən məsələlər üzrə AR vətəndaşlarının səsverməsi”dir.

Referendumun keçirilməsi günü 18 yaşına çatmış AR-in hər bir vətəndaşı referendumda iştirak etmək hüququna malikdir.

Referendumla hazırlıq və onun keçirilməsi məsələləri referendum komissiyaları tərəfindən həll edilir. AR SM-in 18-ci maddəsinə əsasən AR-də seçki (referendum) komissiyaları sisteminə aşağıdakı komissiyalar daxildir:

AR-in Mərkəzi Seçki (Referendum) Komissiyası;
dairə seçki (referendum) komissiyaları;
məntəqə seçki (referendum) komissiyaları.

Eyni bir məsələyə dair təkrar referendum ilkin referendumdakı qəbul edilən aktın dərc edilməsi gündən başlayaraq yalnız 1 il keçdikdən sonra keçirilə bilər (*AR SM-in 121.2-ci maddəsi*).

Referendum təyin etmək hüququ AR-in Milli Məclisinə (ARK-nın 95-ci maddəsinin I hissəsinin 18-ci bəndi) və AR Prezidentinə (ARK-nın 109-cu maddəsinin 18-ci bəndi) mənsubdur. (*AR SM-in 122-ci maddəsi*)

AR-in Milli Məclisi referendum təyin edilməsi haqqında qərar (ARK-nın 95-ci maddəsinin II hissəsi), AR-in Prezidenti isə fərman (ARK-nın 113-cü maddəsinin I hissəsi) qəbul edir.

Referendumun keçirilməsi haqqında qərarla aşağıdakılar göstərilir:

referendumun keçirilməsi tarixi;
referenduma çıxarılan aktın adı;
referenduma çıxarılan aktın məzmununun qısa təfsiri;
referendumun maliyyələşdirilməsi qaydası.

Referenduma çıxarılan aktın layihəsi referendumun keçirilməsi haqqında qərara əlavə olunur.

Referenduma çıxarılan aktın layihəsi referendum elan edildikdən sonra dəyişdirilə bilməz və ona əlavələr edilə bilməz (*AR SM-in 123-cü maddəsi*).

Referendum üzrə səsvermə bülleteni AR SM-nin 99-cu maddəsində (seçki bülletenləri) göstərilən qaydada hazırlanır. Səsvermə bülletenində referenduma çıxarılan hər məsələnin ifadəsi və səsvermənin cavabının variantları – “lehinə” və “əleyhinə” (“hə” və “yox”, “razıyam” və “razı deyiləm” sözləri də ola bilər) sözləri yazılır (*AR SM-in 134-cü maddəsinin birinci və ikinci hissələri*).

Referenduma çıxarılmış məsələ o halda qəbul edilmiş sayılır ki, səsvermədə iştirak etmiş seçicilərin yarısından çoxu onun lehinə səs versin. Ümumxalq səsverməsinə Mərkəzi Seçki Komissiyasının iclasında yekun vurulur və yekunlar referendumun nəticələri haqqında rəsmi bildiriş kimi elan edilir (*AR SM-in 138-ci maddəsinin üçüncü və dördüncü hissələri*).

Referendum yolu ilə qəbul edilmiş akt dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir (*AR SM-in 141-ci maddəsi*).

Referendum yolu ilə qəbul edilmiş akt qətidir, AR-in bütün ərazisində məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir və yalnız referendum yolu ilə ləğv oluna və ya dəyişdirilə bilər (*AR SM-in 142-ci maddəsi*).

Referendum bütün hallarda keçirilmir. AR SM-in 7-1-ci maddəsinə əsasən referendum (eləcə də seçkilər) aşağıdakı hallarda keçirilə bilməz:

AR ərazisinin 25 faizindən çoxunda hərbi və ya fəvqəladə vəziyyət elan olunduqda;

hərbi və ya fəvqəladə vəziyyət zamanı;

hərbi və ya fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsindən sonra 3 ay müddətində.

ARK-nın şərh olunan maddəsində (bu maddə Konstitusiyaya Aktının 10-cu maddəsinin ikinci abzasına əsaslanır) deyilənləri müvafiq olaraq səlahiyyətverici, məcburedici və qadağanedici konstitusion hüquq normaları nöqtəyi-nəzərindən şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

1. Referendum yolu ilə həll edilə bilən məsələlər;
2. Yalnız referendum yolu ilə həll edilməsi mümkün olan məsələlər;
3. Referendum yolu ilə həll edilə bilməyən məsələlər.

Ümumiyyətlə, birbaşa və ya dolayı yolla Azərbaycan xalqının hüquqlarına təsir edən və yaxud onun mənafeyinə toxunan istənilən məsələ referendumla həll edilə bilər (həll edilməlidir yox! Bu isə o deməkdir ki, həmin məsələ referendumla çıxarılmadan AR Milli Məclisində müzakirə oluna, zərurət yaranarsa bu məsələ ilə bağlı qanun və ya digər qərar qəbul edilə bilər). Bu müddəanın hüquqi əhəmiyyəti onun Azərbaycan xalqının milli maraqlarını bilavasitə əks etdirməsindən qaynaqlanır. Məlum olduğu kimi hər bir dövlətin milli təhlükəsizlik konsepsiyasının əsasını milli maraqlar təşkil edir. Həmin maraqlar isə dövlətin regionda mövqeyi və ya beynəlxalq arenada iqtisadi inkişafı, daxili və xarici təhlükələr və bir sıra mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər zəruri amillər nəzərə alınmaqla müəyyən olunur. Milli maraqlar xalqın taleyi ilə birbaşa əlaqəli olan və əgər təmin edilməzsə, onun mövcudluğu və suverenliyini təhlükə altına alan, yerinə yetirilməsi dövlətin bütün imkan və bacarığını səfərbər etməyi tələb edən məsələləri əhatə edir. Həmin məsələlər AR-in preambulasında bəyan edilmiş və bir sıra digər qanunvericilik aktlarında (məsələn, 06 avqust 2004-cü il tarixli “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR-in qanunu) öz əksini tapmışdır.

Yalnız referendum yolu ilə həll edilməsi mümkün olan məsələlər aşağıdakılardır:

a) ARK-nın qəbul edilməsi və ona dəyişikliklər edilməsi

Dünya təcrübəsində konstitusiyanın qəbul edilməsinin bir çox üsulları vardır. Məsələn, konstitusiyanın ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilməsi, onun parlament tərəfindən qəbulu və ya oktroirə edilməsi və s.²⁰

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində yeni konstitusiyalar dövlətlər yarandıqda, siyasi rejimlər dəyişikliyə məruz qaldıqda, qüvvədə olan konstitusiyanın mətninin köhnəlməsi ucbatından mövcud ictimai münasibətləri tənzimləmək mümkün olmadıqda və digər hallarda qəbul olunur. Lakin bir sıra dünya dövlətlərində konstitusiyanın qəbulu ictimai quruluşda və siyasi sistemdə mühüm dəyişikliklərə səbəb olmayan hərbi çevirilişlərlə, müxtəlif şəxslərin (və ya şəxslər qrupunun) hakimiyyətə gəlməsi ilə, subyektiv, hətta volyuntarist amillərlə (məsələn, Afrikada) bağlı olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, bəzi dövlətlərdə konstitusiyalar qısa zaman intervalı ərzində (məsələn, hər 5-7 ildən bir, hətta bu müddətdən də tez vaxtda) yeniləri ilə əvəz olunmuşdur (məsələn, Venesuela, Qana, Yəmən, Tailand və s. kimi dövlətlərdə).

SSRİ-ni tərkibində olduğu dövrlərdə Azərbaycanda dörd dəfə (1921, 1925, 1937 və 1978-ci illərdə) konstitusiyaya qəbul edilmiş və onların hamısı analoji ideya və prinsiplərin varisliyini qoruyub saxlamaqla ideoloji xarakter daşması, yalnız bir partiyanın – Kommunist partiyasının fəaliyyətinə şərait yaradılması, əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının formal olaraq bəyan edilməsinə baxmayaraq, onların həyata keçirilməsi və müdafiə mexanizmlərinin olmaması, xüsusi

²⁰ Daha ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 46-48, Müəlliflər Kollektivi. Xarici ölkələrin Konstitusiyası (Dövlət) hüququ. Ümumi hissə. I cild. Dərslik. B.: ABU 2001. səh. 72-76.

mülkiyyətin qadağan edilməsi kimi anti-demokratik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnmişdir.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyini bərpa etmiş AR-in qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri milli ruhlu yeni konstitusiyanın işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi olmuşdur. Bu məqsədlə 9 fevral 1991-ci il tarixdə AR-in Ali Soveti “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının yeni layihəsinin işlənib hazırlanması haqqında” qərar, bir qədər sonra isə, yəni 6 dekabr 1993-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının ilk milli konstitusiyasının layihəsinin hazırlanması haqqında” AR Milli Məclisi tərəfindən digər yeni bir qərar qəbul edilmişdir.

Adı çəkilən hər iki qərarla konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyaların yaradılmasına, eləcə də onların tərkibinin təsdiq edilməsinə baxmayaraq, həmin komissiyalar səmərəli fəaliyyət göstərə bilmədi. Bunu nəzərə alaraq AR Milli Məclisi 02 may 1995-ci il tarixdə AR-in konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiya tərkibini müəyyən edən yeni bir qərar qəbul etdi. Qərara görə komissiyanın tərkibi sədr, sədr müavini və 32 üzvdən ibarət idi. İşin həcmi, mürəkkəbliyi, ağırlığı və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq hazırlanacaq yeni konstitusiya ilə bağlı ayrı-ayrı vətəndaşlar, təşkilatlar və dövlət orqanları tərəfindən daxil olan təkliflərin dərinədən öyrənilməsi məqsədilə komissiyanın 05 iyun 1995-ci il tarixli qərarı əsasında işçi qrupu da yaradıldı. Böyük zəhmət tələb edən bu məsuliyyətli işin nəticəsi olaraq 15 oktyabr 1995-ci il tarixdə yeni konstitusiyanın layihəsi ümumxalq müzakirəsinə çıxarıldı.

Nəhayət, 12 noyabr 1995-ci ildə AR ilk milli konstitusiyasını ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul etdi (Konstitusiya Aktının 15-ci maddəsinin üçüncü abzasında da deyilir ki, “AR-in Konstitusiyası AR parlamentinin qərarı ilə respublikanın bütün əhalisi arasında xalq səsverməsi (referendum) keçirmək yolu ilə qəbul edilir”).

Bir çox dünya dövlətlərində də konstitusiya referendum yolu ilə qəbul olunmuşdur. Məsələn, 1958-ci ildə Fransada, 1971-ci ildə Misirdə, 1986-cı ildə Filippində, 1996-cı ildə Əlcəzairdə, eləcə də Belarusiyada və s.

Konstitusiyanın bu yolla qəbul edilməsi zamanı seçici konstitusiyaya hər hansı bir düzəliş və ya digər təklif edə bilmir, o, yalnız, “*təklif olunan konstitusiyanı bəyənirsinizmi?*” sualına “*hə*” və ya “*yox*” cavabı vermək hüququna malikdir.

ARK-ya dəyişikliklər edilməsinə gəlincə isə, bu məsələ Əsas Qanunun XI fəslə (152-155-ci maddələr) ilə tənzimlənir. Həmin fəsil daxilində deyilir ki, “ARK-nın mətnində dəyişikliklər yalnız referendumda qəbul edilə bilər” (*ARK-nın 152-ci maddəsi*). “... dəyişiklikləri AR-in Milli Məclisi və ya AR-in Prezidenti təklif etdikdə, təklif olunan dəyişikliklərə dair əvvəlcədən AR Konstitusiya Məhkəməsinin rəyi alınır” (*ARK-nın 153-cü maddəsi*). “AR Konstitusiya Məhkəməsi referendumla qəbul olunmuş ARK-nın mətnində dəyişikliklərə dair qərar qəbul edə bilməz” (*ARK-nın 154-cü maddəsi*).

Ümumiyyətlə, əsas qanun kimi ***konstitusiya uzun müddət üçün qüvvədə qalması hesablanan və hüquqi xüsusiyyətlərinin sarsılmazlığı, məzmununun sabitliyi ilə səciyyələnən, ali hüquqi qüvvəyə malik olan aktdır.*** Konstitusiya sabitliyi ilə nə qədər fərqlənərsə, ölkədə qanunçuluq, dövlət hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi, vətəndaşlarla dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətlər də bir o qədər möhkəm təməllər üzərində qurular. Lakin konstitusiyanın sabitliyini onun daimi olaraq dəyişməzliyi kimi başa düşmək düzgün olmaz. Konstitusiya qəbul edildiyi andan onun tənzimlədiyi fundamental ictimai münasibətlərin dinamik inkişafı prosesi, sosial, iqtisadi və siyasi şəraitin daima yenilənməsi ona müəyyən dəyişiklik və əlavələrin edilməsi zərurətini meydana gətirir. Belə dəyişiklik və əlavələrin edilməməsi isə konstitusiyanın cəmiyyət həyatından təcrid olunmasına, son nəticədə

isə onda təsbit olunan normaların “ölü” normalara çevrilməsinə gətirib çıxara bilər. Əlbəttə, bu dəyişiklik və əlavələrin edilməsi prosesində də ifrata varılmamalı və həmin dəyişiklik və əlavələrin edilməsi yalnız konstitusiyanın tənzimlədiyi fundamental ictimai münasibətlərlə bağlı çox mühüm və zəruri əhəmiyyət kəsb edən yeniliklərin ortaya çıxması zamanı həyata keçirilməlidir. Əks təqdirdə, bu proses Azərbaycan SSR-in 1978-ci il tarixli konstitusiyasının sabitliyinin itməsinə səbəb olan “acınacaqlı” taleyinə gətirib çıxara bilər (Xatırladaq ki, həmin konstitusiyaya qısa müddət ərzində (1991-1994-cü illər) çoxsaylı dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir).

Yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, konstitusiyaya dəyişiklik və əlavələr edilməsi zərurəti daima inkişafda olan ictimai həyatın obyektiv tələblərindən doğur. Belə bir zərurət AR-in hazırda qüvvədə olan konstitusiyasından da yan keçməmiş, AR Prezidenti 22 iyun 2002-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi məqsədi ilə ümumxalq səsverməsi (referendum) keçirilməsi haqqında” fərman imzalamışdır. Fərmanda ARK-ya dəyişikliklərin edilməsi səbəbləri kimi AR-in “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına qoşulmasından və ölkəmizdə məhkəmə islahatlarının həyata keçirilməsindən irəli gələn, AR Milli Məclisinin fəaliyyətinin və seçki sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar yeni müddəaların ARK-da əks etdirilməsi zərurətləri göstərilmişdir. Həmin dəyişikliklərlə bağlı AR-in referendum aktında irəli sürülmüş təkliflər 20 avqust 2002-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsinə (referenduma) çıxarılmış və qəbul edilmişdir.

ARK-ya əlavələr edilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş Konstitusiya Qanunları aşağıdakılardır:

1. 24 dekabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanunu;

2. 24 dekabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi hüququnun əlavə təminatları haqqında” Konstitusiyaya Qanunu;

3. 10 may 2005-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin I hissəsinə əlavələr edilməsi haqqında” Konstitusiyaya Qanunu.

Adı çəkilən hər üç Konstitusiyaya Qanunu Əsas Qanunumuzun müddəalarını daha da təkmilləşdirmişdir.

Konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələr edilməsinin xüsusi prosedurasının müəyyən edilməsi onun sabitliyinə hüquqi təminat verir. Bir sıra dövlətlərdə konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələrin edilməsi, eləcə də ona yenidən baxılması “düzəlişlərin edilməsi” adı altında verilir. Mahiyyət etibarilə, əslində konstitusiyaya hər hansı bir dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi, son nəticədə onun müvafiq düzəlişlərə məruz qalmasına səbəb olur. Məhz bunun nəticəsidir ki, əksər dövlətlərin Əsas Qanunlarında konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələrin edilməsinin demək olar ki, eyni qaydaları müəyyən olunmuşdur.

Dünya təcrübəsinə nəzər salaq: Əksər ölkədə konstitusiyanın dəyişdirilməsi haqqındakı layihəni yalnız dövlət başçısı, hökumət, deputatların müəyyən qrupu (məsələn, Türkiyədə parlamentin-TBMM-nin tam tərkibinin 1/3-ü), federasiya subyektləri (məsələn, Braziliyada ştatların yarısı) və digərləri irəli sürə bilər. ABŞ-da konstitusiyaya düzəlişi tək bir deputat da təklif edə bilər. Lakin 200 ilə yaxın bir dövr ərzində ABŞ Konstitusiyasına 10 mindən artıq təklif olunmasına baxmayaraq, bu günədək onlardan cəmi 27-si qəbul olunub. Ölkədə ştatların konstitusiyalarına düzəlişlər xalq təşəbbüsü qaydasında – seçicilər qrupu (ayrı-ayrı

şatlarda son qubernator seçkilərində iştirak etmiş seçicilərin 3%-dən 20%-ə qədəri) tərəfindən də təklif edilə bilər²¹.

b) *AR-in dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi*

Dövlət sərhədi dedikdə, dövlətin ərazisinin hədlərini müəyyən edən xətt və həmin xətt üzərində yerləşən şaquli səth başa düşülür.

09 dekabr 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında” qanunun 1-ci maddəsində (AR-in dövlət sərhədi) deyilir: “AR-in dövlət sərhədi AR-in dövlət ərazisinin (quru və su ərazisinin, yerin təkinin, dəniz və hava fəzasının) hüduularını müəyyən edən xətt və bu xətt üzrə keçən şaquli səthdir. AR-in dövlət sərhədi AR-in dövlət suverenliyinin ərazi hüduudur”.

Maddədən aydın olur ki, dövlət sərhədinin aşağıdakı növləri fərqləndirilə bilər:

a) quru sərhədi; b) su sərhədi; c) hava sərhədi.

Qanunun 2-ci maddəsinin (AR dövlət sərhədinin müəyyən edilməsi prinsipləri) dördüncü abzasına görə “AR-in dövlət sərhədi müəyyən edilərkən və onun keçdiyi xətt dəyişdirilərkən, habelə həmsərhəd dövlətlərlə sərhəd məsələləri nizama salınarkən aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutulur:

AR-in milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

AR-in dövlət suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və dövlət sərhədinin toxunulmazlığının təmin edilməsi;

Həmsərhəd dövlətlərlə qarşılıqlı surətdə faydalılıq əsasında hərtərəfli əməkdaşlıq;

sərhəd mübahisələrinin sülh yolu ilə həll edilməsi”.

Qanunun 3-cü maddəsinə (AR dövlət sərhədinin təyin edilməsi) əsasən isə AR-in bağladığı dövlətlərarası müqavilə-

²¹ Daha ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 48-50, Xarici ölkələrin Konstitusiyası (Dövlət) hüququ. Ümumi hissə. I cild. Dərslik. B.: ABU 2001. səh. 76-83.

lərdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, AR-in dövlət sərhədi belə müəyyən edilir:

1) quruda – relyefin səciyyəvi nöqtələri və xətləri, aydın görünən səmt;

2) Xəzər dənizində - AR-in ərazi sularının xarici kənarı üzrə;

3) çaylarda (kiçik çaylarda) – onların ortası və ya çayın əsas qolunun ortası üzrə; göllərdə və başqa sututarlarda – AR sərhədinin bu gölün və ya başqa sututarın sahillərinə yanaşdığı iki nöqtəni birləşdirən düz xətt üzrə.

AR-in çay (kiçik çay), göl və ya başqa sututar boyunca uzanan dövlət sərhədi bunların sahillərinin konfigurasiyası dəyişdikdə və ya çayın (kiçik çayın) yatağı yerini dəyişdikdə dəyişmir;

4) su qovşaqlarının dəryaçaalarında və başqa suni sututarlarda – AR dövlət sərhədinin dəryaçaalar və sututurlar doldurulanaq keçmiş xətti üzrə;

5) çayların (kiçik çayların) sərhədboyu hissələrində salınmış dəmir yolu və avtomobil yolu körpülərində, bəndlərdə və başqa qurğularda – AR-in dövlət sərhədinin suyun harasından keçməsindən asılı olmayaraq bu qurğuların ortası və ya texnoloji oxu üzrə.

Maddənin ikinci hissəsinin II bəndində nəzərdə tutulan **AR-in dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi dedikdə**, AR-in müvafiq qanunvericilik aktı ilə müəyyən olunmuş dövlət ərazisinin sərhədlərini dəyişikliyə məruz qoymaq başa düşülməlidir. Sərhədləri dəyişdirməklə, xalq dövlətin taleyinə əhəmiyyətli təsir edə bilər. Bu zaman yeni ərazilər alınır və ya verilir.

Referendum yolu ilə həll edilə bilməyən məsələlərə gəlinə, bunlar, şərh olunan maddənin üçüncü hissəsi (bu hissə “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi məqsədi ilə ümumxalq səsverməsi (referendum) keçirilməsi haqqında” AR Prezidentinin 22 iyun 2002-ci il tarixli fərmanına uyğun olaraq həmin ilin 24 avqust tarixində

keçirilən referendumun nəticəsi kimi ARK-ya əlavə olunmuşdur), eləcə də 155-ci maddə ilə müəyyən olunur.

Şərhlənən maddənin üçüncü hissəsində aşağıdakı məsələlər üzrə referendumun keçirilməməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1) *vergilər və dövlət büdcəsi* – Vergilər və dövlət büdcəsi bir-biri ilə sıx əlaqədə olan və bir-birini tamamlayan iqtisadi kateqoriyalardır. Vergi dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəkilində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir (*AR VM-in 11-ci maddəsi (vergi anlayışı)*). Dövlət büdcəsi isə müvafiq hakimiyyət orqanları vasitəsilə dövlətə məxsus funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün lazım olan pul vəsaitinin qanunla müəyyən olunmuş qaydada yığılması və xərclənməsi formasıdır. Dövlət büdcəsi qanunla müəyyən edilir (AR dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə AR Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir). Qeyd edək ki, vergilərlə bağlı məsələlər AR VM-də tənzimlənir. Həmin məcəllə vergilərin müəyyən edilməsinin və tutulmasının əsaslarını, vergi sistemini, vergilərin ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin forma və metodlarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti, dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən şikayət edilməsi qaydalarını, eləcə də vergi münasibətləri ilə bağlı digər məsələləri müəyyən edir. Ümumiyyətlə, vergilər dövlət büdcəsinin formalaşmasında başlıca vəsait hesab olunur. Vergilərlə bağlı məsələlərin həlli ARK-nın 94-cü maddəsinin (AR Milli Məclisinin müəyyən etdiyi ümumi qaydalar) 15-ci bəndinə uyğun olaraq, AR Milli Məclisinin səlahiyyətlərinə aid edilmişdir. Məlum olduğu kimi ölkədə aparılan iqtisadi

islahatlar hər an vergi qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklərin edilməsini tələb edir. Bütün bunları, eləcə də dövlət büdcəsinin vergilərdən asılılığını nəzərə alsaq, həmin məsələlər üzrə referendumun keçirilməsinin nə dərəcədə lüzumsuz və artıq bir şey olduğunu təsəvvür edə bilərik. Bu səbəbdən yuxarıda qeyd olunan məsələlər üzrə referendumun keçirilməsinin konstitusiyaya ilə qadağan edilməsi, həmin məsələlərin daha səmərəli hüquqi mexanizm yolu ilə - parlamentdə həll edilməsinə təminat verir. Qeyd edək ki, **İtaliya Konstitusiyasına** görə büdcə, habelə iqtisadi problemlərlə bağlı məsələlər referenduma çıxarıla bilməz. Bu isə onunla izah olunur ki, həmin dövlətin qanunvericiliyinə görə müəyyən bir məsələ referenduma qəbul olunmazsa, həmin məsələyə yenidən baxıla bilməz. Məlum olduğu kimi dövləti büdcə olmadan təsəvvür etmək olmaz. Büdcənin isə referenduma çıxarılmadan qəbul olunmayacağı ehtimalını nəzərə alsaq, aydın məsələdir ki, onun qəbulu üçün bu yolun heç də məqbul olmadığı aşkara çıxır. Bu məsələnin haqlı olaraq referenduma çıxarılmaması qanunvericiliyin həmin məsələyə düzgün yanaşdığını ortaya qoyur.

2) *amnistiya və əfv etmə* - Bu məsələ müvafiq olaraq qanunvericilik və icra hakimiyyətinin səlahiyyətinə aid edilmişdir. Belə ki, ARK-nın 95-ci maddəsinin (AR Milli Məclisinin həll etdiyi məsələlər) birinci hissəsinin 19-cu bəndinə əsasən *amnistiya* AR Milli Məclisinin həll etdiyi məsələlər sırasındadır. AR CM-in 81-ci maddəsinə əsasən amnistiya aktı fərdi qaydada müəyyən edilməyən şəxslər barəsində AR Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilir. Cinayət törətmiş şəxslər amnistiya aktı ilə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilərlər. Cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş şəxslər isə cəzadan azad edilə bilərlər, yaxud onlara təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldıla bilər və ya belə şəxslərin cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə bilər və yaxud belə şəxslər əlavə cəzadan azad edilə bilərlər. *Əfv etməyə* gəldikdə isə bu, ARK-nın 109-cu

maddəsinin (AR Prezidentinin səlahiyyətləri) 22-ci bəndi ilə AR Prezidentinin səlahiyyətinə aid edilmişdir. AR CM-in 82-ci maddəsinə əsasən əfv etmə fərdi qaydada müəyyən edilmiş şəxs barəsində AR-in prezidenti tərəfindən həyata keçirilir. Cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş şəxs əfv etmə aktı ilə cəzanın qalan hissəsini çəkməkdən azad edilə bilər, yaxud ona təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldıla bilər və ya belə şəxsin cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə bilər. Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası əfv qaydasında iyirmi beş ildən çox olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilə bilər.

İstər amnistiya, istərsə də əfv etmə aktı ilə cəzasını çəkmiş şəxslərin (şəxsin) məhkumluğu götürülə bilər.

3) *seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi müvafiq olaraq qanunvericilik və (və ya) icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmiş vəzifəli şəxslərin seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi* – həmin məsələlər qanunvericilik (ARK-nın 95-ci maddəsi – AR Milli Məclisinin həll etdiyi məsələlər) və icra hakimiyyəti (ARK-nın 109-cu (AR Prezidentinin səlahiyyətləri) və 124-cü (yerlərdə icra hakimiyyəti) maddələri) orqanlarının səlahiyyətləri daxilində həll edilir.

Şərhlə olunan maddənin üçüncü hissəsinin 2-ci və 3-cü bəndləri ARK-nın 7-ci maddəsində təsbit olunan dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsipinin hüquqi təminatının daha da gücləndirilməsinə xidmət edir.

Şərhlə olunan maddənin üçüncü hissəsində müəyyən olunan analogi müddəə bir sıra dövlətlərin də konstitusiyalarında vardır. Məsələn, **İtaliya Konstitusiyasının** 75-ci maddəsinin (referendum) ikinci hissəsində təsbit edilmişdir ki, “vergi və dövlət büdcəsi, amnistiya və əfv, beynəlxalq müqavilələrin təsdiqi ilə bağlı referendumun keçirilməsinə icazə verilmir”. Oxşar maddələr “Rusiya Federasiyasında referendum haqqında” 10 oktyabr 1995-ci il tarixli Federal Konstitusiya qanununun 3-cü maddəsində, Danimarka

Konstitusiyasının 42-ci maddəsinin (referendum) 6-cı bəndində, İspaniya Konstitusiyasının 87-ci maddəsinin üçüncü hissəsində, Portuqaliya Konstitusiyasının 170-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır.

Əsas Qanunun 155-ci maddəsində isə AR dövlət quruculuğunda, eləcə də cəmiyyət həyatında mühüm və prinsipial əhəmiyyət kəsb edən müddəalarının sabitliyinin və toxunulmazlığının təmin edilməsi məqsədilə ARK-da dəyişikliklər təklif edilməsi təşəbbüsünün məhdudlaşdırılmasından bəhs olunur. Belə ki, həmin maddədən aydın olur ki, konstitusiyanın 1-ci (hakimiyyətin mənbəyi), 2-ci (xalqın suverenliyi), 6-cı (hakimiyyətin mənimlənməsinə yol verilməməsi), 7-ci (Azərbaycan dövləti), 8-ci (Azərbaycan dövlətinin başçısı) və 21-ci (dövlət dili) maddələrində dəyişikliklər və ya onların ləğv edilməsi haqqında, 3-cü fəsilə nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının ləğvi və ya AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılması haqqında təkliflər referendumla çıxarıla bilməz.

Bu məsələ ilə bağlı dünya təcrübəsinə nəzər salaq: Əksər dövlətlərin konstitusiyalarında da müəyyən maddələrə yenidən baxmağı qadağan edən normalara rast gəlinir. Məsələn, Almaniyada “hüquqilik, demokratiklik və federativlik”, Portuqaliyada “demokratik müxalifət hüququ”, Mavritaniyada “çoxpartiyalılıq” prinsipləri. **Türkiyə Konstitusiyasının** 4-cü maddəsində (dəyişdirilməyəcək müddəalar) deyilir: “Konstitusiyanın 1-ci maddəsindəki Dövlətin formasının Cumhuriyyət olması haqqındakı müddəa ilə, 2-ci maddəsindəki Cumhuriyyətin əlamətləri və 3-cü maddəsinin (*dövlətin bütünlüyü, rəsmi dili, bayrağı, milli marşı və paytaxtı*) müddəaları dəyişdirilə bilməz və dəyişdirilməsi təklif edilə bilməz”. **Fransa Konstitusiyasının** 89-cu maddəsindən isə aydın olur ki, ərazi bütövlüyünü pozmağa yönəlmiş heç bir dəyişiklik prosedurasına başlanıla bilməz. Analoji müddəalar Tacikistan Konstitusiyasının 100-cü, Türkmənistan Konsti-

tusiyasının 115-ci, İtaliya Konstitusiyasının 139-cu, Moldova Konstitusiyasının 142-ci maddələrində də vardır. Bəzi dövlətlərdə fəvqəladə vəziyyət dövrüdüvrünün (məsələn, İspaniya), hətta konstitusiyanın qəbulundan sonra müəyyən müddət ərzində (məsələn, Portuqaliya, Yunanıstan və Braziliyada – 5 il) onun dəyişdirilməsinin qadağan olunması hallarına da rast gəlinir.

Maddə 4. Xalqı təmsil etmək hüququ

Xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələrdən başqa heç kəsin xalqı təmsil etmək, xalqın adından danışmaq və xalqın adından müraciət etmək hüququ yoxdur.

Maddədə xalqı təmsil etmək, eləcə də onun adından danışmaq və müraciət etməyin yalnız xalq tərəfindən seçilən səlahiyyətli nümayəndələrə məxsus olması müəyyən edilmişdir.

Xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələr dedikdə, seçkilər yolu ilə seçilən şəxslər – AR-in Prezidenti və Milli Məclisinin deputatları başa düşülməlidir.

Yalnız yuxarıda adları sadalanan subyektlər səlahiyyətləri daxilində müvafiq olaraq Azərbaycan xalqını və ya onun müəyyən hissəsini təmsil etmək və onun adından çıxış etmək hüququna malikdir. Həmin subyektlərdən başqa digərlərinin xalqı “təmsilçiliyi”, eləcə də onun adından çıxışı rəsmi xarakter daşımır və istər ölkə daxilində, istərsə də xarici münasibətlərdə onların xalqın adından danışmasına və ya müraciət etməsinə görə AR-in heç bir öhdəlik və məsuliyyəti yoxdur.

AR-in Prezidenti ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan xalqını və dövlətini²², *AR Milli Məclisinin deputatları* isə öz seçicilərini təmsil etmək, onun adından

²² Bu haqda bax: ARK-nın 8-ci maddəsinin I hissəsinin izahı.

danışmaq və müraciətlər etmək hüququna malikdir. “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında” 17 may 1996-cı il tarixli AR qanununun 19-cu maddəsinə (seçicilərinin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafelərinin təmin edilməsi üçün deputatın fəaliyyəti) əsasən “deputat, seçicilərinin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafelərinin təmin edilməsi üçün ARK ilə ona verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, məhkəmə hakimiyyəti orqanları, prokurorluq orqanları, yerli özünüidarə orqanları qarşısında məsələlər qaldıra bilər”. Həmin maddədə o da deyilir ki, deputatın bu fəaliyyətinin təmin olunmasında yuxarıda adları sadalanan orqanlar ona köməklik göstərməlidirlər. Qanunun 20-ci maddəsinə (deputatın icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına, prokurorluq orqanlarına, yerli özünüidarə orqanlarına müraciətləri) görə isə “deputat seçicilərinin müraciətləri, ərizələri və şikayətləri əsasında, habelə ictimai rəyi öyrənərək zəruri hallarda müvafiq mərkəzi və yerli icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına (məhkəmə orqanlarının konkret işlərlə bağlı fəaliyyətinə müdaxilə etməmək şərtilə), prokurorluq orqanlarına, yerli özünüidarə orqanlarına müraciət edə bilər”. Bu maddəyə əsasən həmin orqanlar müraciət etmiş deputata 15 gündən gec olmayaraq cavab verməlidirlər.

Xalqı təmsil etmək dedikdə, onun mənafeyi naminə müxtəlif xarakterli münasibətlərə daxil olmaq və bu münasibətlərin iştirakçısı qismində çıxış etmək başa düşülməlidir.

Xalqın adından danışmaq dedikdə, onun mövqeyinin ifadəçisi olmaq və onun “*danışan dili*” funksiyasını yerinə yetirmək başa düşülməlidir.

Xalqın adından müraciət etmək dedikdə, onun hüquqları və mənafeyi ilə bağlı istənilən məsələnin həlli, eləcə də xalqı maraqlandıran (narahat edən) hər hansı bir problemin müzakirəsi zamanı məhz onun təklifini, şikayətini və digər

xarakterli müraciətini bilavasitə xalqın adından bildirmək (bəyan etmək) başa düşülməlidir.

Maddə 5. Xalqın vahidliyi

- I. Azərbaycan xalqı vahiddir.**
- II. Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir.**

Maddənin birinci hissəsinə əsasən Azərbaycan xalqı vahiddir.

Oxşar müddəalar bir sıra dövlətlərin də konstitusiyalarında vardır. Məsələn, **Türkiyə Konstitusiyasının** 3-cü maddəsində deyilir: “Türkiyə dövləti ölkəsi və millətiylə bölünməz bir bütündür...”.

Azərbaycan xalqının vahidliyi dedikdə, onun əsasını təşkil edən vətəndaşların bir-birinə harmonik bağlılığı və bölünməzliyi başa düşülməlidir.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir: “Xalqın vahidliyi hüquqi əlamət olmaqla gündəlik mətbuatda işlədilən birlik, vahidlik anlayışından fərqlənir. Əgər tarixi-siyasi proseslərdə xalqın vahidliyi yüksək həmrəylik səviyyəsi ilə müşahidə olunursa, hüquqi mənada xalqın vahidliyi bundan asılı deyildir. Hüquqda xalqın vahidliyi vətəndaşların hüquqi statusunun əsaslarının – konstitusion hüquqi statusunun hamı üçün eyniliyi hesabına təmin edilir. Xalq vətəndaşların məcmuyu kimi başa düşüldüyündən, xalqın vahidliyi də ilk öncə vətəndaşları bir-birilə əlaqələndirən, onları ümumiləşdirən müəyyən hüquqi kateqoriya vasitəsilə realizə oluna bilər. Çoxsaylı mürəkkəb hüquq münasibətləri fəvqündə bir-birindən fərqlənən sahə hüququ statuslarından kənarda belə vahidliyin yeganə təmin edilmə vasitəsi konstitusion hüquqi statusdur.

Konstitution hüquqi status şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsaslarını təşkil edir və məhz o, konkret münasibətlərdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlarda bərabərdir, fərqlənmir. Məhz Konstitution status vətəndaşlara hüquqi mənada xalq kimi baxmağa imkan verir. Çünki sosial-demoqrafik əlamətlərin əhəmiyyət daşımadığı bir hüquqi anlayışda sırf praktik nöqtəyi-nəzərdən vahidliyi təmin edə bilən yeganə faktor hüquqi statusun eyniliyidir. Vahidlik istənilən xalqın əlamətidir. Dil, mədəniyyət, milli şüur ümumiliyi xalqı birləşdirən, onu bütöv kimi formalaşdıran amillərdir. Aydınadır ki, hüquqi mənada da xalq vahid olmalıdır...”²³

Azərbaycan xalqının vahidliyini səciyyələndirən əlamətlər aşağıdakılardır:

- ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan dövləti ilə birbaşa siyasi və hüquqi bağlılığının olması;
- vətəndaşla dövlət arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin müəyyən edilməsi;
- dil, mədəniyyət, milli şüur ümumiliyinin təmin edilməsi və s.

Xalqın vahidliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayan siyasi-hüquqi amilləri belə qruplaşdırmaq olar:

- cəmiyyət həyatının bütün sahələrində demokratik prinsiplərin tətbiq edilməsi;
- dövlət hakimiyyətinin demokratik ənənələr əsasında formalaşdırılması;
- insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi sahəsində dövlətin birbaşa maraqlı olması;
- ictimai həyatın ən zəruri məsələlərinin ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə həll edilməsi nəticəsində xalqın bilavasitə dövlətin idarə olunmasına cəlb edilməsi və s.

²³ Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərslük. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006. səh. 71-72.

Məlum olduğu kimi AR çoxmillətli ölkədir. Onun ərazisində 30-dan artıq millətin və xalqın nümayəndəsi yaşayır. Onlar ARK-nın müəyyən etdiyi bütün hüquq və azadlıqlardan heç bir məhdudiyət qoyulmadan sərbəst və müstəqil şəkildə istifadə edirlər. Ölkəmizdə bu sahədə nəinki heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmir, hətta qəsdən ayrı-seçkilik edənlər məsuliyyətə cəlb olunurlar. AR CM-in 283-cü maddəsinə əsasən milli və irqi bərabərliyi pozmaq, milli və irqi düşmənçilik və ya ədavət salmaq, milli şərəfi və ləyaqəti alçaltmaq məqsədilə qəsdən edilmiş hərəkətlər, eləcə də irqi və ya milli mənsubiyyətindən asılı olaraq vətəndaşların hüquqlarını birbaşa və ya dolayısı ilə məhdudlaşdırmaq, yaxud da birbaşa və ya dolayısı ilə üstünlükləri müəyyən etmək cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Beləliklə, ölkə ərazisində milli azlıqların hüquqlarının qorunması ilə bağlı normativ-hüquqi aktların qəbulu, dövlətin idarə olunmasında milli azlıqların iştirakının təmini, milli mənsubiyyətinə görə hər cür məhdudiyətin aradan qaldırılması kimi məsələlər də xalqın vahidliyini və bütövlüyünü şərtləndirən zəruri amillər sırasındadır.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. AR bütün AR vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir.

Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir dedikdə, dövlətin əsasında, başqa sözlə, onun özülündə AR vətəndaşlarının bir-birinə harmonik bağlılığı və bölünməzliyində ifadə olunan AR xalqının bütövlüyünün dayanması başa düşülməlidir.

“AR bütün AR vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir” müddəası AR ərazisinin heç bir parçalanmaya məruz qalmadan irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və ya digər statusundan asılı olmayaraq bütövlükdə AR

vətəndaşlarının hamısına məxsus olması anlamını ifadə edir. Bu isə son nəticədə ölkə ərazisinin bölünməzliyinə əsas yaradır.

Vətənin qorunmasında kimliyindən asılı olmayaraq hər bir kəs iştirak etməli, bu borcu yerinə yetirərkən isə hamı xalq və dövlət qarşısında bərabər səviyyədə məsuliyyət daşmalıdır. Təsadüfi deyil ki, ARK-nın 76-cı maddəsinin (vətəni müdafiə) birinci hissəsində bu barədə deyilir: “Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşlar hərbi xidmət keçirlər”.

AR-in ərazi bütövlüyünün parçalanmasına yönələn hər hansı bir hərəkət, eyni zamanda xalqın vahidliyinin pozulması hesab edilir ki, bu da AR CM-in 280-ci maddəsinə əsasən AR-in Konstitusiyaya quruluşunu zorla dəyişdirmək və ya AR-in ərazi bütövlüyünü parçalamaq məqsədilə silahlı qiyam təşkil etmə və ya qiyamda fəal iştirak etmədə ifadə olunur və cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Maddə 6. Hakimiyyətin mənimsənilməsinə yol verilməməsi

I. Azərbaycan xalqının heç bir hissəsi, sosial qrup, təşkilat və ya heç bir şəxs hakimiyyətin həyata keçirilməsi səlahiyyətini mənimsəyə bilməz.

II. Hakimiyyətin mənimsənilməsi xalqa qarşı ən ağır cinayətdir.

AR-də dövlət hakimiyyətinin hər üç qolu (qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti) qanunlar əsasında təşkil edilərək fəaliyyət göstərir. Dövlət hakimiyyətinin təşkil olunmasında isə Azərbaycan xalqı bilvasitə iştirak edir. Yəni istər qanunvericilik hakimiyyətinə - Milli Məclisə deputatların seçilməsi, istərsə də icra hakimiyyətinin başçısının – Prezidentin seçilməsi, birbaşa olaraq Azərbaycan xalqının

iradəsi əsasında həyata keçirilir. Yalnız bu halda dövlət hakimiyyəti xalqın arzusu ilə formalaşan səlahiyyətli orqan sayılır. Məhz bu səbəbə görə də maddənin birinci hissəsində xalq iradəsinə əsaslanan hakimiyyətin həyata keçirilməsi səlahiyyətinin xalqın hər hansı bir hissəsi, sosial qrup, təşkilat və ya şəxs tərəfindən mənimsənilməsinin (*uzurpasiya – latınca “usurpatio”, “usurto” sözündən olub mənası “zəbt edirəm”, “ələ keçirirəm” deməkdir*) yolverilməzliyi nəzərdə tutulur (şərh olunan maddə Konstitusiyaya Aktının 10-cu maddəsinin birinci abzasına əsaslanır).

Analoji müddəə bir sıra dövlətlərin də konstitusiyalarında vardır. Məsələn, **Rusiya Konstitusiyasının** 3-cü maddəsinin 4-cü hissəsində deyilir: “Rusiya Federasiyasında heç kim hakimiyyəti mənimsəyə bilməz. Hakimiyyətin ələ keçirilməsi və ya hakimiyyət səlahiyyətlərinin mənimsənilməsi Federal qanunlarla təqib olunur”.

Hakimiyyətin həyata keçirilməsi səlahiyyətinin mənimsənilməsi dedikdə, xalqın iradəsinə zidd olaraq, onun bir hissəsi, sosial qrup, təşkilat və ya şəxsin hakimiyyətdən təyinatı üzrə deyil, şəxsi maraqlar naminə sui-istifadə etməsi, özbaşınalığa yol verməsi və s. kimi hərəkətləri törətməsi başa düşülməlidir.

Hakimiyyətin mənimsənilməsi xalqın bilavsiyə iradəsi əleyhinə yönəldiyi üçün, maddənin ikinci hissəsi bu hərəkətləri xalqa qarşı ən ağır cinayət hesab edir. Çünki şəxsi mənafe naminə hakimiyyəti mənimsəmək istəyən xalqın bir hissəsi, sosial qrup, təşkilat və ya şəxs qeyri-konstitusion üsullara əl ata bilər (məsələn, silah tətbiq edilməsi, konstitusion hakimiyyətin devrilməsi və s.). Belə olan təqdirdə də ölkədə xaos, xalqla dövlət arasında qarşıdurma yarana bilər.

AR CM-in 275-ci maddəsinə əsasən AR-in Silahlı Qüvvələrindən və AR-in qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər silahlı birləşmələrdən Azərbaycan xalqına və konstitusiyalı dövlət orqanlarına qarşı istifadə etmə; AR CM-in 278-ci maddəsinə əsasən ARK-ya zidd olaraq hakimiyyətin

zorla ələ keçirilməsinə, yaxud hakimiyyətin zorla saxlanılmasına, habelə dövlətin konstitusiya quruluşunun zorla dəyişdirilməsinə yönələn hərəkətlər; AR CM-in 310-cu maddəsinə əsasən vəzifəli şəxsin hakimiyyəti mənimsəməsi, AR CM-in 322-ci maddəsinə əsasən isə özbaşınalıq etmək, yəni qanunla müəyyən edilmiş qaydaları pozmaqla özünün əsl və ya ehtimal olunan hüquqlarını, dövlət və ya ictimai təşkilatların mənafeyinə, yaxud vətəndaşların qanuni mənafeyinə əhəmiyyətli ziyan yetirməklə özbaşına həyata keçirmək cinayət məsuliyyətinə səbəb olan ictimai-təhlükəli əməllər sırasındadır.

ARK-da belə bir müddəanın təsbit edilməsi Azərbaycan xalqının hüquqi dövlət qurmaq və ölkədə vətəndaş cəmiyyəti bərqərar etmək, eləcə də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını reallıqda tam təmin etmək niyyətində olduğunu bir daha açıq şəkildə ortaya qoyur.

II fəsil *Dövlətin əsasları*

*Dövlət cəmiyyətin elə vahid siyasi təşkilatıdır ki, o öz hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə və əhalisinə şamil edir, bunun üçün xüsusi idarəetmə aparatı vardır, hamı üçün ümumi göstərişlər verir və suverenliyə malikdir*²⁴.

1933-cü ildə bağlanmış Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında Montevideo Konvensiyasının 1-ci maddəsində təsbit edilmişdir ki, “beynəlxalq-hüquqi şəxs kimi dövlət aşağıdakı meyarlara malik olmalıdır: a) daimi

²⁴ Türkcə - “devlet”, ingiliscə - “state”, fransızca - “etat”, almanca - “staat”, ispanca - “estado”, rusca - “qosudarstova” rumca - “stat”, polyakca - “panstwo”, macarca - “allam” sözləri ilə ifadə olunan bu anlayışa münasibət nəzəriyyədə birmənalı deyil.

əhali; b) müəyyən ərazi; c) hökumət; d) başqa dövlətlərlə əlaqələrə girmək qabiliyyəti”

Ümumilikdə götürdükdə, hüquq ədəbiyyatında dövlətin aşağıdakı əlamətləri fərqləndirilir:

Dövlət:

- bütün ölkə miqyasında siyasi hakimiyyətin vahid ərazi təşkilatıdır;

- siyasi hakimiyyətin elə xüsusi təşkilatıdır ki, cəmiyyətin normal həyat fəaliyyətini təmin etmək üçün onun xüsusi idarəetmə aparatı (mexanizmi) vardır;

- ictimai həyatı hüquqi əsaslarla təşkil edir;

- hakimiyyətin suveren təşkilatıdır²⁵.

Dövlət siyasi sistemin əsas ünsürü hesab edilir. **Dövlətin əsasları dedikdə**, dövləti səciyyələndirən əsas elementlərin məcmuyu başa düşülməlidir.

Buraya aiddir:

- *dövlətin iqtisadi əsası*;

- *dövlətin sosial əsası*;

- *dövlətin siyasi-hüquqi əsası*.

Əlbəttə, bu bölgü nisbidir. Çünki dövlətin yuxarıda sadalanan əsasları bir-biri ilə üzvü surətdə bağlı olub təcrid olunmaz halda mövcuddur.

Dövlətin iqtisadi əsası ilə bağlı məsələlər ARK-nın 13-cü (mülkiyyət), 14-cü (təbii ehtiyatlar), 15-ci (iqtisadi inkişaf və dövlət), 19-cu (pul vahidi) və 20-ci (dövlətin borclarına qoyulan məhdudiyətlər); ***dövlətin sosial əsası*** ilə bağlı məsələlər ARK-nın 16-cı (sosial inkişaf və dövlət), 17-ci (ailə və dövlət) və 18-ci (din və dövlət); ***onun siyasi-hüquqi əsası*** ilə bağlı məsələlər isə ARK-nın 7-ci (Azərbaycan dövləti), 8-ci (Azərbaycan dövlətinin başçısı), 9-cu (Silahlı Qüvvələr), 10-cu (beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri), 11-ci (ərazi), 12-ci (dövlətin ali məqsədi), 21-ci (dövlətin

²⁵ Xроpanyuk V.N. Дöвлэт вэ һуқуқ нэзэриййэси. В.: 1998. сэх. 20, 25-27.

dili), 22-ci (paytaxt) və 23-cü (Azərbaycan dövlətinin rəmzləri) maddələri daxilində tənzimlənir.

Dövlətin bu əsaslarını tənzimləyən konstitusion hüquq normaları biri digərinə münasibətdə ya əsas, ya da konkretləşdirici xarakter daşıyır. Məsələn, ARK-nın 15-ci maddəsi dövlətin iqtisadi əsasını ümumi şəkildə bəyan edirsə, 13, 14, 19 və 20-ci maddələr ona münasibətdə konkretləşdirici xarakterə malikdir və ya ARK-nın 16-cı maddəsində dövlətin sosial inkişafı ümumi şəkildə əks etdirilsə də, 17-ci və 18-ci maddələr ona münasibətdə dəqiqləşdiricidir. ARK-nın 7-ci maddəsi isə dövlətin siyasi-hüquqi əsası ilə bağlı olan bütün digər müddəalara münasibətdə əsas və rəhbər müddəadır.

Unudulmamalıdır ki, dövlətin hansı əsası olursa-olsun o, cəmiyyətin dinamik inkişafının təsiri altında dəyişir və hər zaman dövlətin tələblərini əks etdirir. Məsələn, Sovetlər Birliyi dönmində qəbul olunmuş konstitusiyalarda dövlətin sosial əsası marksizm nəzəriyyəsinə uyğun, həm də sinfi baxımdan nəzərdən keçirilirdisə, müasir dövrdə dövlətin sosial əsası tam fərqli bir aspektdən – insana qayğı ön plana çəkilməklə - nəzərdən keçirilir.

Cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrinə dövlətin münasibətini və onun siyasətini məhz ARK-nın II fəslində nəzərdə tutulan dövlətin əsasları ilə bağlı müddəalar müəyyən edir.

Beləliklə, həmin fəsildə (7-23-cü maddələr) Azərbaycan dövləti, Azərbaycan dövlətinin başçısı, Silahlı Qüvvələr, beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri, ərazi, dövlətin ali məqsədi, mülkiyyət, təbii ehtiyatlar, iqtisadi inkişaf və dövlət, sosial inkişaf və dövlət, ailə və dövlət, din və dövlət, pul vahidi, dövlətin borclarına qoyulan məhdudiyyətlər, dövlət dili, paytaxt və Azərbaycan dövlətinin rəmzləri müəyyən olunur.

Maddə 7. Azərbaycan dövləti

- I. **Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.**
- II. **Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır.**
- III. **Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir:**
 - **qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;**
 - **icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur;**
 - **məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.**
- IV. **Bu Konstitusiyanın müddəalarına əsasən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər.**

Maddənin birinci hissəsində konstitusion norma-təriflə Azərbaycan dövləti belə müəyyən olunur: “Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır”.

Fikrimizcə, ARK-nın son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu müddəası terminoloji nöqtəyi-nəzərdən qüsurludur. Çünki demokratiklik, hüquqlilik, dünyəvilik və unitarlıq respublikaya deyil, dövlətə xas olan əlamətlərdir. Həmin müddəanın “*Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlətdir*” redaksiyasında verilməsi hesab edirik ki, daha düzgün və dolğun olardı. Təsadüfi deyil ki, bu müddəanın əsaslandığı Konstitusiyaya Aktının 12-ci maddəsinin birinci abzasında deyilir: “Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik, unitar **dövlət** yaradır”.

Əksər dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da konstitusion norma-təriflərə rast gəlinir. Məsələn, **Rusiya Konstitusiyasının** 1-ci maddəsinin birinci hissəsinə görə “Rusiya Federasiyası – Rusiya respublika idarəçilik forması olan demokratik, federativ hüquqi dövlətdir”. **Rumıniya Konstitusiyasının** 1-ci maddəsinin üçüncü hissəsində qeyd olunur ki, “Rumıniya insan ləyaqətinin, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, insan şəxsiyyətinin azad inkişaf etməsinin, ədalət və siyasi plüralizmin ali dəyərlər kimi təmin olunduğu sosial, demokratik hüquq dövlətidir”. **Türkiyə Konstitusiyasının** 2-ci maddəsində deyilir ki, “Türkiyə Cumhuriyyəti, cəmiyyətin rifahını, milli dayanıqlılıq və ədalət anlayışı içində, insan haqlarına hörmət edən, Atatürk milliyyətçiliyinə bağlı, başlanğıcda (*preambula nəzərdə tutulur – Y.X.*) öz əksini tapan prinsiplərə söykənən, demokratik, dünyəvi və sosial bir hüquq dövlətidir”. **Macarıstan Konstitusiyasının** 2-ci maddəsinin (demokratiya, hüquq qaydası və suverenlik) birinci hissəsinə əsasən “Macarıstan Respublikası müstəqil, demokratik, konstitusion dövlətdir”.

Maddənin birinci hissəsinə əsasən Azərbaycanın aşağıdakı səciyyəvi əlamətləri fərqləndirmək olar: **Azərbaycan** – 1) *demokratik dövlətdir*; 2) *hüquqi dövlətdir*; 3) *dünyəvi dövlətdir*; 4) *unitar dövlətdir*; 5) *respublikadır*.

Bu əlamətlərin qısa şərhü üzərində dayanmağı məqsəddüuyğun hesab edirik.

Azərbaycan Respublikası demokratik dövlətdir.

İlk dəfə Fukidid tərəfindən işlədilən demokratiya yunan sözü olub “demos” – xalq, “kratos” – hakimiyyət mənasını ifadə edir.

Demokratiya anlayışına münasibətdə tarixən həmişə “xalq kütləsi”, “çoxluq” və “bərabərlik” əlamətləri əsas götürülmüş, bu anlayışla bağlı müxtəlif dövrlərdə bir çox filosof, siyasətçi, hüquqşünas və dövlət rəhbərləri fərqli fikirlər söyləmişdir. Məsələn, *Aristotel* demokratiyanı bərabərliyə əsaslanan dövlət hesab edirdi. *Fukididə* görə demokratiya

vətəndaşların azlığına deyil, çoxluğuna əsaslanır. *Hobbsun* fikrincə, demokratiya elə bir dövlət formasıdır ki, burada ali hakimiyyət istisnasız olaraq bütün vətəndaşlara məxsusdur. *Monteskyö* hesab edirdi ki, respublikada hakimiyyət xalqa məxsus olan zaman demokratiya da mövcud olur.

Demokratiyanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1) xalq hakimiyyəti və xalq suverenliyinin tanınması;
- 2) əsas dövlət orqanlarının seçkili olması;
- 3) dövlət idarəetməsində vətəndaşların hüquq bərabərliyi;
- 4) əsas qərarların çoxluq tərəfindən qəbul edilməsi.

Demokratiyanı realizə xüsusiyyətlərinə görə tarixi inkişafda aşağıdakı növlərə bölmək olar:

- 1) ibtidai demokratiya;
- 2) 2) hərbi demokratiya;
- 3) 3) antik demokratiya;
- 4) 4) yeni dövrün klassik demokratiyası;
- 5) 5) müasir demokratiya.

Yuxarıdakı bölgü şərti olub, tarixi-xronoloji ardıcılığı deyil, demokratiyanın özünün inkişafındakı xüsusiyyətlərin ardıcılığını əks etdirir. Özü də demokratiya heç də hər yerdə yuxarıdakı ardıcılıq üzrə inkişaf etməmişdir.

Ümumilikdə götürdükdə, quruluşu və fəaliyyəti xalqın iradəsinə əsaslanan, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına cavab verən dövlətə demokratik dövlət deyilir.

Dünya təcrübəsində demokratik və antidemokratik olmaqla iki dövlət rejimi növü fərqləndirilir²⁶.

AR-in demokratik dövlət olmasını zəruri edən əlamətləri (göstəriciləri) nisbi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Cəmiyyət həyatının bütün sahələrində qanunların aliliyinin təmin olunması;
2. Xalq suverenliyinin olması;

²⁶ Dövlət rejiminin anlayışı, əlamətləri və onun təsnifatı haqda məlumat üçün bax: Çirkin V. Y. Göstərilən əsər. səh. 230-245. Xropanyuk V. N. Göstərilən əsər. səh. 63-65.

3. Şəxsiyyət azadlığının mövcudluğu;
4. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının real təmini;
5. Ölkədə dövlət hakimiyyətinin hakimiyyət bölgüsü prinsipi əsasında təşkil edilməsi;
6. Şəxsiyyətin özbaşınalıq və qanunsuzluqdan müdafiəsi üçün real imkanların olması;
7. Müvafiq vəzifəli şəxslərin xalq qarşısında hesabat verməsi;
8. Ölkədə siyasi plüralizmə şərait yaradılması;
9. Hakimiyyət orqanlarının öz səlahiyyətləri daxilində heç bir kənar təsirə və təzyiqa məruz qalmadan müstəqil və sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərməsi;
10. Məhkəmələrin fəaliyyətində obyektivlik, ədalət, şəffafılıq və aşkarlıq prinsiplərinin tətbiqi və s.

Azərbaycan Respublikası hüquqi dövlətdir.

Hüquqi dövlət anlayışı dərin mənə yükü daşıyır. Bu ideyanın tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxsada, hüquqi dövlət konsepsiyasının sistemli şəkildə hazırlanması (Spinoza, Hobbs, Lokk, Monteskyö, Didro, Russo, Holbax, Cefferson, Kant, Volter və başqaları tərəfindən) son üç-dörd əsrin məhsuludur.

Hüquq ədəbiyyatında ona belə anlayış verilir: *“Hüquqi dövlət – dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyətinin fərdlərlə və onların müxtəlif birlikləri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə hüquq norması əsasında qurulan formasıdır”*²⁷.

Hüquqi dövlətin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1. İctimai həyatın bütün sahələrində qanunun aliliyi;
2. Şəxsiyyət hüquqlarının reallığı, onun azad inkişafının təmin edilməsi;
3. Dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyəti;
4. Hakimiyyətin bölgü prinsipinin tətbiqi;
5. İnsan hüquq və azadlıqlarının anadangəlmə və ayrılmaz olmasının qəbul edilməsi;

²⁷ Xropanyuk V. N. Göstərilən əsər. səh. 37.

6. Hamının qanun qarşısında bərabərliyi.

Hüquqi dövlətə xas olan yuxarıda sadalanan əlamətlər ARK-nın bir sıra müddəalarında (1-ci (hakimiyyətin mənbəyi), 2-ci (xalqın suverenliyi), 7-ci (Azərbaycan dövləti), 12-ci (dövlətin ali məqsədi) və digər maddələrində, habelə III (əsas insan və vətəndaşların hüquqları və azadlıqları), IV (vətəndaşların əsas vəzifələri), X (qanunvericilik sistemi) fəsillərində və s. əks olunmuşdur.

Hüquqi dövlətdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının konstitusiyada nəzərdə tutulması ilə yanaşı, dövlət həmin hüquq və azadlıqların realizə edilmə təminatlarını da təsbit edir, eləcə də onların müdafiə edilməsi vəzifəsini daşıyır. Təsadüfi deyil ki, ARK-nın 71-ci maddəsinin (insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı) birinci hissəsində deyilir: “Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur”.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, ARK-nın preambulasında Azərbaycan xalqının hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlət qurmağı niyyət kimi bəyan etməsinə baxmayaraq, 7-ci maddədə dövlətin hüquqi (habelə, dünyəvi) olması təsbit edilmişdir. Bu, ilk baxışda bir-birinə zidd görünsə də, əslində belə deyil. Məsələ burasındadır ki, təcrübədə ideal hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlətin qurulması çox çətin bir məsələdir, bəlkə də əlçatmazdır desək yanılmırıq. Çünki insan oğlu və onun şəxsi mənafeyi, eləcə də dini dəyərlər mövcud olduqca heç bir qüsuru olmayan ideal hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlət yaratmaq mümkün deyil. ARK-nın preambulasında hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlət qurmağın niyyət olaraq bəyan edilməsi onunla izah olunur ki, Azərbaycan xalqı imkan daxilində maksimum dərəcədə hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlət qurmağa (ideal da olmasa, heç olmasa ona yaxın) çalışır. ARK-nın 7-ci maddəsində təsbit olunan “*Azərbaycan dövləti ... hüquqi, dünyəvi ... respublikadır*” ifadəsinə gəlincə, bu o deməkdir ki,

AR həqiqətən də hüquqi və dünyəvi dövlətdir. Çünki demokratik dövlət anlayışı hüquqi və dünyəvi dövlət anlayışı ilə üzvü surətdə bağlıdır, başqa sözlə, demokratik dövlət özlüyündə elə hüquqi və dünyəvi dövlət hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlətdir.

Dünyəvilik demokratik dövləti səciyyələndirən əsas əlamətlərdən biridir. Bu ifadə özündə din ilə dövlət arasındakı münasibətləri ehtiva edir. Dünyəvilik çoxşaxəli anlayışdır. Onu birtərəfli olaraq dövlətin nə sosial, nə də siyasi-hüquqi əsasına aid etmək olmaz. Çünki bu anlayışın ehtiva etdiyi məsələlər dövlətin həm sosial, həm də siyasi-hüquqi problemləri ilə bağlıdır. Təbii hal olaraq ortaya belə bir sual çıxır: Nə üçün dövlət dinlə bağlı münasibətlərini konstitusion nizamlaşdırma müstəvisinə çıxarır? Məsələ burasındadır ki, tarix boyu, xüsusən də şərq ölkələrində dövlət hakimiyyəti ilahi mənşəyə malik olan bir güc kimi qəbul olunmuş, nəticədə dinlə dövlətin sarsılmaz tellərlə bağlanan vahid birliyi yaranmışdır.

Qədim dövrlərdə dinlə dövlət birgə qəbul edilirdi. Məsələn, Qədim Misirdə fironun allah hesab edilməsi, Babil hökmdarı Hammurapinin öz hakimiyyətini allahdan alması, eləcə də Çin imperatorunun allahın oğlu olması haqqındakı fikirlər məhz hakimiyyəti ilahiləşdirmək cəhdindən başqa bir şey deyildi (yəni, bütün bunlar sırf siyasi məqsədlər daşıyırdı).

İntibah (renessans) dövrünə qədər (XIV- XVI əsrlər) dindən istənilən dövrdə alternativ olmayan güc mənbəyi və insanlara təsiretmə vasitəsi kimi (çox vaxt dövlət rəhbərlərinin hakimiyyəti əldə saxlaması üçün) istifadə olunmuşdur. Məhz bu səbəbə görədir ki, Ulu Tanrının peyğəmbərlər vasitəsilə insanları doğru yola istiqamətləndirmək, onları şərlər görməkdən uzaqlaşdırmaq üçün göndərdiyi müqəddəs kitablar tarixin müxtəlif dövrlərində öz şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutun riyakar şəxslər tərəfindən qərəzli şəkildə təhrif olunmağa çalışılmışdır.

Sonralar meydana çıxan və təşkilati nöqtəyi-nəzərdən möhkəm quruluşa malik olan dinlərin dövlətdən qismən ayrılmasına baxmayaraq, yenə də onların dövlət üzərində güclü təsiri qalmaqda davam edirdi. Vicdan, eləcə də fikir və söz azadlığının geniş vüsət alması, şəxsiyyətin müstəqilləşməsi, dövlət idarəçiliyinin xarakterində baş verən köklü dəyişikliklər son nəticədə dinlə dövlətin iki fərqli təyinata malik olan sosial orqanizmlər kimi bir-birindən ayrılmasına gətirib çıxardı. Əsrlər boyu davam edən bu prosesdə din getdikcə dövlət hakimiyyəti üzərində təsirini itirsə də, cəmiyyət həyatından təcrid olunmadı. Hazırda din istənilən cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin tənzipləyicisi, həmin dəyərlərin nəsildən-nəsilə ötürülməsinin əsas vasitəsi hesab edilir. Həmçinin, din, cəmiyyətin (xalqın, dövlətin) vahidliyini qoruyub saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir (təsadüfi deyil ki, vahid ərəb dövlətinin yaranmasına məhz islam dini səbəb olmuşdur). Təbii ki, cəmiyyət üzərində belə güclü təsiretmə potensialına və sosial həyatın əxlaqi-mənəvi dəyərlərini təmsil edən din dövlətin diqqətindən yayına bilməz. Yuxarıda qeyd olunan səbəblərə görə dövlət hər zaman dinlə bağlı münasibətlərdə maraqlı olmağa və həssas davranmağa borcludur. Məhz bu baxımdan ARK-nın 7-ci maddəsinin (Azərbaycan dövləti) birinci hissəsi ilə yanaşı, 18-ci (din və dövlət) və 48-ci (vicdan azadlığı) maddələrində, eləcə də AR-in bir sıra qanunvericilik aktlarında (məsələn, 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR qanunu) dinlə bağlı məsələlər tənziplənilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, **Türkiyə Konstitusiyasının** hətta “Başlangıç” qisminə (*preambula hissəsində* -Y.X.) “... dünyəvilik prinsipinin gərəyi olaraq müqəddəs dini duyğuların, Dövlət işlərinə və siyasətə qətiyyənlə qarışdırılmayacağı ...” müddəası öz əksini tapmışdır.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, “*Dünyəvilik prinsipinin başlıca iki mənası var: Bunlardan biri, şəxslərin dini inancları və düşüncələrindən ötrü qınanmaması, fərqli şərtlərin tətbiqinə*

məruz qalmaması; digəri dinlə dövlət işlərinin ayrılması, başqa sözlə, dinin dövlət işlərinə qarışmaması, dövlət və cəmiyyət həyatının dini qaydalara bağlanılmamasıdır”, “... dünyəvilik: a) din və məzhəb ayrımı etməyən; b) rəsmi bir dövlət dini olmayan; c) dini qaydalarla idarə edilməyən; d) dini xidmətləri də bir ictimai xidmət olaraq qəbul edən; e) dövlət və hüquq qaydalarını dini qaydalardan ayıran bir dövlət əlamətidir”²⁸.

Ümumilikdə götürükdə, AR-in dünyəvi dövlət olması aşağıdakılarda ifadə olunur:

1) AR-də din və dini qurumlar dövlətdən ayrılır, ölkədə rəsmi dövlət dini və ya məcburi din müəyyən edilmir (baxmayaraq ki, əhalinin böyük əksəriyyəti islam dininə etiqad edir), habelə, dövlət öz səlahiyyətlərinə aid olan hər hansı bir işin icrasını dini qurumlara tapşırır, eləcə də onların fəaliyyətinə qarışır;

2) Bütün dini etiqadlar və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Yəni ölkədə heç bir din və ya dini qurum üçün digərinə münasibətdə hər hansı bir üstünlük (yüksək status) və ya məhdudlaşdırmalar müəyyən edilməsinə yol verilmir;

3) Din xadimləri dövlət orqanlarında dini nümayəndə kimi deyil, yalnız adi vətəndaşlar kimi təmsil oluna bilərlər. Başqa sözlə, din xadimləri dövlət orqanlarının tərkibinə seçildikdə və ya vəzifəyə keçdikdə onların din xadimi kimi fəaliyyəti həmin müddətdə dayandırılır. Təsadüfi deyil ki, ARK-nın 85-ci maddəsinin (AR Milli Məclisinin deputatlığına namizədlərə aid tələblər) ikinci hissəsinə görə AR Milli Məclisinin deputatları din xadimi ola bilməz və əgər onlar din xadimi olarlarsa, ARK-nın 89-cu maddəsinin (AR Milli Məclisinin deputatlığından məhrum etmə və AR Milli Məclisinin deputatlarının səlahiyyətlərinin itirilməsi) dördüncü hissəsinə əsasən deputat mandatından məhrum edirlər;

²⁸ Prof. Dr. Şeref Gözübüyük. Anayasa hukuku. Ankara. 2003. sch. 157-158.

4) AR-də təhsil sistemi dindən ayrılır və o, dünyəvi xarakter daşıyır.

AR-in dünyəvi dövlət olması məntiqi davamını ARK-nın 18-ci (din və dövlət) və 48-ci (vicdan azadlığı) maddələrində, eləcə də AR-in bir sıra qanunvericilik aktlarında (məsələn, 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR qanunu) tapır.

Azərbaycan Respublikası unitar dövlətdir.

Dövlət quruluşu formasına görə dövlətləri üç əsas qrupa bölmək olar: 1) *unitar dövlət*; 2) *federativ dövlət*; 3) *konfederativ dövlət*.

Unitar dövlət dedikdə, mərkəzi hakimiyyət orqanlarına tabe olan və dövlət suverenliyi əlamətlərinə malik olmayan inzibati-ərazi vahidlərindən ibarət vahid və bütöv dövlət birliyi, **federativ dövlət dedikdə**, əvvəllər müstəqil olan dövlət qurumlarının bir ittifaq dövlətində birləşməsi, **konfederativ dövlət dedikdə isə**, ümumi məqsədlərin təmin edilməsi üçün yaradılmış suveren dövlətlərin müvəqqəti hüquqi ittifaqı başa düşülür.

Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli AR qanununun 2-ci maddəsinə əsasən **AR-in ərazi quruluşu dedikdə**, AR-in *unitar dövlət* olması, vahid əraziyə malik olan dövlət kimi müvafiq hissələrə bölünməsi, **inzibati ərazi bölgüsü dedikdə isə**, idarəetmənin, qanunçuluğun, vətəndaşların hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafelərinin dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən təmin edilməsinin səmərəli təşkili məqsədi ilə AR-in ərazisinin *unitar dövlət* kimi müəyyən hissələrə bölünməsi başa düşülür.

AR-in ərazi quruluşunun unitar olaraq müəyyən edilməsi aşağıdakı əlamətləri ilə xarakterizə olunur:

1) Ölkədə vahid qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları (əlavə olaraq, Naxçıvan MR-də də

ayrıca qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları vardır) fəaliyyət göstərir;²⁹

2) Ölkə ərazisində bir konstitusiya ali hüquqi qüvvəyə malikdir (əlavə olaraq, Naxçıvan MR ərazisində muxtar respublikanın konstitusiyası da ali hüquqi qüvvəyə malikdir);

3) Vahid vətəndaşlıq mövcuddur;

4) Yeganə pul vahidi mövcuddur;³⁰

5) Bütün inzibati-ərazi vahidləri üçün ümumi məcburi vergi və kredit siyasəti yerdir;

6) Vahid Silahlı Qüvvələrə malikdir;³¹

7) Bütün dövlətlərarası əlaqələri dövləti beynəlxalq aləmdə rəsmi olaraq təmsil edən dövlət başçısı həyata keçirir;³²

8) Ölkənin tərkib hissələri, yəni inzibati-ərazi vahidləri (59 rayon və Naxçıvan MR) ayrı-ayrılıqda dövlət suverenliyinə malik deyil, eləcə də onların müstəqil hərbi birləşmələri və xarici siyasət orqanları, həmçinin spesifik dövlətçilik atributları yoxdur.

AR mürəkkəb mərkəzləşdirilmiş unitar dövlətdir. *Mürəkkəb unitar dövlət olması* tərkibində muxtar qurumun olması ilə bağlıdır. Hətta tərkibində muxtar qurum kimi Naxçıvan MR-in mövcud olması AR-i faktik olaraq ərazi federasiyasına malik federativ dövlət quruluşu statusuna yaxınlaşdırır. Çünki Naxçıvan MR federativ dövlətlərin (məsələn, Rusiyanın) subyektləri ilə demək olar ki, eyni statusa malikdir. Belə ki, Naxçıvan MR-in öz konstitusiyası, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları (ARK-nın 135-ci (Naxçıvan MR-də hakimiyyətlərin bölünməsi), Naxçıvan MR Konstitusiyasının 3-cü (hakimiyyətlərin bölünməsi) maddələri) və ali vəzifəli şəxsi (ARK-nın 136-cı və Naxçıvan MR

²⁹ Bax: şərh olunan maddənin üçüncü hissəsinin izahı.

³⁰ Bax: 19-cu maddənin (pul vahidi) izahı.

³¹ Bax: 9-cu maddənin (Silahlı Qüvvələr) izahı.

³² Bax: 8-ci maddənin birinci hissəsinin izahı.

Konstitusiyasının 5-ci (Naxçıvan MR-in ali vəzifəli şəxsi) maddələri) vardır. Naxçıvan MR-in Ali Məclisi qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir (ARK-nın 96-cı və Naxçıvan MR Konstitusiyasının 26-cı (qanunvericilik təşəbbüsü hüququ) maddələri). Naxçıvan MR-in Ali Məhkəməsi Naxçıvan MR-də konstitusiya nəzarətini təmin edir (Naxçıvan MR Konstitusiyasının 44-cü maddəsi). Buradan isə aydın olur ki, Rusiya Federasiyasının subyektlərindən fərqli olaraq, Naxçıvan MR Ali Məhkəməsi konstitusiya nəzarəti funksiyasını həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir.

AR-in *mərkəzləşdirilmiş unitar dövlət olması isə* dövlət hakimiyyətinin yerli orqanlarının başında mərkəzdən təyin edilən məmurların olması ilə əlaqədardır. Belə ki, ARK-nın 124-cü maddəsində (yerlərdə icra hakimiyyəti) deyilir: “Yerlərdə icra hakimiyyətini yerli icra hakimiyyətlərinin başçıları həyata keçirirlər” (*birinci hissə*), “İcra hakimiyyəti başçılarını AR-in Prezidenti vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir” (*ikinci hissə*), “Yerli icra hakimiyyətlərinin səlahiyyətlərini AR-in Prezidenti müəyyən edir” (*üçüncü hissə*).

Azərbaycan dövləti respublikadır.

Bu aşağıdakılarda öz əksini tapır:

1) Dövlət başçısının və dövlət hakimiyyətinin digər orqanlarının (məsələn, qanunvericilik hakimiyyətinin – parlamentin) müəyyən müddətə seçkililiyi (ARK-nın 101-ci (AR Prezidenti seçkilərinin əsasları) və 84-cü (AR Milli Məclisi çağırışının səlahiyyət müddəti) maddələri);

2) Dövlət hakimiyyətinin şəxsi mülahizələrlə deyil, xalqın iradəsi əsasında həyata keçirilməsi (ARK-nın 2-ci maddəsi (xalqın suverenliyi));

3) Dövlət başçısının qanunla nəzərdə tutulan hallarda hüquqi məsuliyyəti (ARK-nın 95-ci maddəsinin (AR Milli Məclisinin həll etdiyi məsələlər) 12-ci bəndi (AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin təqdimatına əsasən AR Prezidentinin

impichment qaydasında vəzifədən kənarlaşdırılması), 107-ci maddə (AR Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması));

4) Dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən verilən qanun və qərarlara əməl etməyin bütün fiziki və hüquqi şəxslər, eləcə də dövlətin özü üçün məcburi olması (ARK-nın 147-ci (konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi) və 149-cu (normativ hüquqi aktlar) maddələri).

Nəzəriyyə və təcrübədə respublika idarəçilik formasının bir neçə növü fərqləndirilir: parlamentli, prezidentli, natamam prezidentli respublika və s. Bunların da özlərinin formaları vardır. Məsələn, prezidentli respublikanın superprezidentli respublika forması və s.³³ AR prezidentli respublikadır. Bu isə prezidentin parlamentdən – AR Milli Məclisindən asılı olmadan əhali tərəfindən birbaşa olaraq seçilməsində (ARK-nın 101-ci maddəsi (AR Prezidenti seçkilərinin əsasları)), eləcə də digər məsələlərdə özünü göstərir.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən AR-də dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır (bu müddəa Konstitusiya Aktının 12-ci maddəsinin birinci abzasına əsaslanır). Bu o deməkdir ki, dövlət özünün qanunvericilik sistemində pozitiv hüquq formasına saldığı normalara tabe olmalı, bu normalar vətəndaşlar üçün məcburi olduğu qədər, dövlət üçün də məcburi xarakter daşımalı, eyni zamanda, o, xarici məsələlərin həllində yalnız AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən doğan müddəaların tələblərini yerinə yetirməlidir.

Maddədə işlədilən **daxili məsələlər dedikdə**, ölkənin ictimai-siyasi və hüquqi sferalarına, eləcə də, cəmiyyət həyatının digər sahələrinə aid olan dövlətdaxili problemlər, **xarici məsələlər dedikdə isə**, dövlətin beynəlxalq

³³ Bu haqda daha ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 185-199.

münasibətlər sahəsində qarşılaşdığı istənilən xarakterli problemlər başa düşülməlidir.

Dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması ölkə daxilində və beynəlxalq arenada anarxiya və özbaşınalığın qarşısını almaq vəzifəsindən doğur. Hər bir halda dövlət istər daxili, istərsə də xarici münasibətlərdə hüquqa söykənir və onun tələblərini rəhbər tutur. Hüquq dövlətlə şəxsiyyət arasında mübahisələri həll edən başlıca sosial funksiyayı yerinə yetirir. O, ictimai həyatın bütün sahələrində dövlət hakimiyyətinin həddini, onun insanlara münasibətdə sərbəst davranışının sərhədini müəyyən edir. Dövlət kifayət qədər geniş səlahiyyətlərə malik olsa belə, söhbət insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulma ehtimalından gedirsə, bu səlahiyyətlərin tətbiqi hüquqi göstərişlərlə məhdudlaşdırılır. Konkret misalla fikrimizə aydınlıq gətirək. Məsələn, ARK-nın 63-cü maddəsinin (təqsirsizlik prezumpsiyası) dördüncü hissəsində deyilir ki, “ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz”. Əgər müvafiq cinayət-prosessual qaydalara əməl etmədən səlahiyyətli dövlət orqanı qeyri-qanuni, məsələn, zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma, işgəncə və digər vasitələrlə (AR CPM-in 125-ci maddəsi) işin həlli naminə sübutlar əldə etsə belə, həmin işdə məlum sübutlara istinad olunmayacaqdır. Çünki sübut vətəndaşın hüquqlarının pozulması yolu ilə əldə edilmişdir. Göründüyü kimi bu misalda hüquq konkret olaraq dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətlərini vətəndaşın xeyrinə məhdudlaşdırır. Xarici məsələlərə gəlincə, bu zaman söhbət beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin (dövlətlərin, dövlətəbənzər qurumların, beynəlxalq təşkilatların və s.) hüquq və qanuni mənafeələrinin pozulması ehtimalından gedirsə, dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətləri məhdudlaşdırılır. Başqa sözlə, dövlət hakimiyyətinin həddi, beynəlxalq hüququn digər subyektlərinə münasibətdə elə müəyyən olunur ki, bu zaman onun səlahiyyətləri həmin subyektlərin hüquqlarına xələl gətirmir.

Maddənin üçüncü hissəsində AR-də dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilməsindən bəhs olunur. Həmin müddəyə əsasən AR-də qanunvericilik hakimiyyətini (*ARK-nın V fəslə*) AR-in Milli Məclisi həyata keçirir, icra hakimiyyəti (*ARK-nın VI fəslə*) AR-in Prezidentinə mənsubdur, məhkəmə hakimiyyətini isə (*ARK-nın VII fəslə*) AR-in məhkəmələri həyata keçirir (bu müddəə Konstitusiyaya Aktının 13-cü maddəsinə əsaslanır). Oxşar maddələr bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Türkiyə Konstitusiyasına** görə “qanunvericilik səlahiyyəti Türk Milləti adına Türkiyə Böyük Millət Məclisinindir. Bu səlahiyyət alına bilməz” (*7-ci maddə*), “İcra səlahiyyəti və vəzifəsi, Prezident və Nazirlər Kabineti tərəfindən, Konstitusiyaya və qanunlara uyğun olaraq istifadə olunur və həyata keçirilir” (*8-ci maddə*), “Məhkəmə səlahiyyəti Türk Milləti adına müstəqil məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir” (*9-cu maddə*). **Bolqarıstan Konstitusiyasının** 8-ci maddəsində (üç hakimiyyət) deyilir: “Dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti qolları arasında bölünür”. **Polşa Konstitusiyasının** 10-cu maddəsində təsbit edilmişdir ki, “Polşa Respublikasının idarəetmə sistemi qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında bərabər bölünmüşdür” (*birinci hissə*), “Qanunvericilik hakimiyyəti Nümayəndələr evi (Seym) və Senata, icra hakimiyyəti Polşa Respublikası və Nazirlər Kabinetinə, məhkəmə hakimiyyəti isə məhkəmələr və tribunallara məxsusudur” və ya **Rusiya Konstitusiyasına** əsasən “Rusiya Federasiyasında dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinə bölünməsi əsasında həyata keçirilir” (*10-cu maddə*), “Rusiya Federasiyasında dövlət hakimiyyətini Rusiya Federasiyasının Prezidenti, Federal Məclis (Federasiya Məclisi və Dövlət Duması), Rusiya Federasiyası Hökuməti və Rusiya Federasiyasının məhkəmələri həyata keçirir” (*11-ci maddə*).

“Hakimiyyətin bölgü prinsipi” nəzəriyyəsinin tarixinə qısa nəzər salsaq görərik ki, o, ilk dəfə XVII əsrdə İngiltərədə inqilab dövründə levellerlər (hərfi mənası “bərabərlik tərəfdarları” olan bu radikal hərəkatın lideri və ideoloqu C. Lilbern olmuşdur) tərəfindən irəli sürülərək möhkəmlənməkdə olan burjuazianın feodal mütləqiyyətinə qarşı mübarizəsi nəticəsində meydana gəlmişdir. C.Lilbernin fikrincə, “hakimiyyətin bir nəfərin qəsb etməsinin qarşısını almaq və xalqın azadlığını qorumaq naminə kütləvi hakimiyyətin bir əldə cəmləşməsinə imkan vermək olmaz”. Sonralar həmin nəzəriyyə sistemli şəkildə C. Lokk və Ş. Monteskyö tərəfindən işlənmişdir. C. Lokka görə “azadlığın təminatı tələb edir ki, kütləvi hakimiyyətin səlahiyyətləri dəqiq müəyyənləşdirilsin və ayrı-ayrı orqanlar arasında bölünsün ...”. Ş. Monteskyönün zənnincə isə “əgər hakimiyyətin bu üç növü: qanunları yaradan hakimiyyət... qərarları icra edən hakimiyyət və cinayətləri ... mühakimə edən hakimiyyət eyni bir adamın şəxsində, yaxud əyanlardan, zədəganlardan və ya sadə insanlardan təşkil edilmiş eyni bir idarənin şəxsində birləşsəydi, o zaman hər şey məhv olardı”. Bu nəzəriyyəyə görə dövlət hakimiyyəti bir-birindən ayrı, lakin qarşılıqlı fəaliyyət göstərən üç qola ayrılır: qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti.

Vahid dövlət hakimiyyətinin üç müstəqil və sərbəst qola ayrılması hakimiyyətdən sui-istifadə hallarının və totalitar idarəçiliyin qarşısını alır. “Hakimiyyətin bölgü prinsipi” özündə aşağıdakı üç elementi ehtiva edir:

1. “Çəkirdəmə və tarazlaşdırma” mexanizmi;
2. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının vahidliyi;
3. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti³⁴.

³⁴ “Hakimiyyətin bölgü prinsipi” nəzəriyyəsi haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 164-170; Xropan-yuk V.N. Göstərilən əsər. səh. 39-40.

Maddənin dördüncü hissəsinə əsasən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər (bu müddəə Konstitusiyaya Aktının 15-ci maddəsinin ikinci abzasına əsaslanır). Həmin müddəə yığcam şəkildə “hakimiyyətin bölgü prinsipi” nəzəriyyəsinin təcrübədə tətbiqi üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan “çəkəndirmə və tarazlaşdırma” sistemini (təşkilati-hüquqi realizə mexanizmi) özündə ehtiva edir.

Həmin sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hakimiyyətin hər bir budağı digərini (digərlərini) tək-cə tarazlaşdırmır, eyni zamanda məhdudlaşdırır. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq: Məsələn, AR-in Prezidenti parlamenti – Milli Məclisi buraxa bilməz, öz növbəsində AR Milli Məclisi AR-in Baş naziri vəzifəsinə namizədlik haqqında qərarı həmin namizədin prezident tərəfindən təqdim edildiyi gündən bir həftədən gec olmayaraq qəbul etməlidir. Əgər göstərilən qayda pozularsa və ya AR Prezidentinin təqdim etdiyi namizədlərin AR-in Baş Naziri vəzifəsinə təyin olunmasına üç dəfə razılıq verilməzsə, AR-in Prezidenti AR-in Baş nazirini AR Milli Məclisinin razılığı olmadan təyin edə bilər (ARK-nın 118-ci maddəsinin (AR Baş nazirinin təyin edilməsi qaydası) üçüncü hissəsi) və ya qanun AR Prezidentinin etirazını doğrularsa, o, qanunu imzalamayıb öz etirazları ilə birlikdə 56 gün ərzində AR Milli Məclisinə qaytara bilər. Öz növbəsində AR Milli Məclisi 83 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunları 95 səs çoxluğu ilə, 63 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunları isə 83 səs çoxluğu ilə yenidən qəbul edərsə, belə qanunlar təkrar səsvermədən sonra qüvvəyə minir (ARK-nın 110-cu maddəsi (qanunların imzalanması)) və yaxud AR Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilən qanunlar və digər aktlar, yaxud onların ayrı-ayrı müddəaları AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin öz qərarında müəyyən edilmiş müddətdə qüvvədən düşmüş hesab edilə bilər (ARK-nın 130-cu maddəsinin (AR-in Konstitusiyaya Məhkəməsi) onuncu hissəsi). Misalların sayını artırmaq da olar. Bütün bunlar

“çəkəndirmə və tarazlaşdırma” sistemi əsasında AR-in qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin qarşılıqlı fəaliyyət göstərmələri və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil olmaları üçün real imkanların mövcudluğunu göstərir.

Maddə 8. Azərbaycan dövlətinin başçısı

I. Azərbaycan dövlətinin başçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidentidir. O, ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir.

II. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirir və Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini təmin edir.

III. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısıdır.

IV. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır.

Maddənin birinci hissəsinə əsasən Azərbaycan dövlətinin başçısı AR-in Prezidentidir. Konstitusiyaya hüququ nəzəriyyə-sində “dövlət başçısı” anlayışının hamılıqla qəbul edilmiş bir-mənalı izahı yoxdur. Ümumilikdə götürdükdə, **dövlət başçısı dedikdə**, bir qayda olaraq, ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə dövləti təmsil edən ali vəzifəli şəxs başa düşülür. O, dövlətçiliyin simvolu sayılır. Hər bir halda dövlət konstitusiyaya qaydalarını qoruya, hakimiyyətin möhkəm təməllər üzərində qurulmasını və onun varisliyini təmin edər, eləcə də dövləti beynəlxalq münasibətlərdə yüksək səviyyədə və layiqincə təmsil edə biləcək bir vəzifəyə ehtiyac duyur ki, məhz dövlət başçısı postu yuxarıdakı problemlərin öhdəsindən gələ biləcək iqtidarda olmalıdır. O, dövlət hakimiyyətini möhkəmlətmək, konstitusiyaya əsaslanmaqla dövlət haki-

miyyətinin ayrı-ayrı qolları arasında yaranan problemləri həll etmək səlahiyyətinə malikdir. Məhz buna görə də konstitusiyada belə bir vəzifənin nəzərdə tutulması zərurətdən qaynaqlanır. Dünya təcrübəsində dövlət başçısı tək və ya kollegial statusa malik olur. Birinci halda o, monarx (*məsələn, Belçika, Norveç, Danimarka və s.*) və ya prezident (*ABŞ, Fransa, Gürcüstan və s.*), ikinci halda isə parlament tərəfindən seçilən və daimi fəaliyyət göstərən orqan hesab olunur. Kollegial dövlət başçısı keçmiş totalitar sosializm ölkələrində (*SSRİ, Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa və s.*) ali nümayəndəli orqanların rəyasət heyətləri, daimi komitələri və dövlət şuraları sayılırdı. Hazırda belə bir orqan, prezidenti olmayan **Kubada Dövlət Şurası**dır (konstitusiyaya əsasən, dövlət başçısı Dövlət Şurasının Sədri hesab edilir). **Çində** dövlət başçısı parlament tərəfindən seçilən Respublika sədridir (lakin, o, dövlət başçısının bir sıra səlahiyyətlərini parlamentin Daimi Komitəsi ilə birlikdə həyata keçirir). **İran İslam Respublikasında** dövlət başçısına aid olan funksiyalar müsəlmanlar arasından xüsusi qaydada seçilən Dövlət Rəhbəri ilə respublikanın prezidenti arasında bölünmüşdür. **İsveçrədə** dövlət başçısının səlahiyyətləri hökumət tərəfindən icra olunur, prezidenti isə parlament bir il müddətinə seçir və o, mühüm səlahiyyətlərə malik deyildir³⁵.

Dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında dövlət orqanları sistemində prezidentin statusunu müəyyən edən maddələrə nəzər salmaq maraqlı olar:

ABŞ Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin birinci bölməsinə görə “İcra hakimiyyətini Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti həyata keçirir...”.

Fransa Konstitusiyasının 5-ci maddəsində təsbit edilmişdir ki, “Respublika prezidenti Konstitusiyaya hörmət və itaət

³⁵ Bu haqda daha ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 343-345.

olunmasına nəzarət edir. O, öz arbitrajı ilə dövlət orqanlarının normal işləməsini, habelə dövlətin varisliyini təmin edir” (*birinci hissə*), “O, milli müstəqilliyin, ərazi bütövlüyünün, Birliyin sazişlərinə və müqavilələrə əməl edilməsinin təminatçısıdır” (*ikinci hissə*).

Hindistan Konstitusiyasının 53-cü maddəsinin (İttifaqın icra hakimiyyəti) birinci hissəsində bildirilir ki, “İttifaqda icra hakimiyyəti Prezidentə məxsusdur, bu, onun özü tərəfindən bilavasitə, yaxud da bu Konstitusiyaya uyğun olaraq ona tabe olan vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilir”.

Suriya Konstitusiyasının 69-cu maddəsinə əsasən “Respublika Prezidenti və Nazirlər Soveti Konstitusiyaya çərçivəsində ali icra hakimiyyətini xalqın adından həyata keçirirlər”, 70-ci maddəyə əsasən isə “Respublika Prezidenti dövlətin başçısıdır”.

Meksika Konstitusiyasının 80-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, “Ali icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsi “Meksika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti” adlanan şəxsə həvalə olunur”.

Türkiyə Konstitusiyasının 104-cü maddəsində deyilir ki, “Prezident Dövlətin başçısıdır. Bu sifətlə Türkiyə Cumhuriyyətini və Türk Millətinin birliyini təmsil edir. Konstitusiyanın tətbiqinə, dövlət orqanlarının normal fəaliyyətinə nəzarət edir...”.

Portuqaliya Konstitusiyasının 123-cü maddəsində (Prezident hakimiyyətinin tərifli) qeyd olunur ki, “Respublikanın Prezidenti Portuqaliya Respublikasını təmsil edir və tutduğu vəzifəyə görə İnqilabi Şuranın sədri və Silahlı Qüvvələrin ali baş komandanıdır”.

Analoji müddəalar Liberiya Konstitusiyasının 3-cü, Macarıstan Konstitusiyasının 29-cu, Yunanıstan Konstitusiyasının 30-cu, Polşa Konstitusiyasının 32-ci maddələrində də vardır.

Ayrı-ayrı ölkələrdə prezident dövlət hakimiyyəti sistemində müxtəlif statusa malik ola bilər. Məsələn, yalnız dövlət başçısı (*Almaniya, İtaliya və s.*), eyni zamanda həm dövlət başçısı,

həm də icra hakimiyyətinin başçısı (*ABŞ, Braziliya və s.*), eyni vaxtda dövlət başçısı və hökumətin faktiki rəhbəri (xüsusi inzibati baş nazir vəzifəsi olsa da) (*Fransa, Misir və s.*).

Sovetlər Birliyi dönəmində prezidentlik institutuna yer verilmirdi. Çünki 1918-ci ilin RSFSR Konstitusiyası, 1924-cü ilin SSRİ Konstitusiyası və SSR İttifaqının sonrakı konstitusiyaları oktyabr çevrilişinin “Bütün hakimiyyət Sovetlərə” şüarına uyğun olaraq kollektiv dövlət rəhbərliyi prinsipini elan etmişdi. Bundan əlavə, sovet konstitusiya hüququ nəzəriyyəsi son dövrlərə kimi prezidentlik institutunun qaynaqlandığı “hakimiyyətin bölgü prinsipi” nəzəriyyəsinə qətiyyətlə rədd edirdi. Yalnız 70-ci ilin əvvəlləri - 80-ci ilin ortalarında bəzi sovet hüquqşünas alimlərinin - A.A. Mişinin, S.A. Yeqorovun, A.S. Deyevin, M.A. Krutoqolovun və başqalarının əsərlərində xarici dövlətlərdə prezidentlik institutunun təhlili verilmişdir. Nəhayət, 1985-ci ildən sonra SSRİ-də ictimai-siyasi proseslərin mürəkkəbləşdiyi bir dövrdə bəzi hüquq institutlarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemlərin qızğın müzakirəsi diqqəti cəlb edəcək dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Onların arasında “hakimiyyətin bölgü prinsipi”nin, hüquqi dövlət qurmaq konsepsiyasının tətbiqi və bir sıra digər prinsipial məsələlər də var idi. Həmin məsələlər isə yavaş-yavaş siyasi sənədlərdə və sovet hüquq ədəbiyyatında öz əksini tapmağa başlamışdı.

Qeyd edəki ki, Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra müstəqilliyini əldə etmiş AR-də prezidentlik institutu qısa tarixə malikdir. Belə ki, ölkədə prezidentlik vəzifəsi 1990-cı ildə təsis olunmuşdur.

*Hüquq ədəbiyyatında keçmiş sovet respublikalarının hamısında olduğu kimi AR-də də prezidentlik institutunun təsis edilməsi aşağıdakı amillərlə əlaqələndirilir:*³⁶

1) inzibati amirlik sisteminin ləğvi və Kommunist Partiyasının onun tələblərinə xas olmayan dövlət hakimiyyəti

³⁶ Əsgərov Z. Göstərilən əsər. səh. 401-402.

funksiyalarının icrasından kənarlaşdırılması ilə bağlı cəmiyyətin siyasi strukturunda keçid dövrü müddətində baş verən köklü dəyişikliklər;

2) mərkəz və respublikalar arasında yaranan narazılıqları dərinləşdirən və SSRİ-nin bir sıra respublikalarında prezidentlik institutunun təsis edilməsinə səbəb olan, sonradan ona fəvqəladə səlahiyyətlər verməklə SSRİ prezidenti postunun təsis edilməsi yolu ilə ittifaq səviyyəsində hakimiyyəti gücləndirmək səyləri;

3) bir sıra təşkilati-siyasi, hüquqi, maliyyə sahəsində yaranan problemlər üzündən Xalq Deputatları Sovetinin mərkəzdə və yerlərdə hakimiyyətin lazımcə həyata keçirmək imkanlarını itirməsi;

4) suverenliklə bağlı ideyaları müdafiə edən siyasi qüvvələrin sıx birləşməsi, respublikanın müstəqilliyinin təmin edilməsi və milli dövlətçiliyin inkişafı.

ARK-ya görə prezidentin səlahiyyətlərini iki qrupa bölmək olar:

1. *Prezidentin dövlət başçısı statusundan irəli gələn səlahiyyətləri;*
2. *Prezidentin icra hakimiyyətinin başçısı statusundan irəli gələn səlahiyyətləri³⁷.*

³⁷ Prezidentin dövlət başçısı statusu ilə bağlı səlahiyyətləri ARK-da geniş şəkildə əks olunmuşdur. Lakin bu deyilənləri prezidentin icra hakimiyyətinin başçısı statusu ilə bağlı səlahiyyətləri barədə söyləmək olmaz.

ARK-da parlamentin – Milli Məclisin (ARK-nın 95-ci maddəsi), eləcə də məhkəmələrin (ARK-nın 130-132-ci maddələri) səlahiyyətləri tam sadalanandan sonra həmin orqanların səlahiyyətlərinə aid olmayan digər məsələlərin prezident tərəfindən icra qaydasında həlli (ARK-nın 109-cu maddəsinin 32-ci bəndi) nəzərdə tutulur. Bu isə onunla izah olunur ki, konstitusiyada icra sahəsi ilə bağlı bütün məsələləri tam əhatə etmək olduqca çətindir. Çünki icra sahəsi qanunvericilik sahəsindən fərqli olaraq operativ qaydada həll edilən çoxşaxəli məsələləri əhatə edir (yeganə olaraq, **Portuqaliya Konstitusiyasında** prezidentin icra hakimiyyəti ilə bağlı səlahiyyətləri geniş şəkildə əks etdirilib).

Prezidentin dövlət başçısı statusundan irəli gələn səlahiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I – Prezidentin daxili münasibətlər sahəsində olan səlahiyyətləri –

AR-in Prezidenti ölkənin daxilində Azərbaycan dövlətini təmsil edir. Dövlətin bütövlüyünü qoruyub-saxlamağa borclu olan vəzifəli şəxs kimi o, dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının uzlaşdırılmasını və onların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Dövlət başçısı kimi AR Prezidentinin ölkə daxilində bir sıra digər səlahiyyətləri də vardır (məsələn, ölkə həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən milli bayramlar və tarixi günlər münasibətilə Azərbaycan xalqını təbrik etmək və s. kimi).

II – Prezidentin beynəlxalq münasibətlər sahəsində olan səlahiyyətləri –

AR-in Prezidenti xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir. Onun xarici dövlətlərin başçılarına birbaşa müraciət etmək hüququ vardır. Bu hüquq müxtəlif vasitələrlə (məsələn, məktublar göndərilməsi, ayrı-ayrı ölkələrə rəsmi səfərlər və şəxsi görüşlər yolu ilə) həyata keçirilə bilər. Dövlət başçısı xarici ölkələrə rəsmi səfərə gedərkən şərəflə qarşılanmaq hüququna malik olub xüsusi imtiyazlardan istifadə edir. Onun xarici ölkələrin dövlət başçıları ilə danışıqlar aparmaq (telefonla və ya şəxsən) və müvafiq sənədlər imzalamaq hüququ vardır. Xarici siyasət kursunu həyata keçirərkən o, həmçinin Xarici İşlər nazirini prinsipial məsələlər üzrə təlimatlandırır, qarşılıqlı maraqların müəyyən olunması və əməkdaşlıq yaradılması, eləcə də Azərbaycan dövlətini narahat edən problemlərin həll edilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarda çıxışlar edir və mühüm beynəlxalq müqavilələrin bağlanması şəxsən iştirak edir. ARK-nın 109-cu maddəsinə (AR Prezidentinin səlahiyyətləri) əsasən Prezident AR-in xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndəliklərin təsis edilməsi haqqında AR Milli Məclisinə təqdimat verir, AR-

in xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndəliklərini təyin edir və geri çağırır (*15-c bənd*), xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinin etimadnamə və övdətnamələrini qəbul edir (*16-cı bənd*), dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlayır, dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələri təsdiq və ləğv olunmaq üçün AR-in Milli Məclisinə təqdim edir, təsdiqnamələri imzalayır (*17-ci bənd*), AR Milli Məclisinin razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır (*30-cu bənd*).

Prezidentin beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki səlahiyyətləri ilə bağlı dünya dövlətlərinin konstitusiyalarına nəzər salmaq maraqlı olar:

ABŞ Konstitusiyası: “... Onun (*prezidentin – Y.X.*) Senatın məsləhəti və razılığı ilə müqavilələr bağlamaq ..., Senatın məsləhəti və razılığı ilə səfirləri, başqa səlahiyyətli Nümayəndələri və konsulları, ... təyin etmək hüququ vardır” (*2-ci maddənin ikinci bölməsi*).

Fransa Konstitusiyası: “Respublikanın Prezidenti səfirləri və xarici dövlətlərdə fəvqəladə nümayəndələri təyin edir; xarici səfirlər və fəvqəladə nümayəndələr onun yanında təyin edilirlər” (*14-cü maddə*).

Finlandiya Konstitusiyası: “Finlandiyanın xarici dövlətlərlə münasibətləri Prezident tərəfindən istiqamətləndirilir, lakin xarici dövlətlərlə müqavilələrdə qanunvericilik sahəsinə aid olan müddəalar varsa və ya həmin müqavilələr dövlət rejiminə uyğun olaraq parlament tərəfindən müdafiə edilməlidirsə, onda onlar parlament tərəfindən müdafiə edilməlidir. Müharibə və sülh məsələlərini Prezident parlamentin razılığı ilə həll edir (*33-cü maddə*).

Xarici dövlətlərə və ya Finlandiyanın xaricdə nümayəndələrinə informasiya yalnız səlahiyyət sahəsinə xarici işlər daxil olan nazir vasitəsilə verilməlidir”.

İtaliya Konstitusiyası: “O, (*prezident – Y.X.*), diplomatik nümayəndələri qeydə alır və qəbul edir, beynəlxalq müqavi-

lələri təsdiq edir, müvafiq hallarda bunun üçün qabaqcadan parlamentin icazəsini alır” (87-ci maddənin 8-ci hissəsi).

Türkiyə Konstitusiyası: Prezident “Xarici dövlətlərə Türk Dövlətinin təmsilçilərini göndərmək, Türkiyə Cumhuriyyətinə göndəriləcək xarici dövlət təmsilçilərini qəbul etmək”, “Millətlərarası müqavilələri təsdiq etmək və yayımlamaq” (104-cü maddə) səlahiyyətinə malikdir.

Portuqaliya Konstitusiyasının 138-ci maddəsindən isə aydın olur ki, Beynəlxalq münasibətlər sahəsində Respublika Prezidentinə aşağıdakı hüquqlar verilir:

a) hökumətin təqdimatı ilə fəvqəladə səfirləri və nümayəndələri təyin etmək (xarici diplomatik nümayəndələr prezident yanında təyin edilirlər);

b) beynəlxalq müqavilələr lazımi surətdə müdafiə edildikdən sonra onları təsdiq etmək;

c) təcavüz baş verdikdə və ya təcavüzlə hədələndikdə inqilabi şüaranın razılığı ilə müharibə elan etmək və sülh bağlamaq.

Prezidentin xarici münasibətlər sahəsindəki səlahiyyətlərinə aid olan müddəalara Yunanıstan Konstitusiyasının 36-cı, Almaniya Konstitusiyasının 59-cu, İspaniya Konstitusiyasının 63-cü, Avstriya Konstitusiyasının 65-ci, Meksika Konstitusiyasının 89-cu, Slovakiya Konstitusiyasının 102-ci, Polşa Konstitusiyasının 133-cü maddələrində də rast gəlmək olar³⁸.

ARK-da Prezidentin avtoritar hakimə çevrilməsinin qarşısının alınmasını hüquqi cəhətdən nizama salan normaları nisbi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) AR-in Prezidenti 5 il müddətinə seçilir (ARK-nın 101-ci maddəsinin (AR Prezidenti seçkilərinin əsasları) birinci hissəsi). Dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında prezidentin səlahiyyət müddəti müxtəlif cür müəyyən olunur. Məsələn,

³⁸ Beynəlxalq münasibətlər sahəsində prezidentin səlahiyyətləri haqda daha ətraflı məlumat üçün bax: Əliyev Ş. Prezidentlik institutu. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1994, səh. 53-58.

ABŞ, Rusiya və Moldovada 4 il, Portuqaliya, Belarusiya, Türkmənistan və Özbəkistanda 5 il, Avstriya və Finlandiyada 6 il, Türkiyə, İtaliya və Almaniyada 7 il və s.;

2) AR-in Prezidenti seçkilər yolu ilə seçilir (ARK-nın 101-ci maddəsi (AR Prezidenti seçkilərinin əsasları)). Dünya təcrübəsində prezidentin seçilməsinin müxtəlif üsulları vardır. Məsələn, parlamentdə seçilmə, xüsusi seçicilər kollegiyası tərəfindən seçilmə və s.³⁹ ;

3) Heç kəs iki dəfədən artıq təkrarən AR-in Prezidenti seçilə bilməz (ARK-nın 101-ci maddəsinin (AR Prezidenti seçkilərinin əsasları) beşinci hissəsi). Analoji müddəə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, ABŞ Konstitusiyasına edilmiş 27 fevral 1951-ci il tarixli 22-ci düzəlişin birinci bölməsi;

4) AR-in Prezidenti ağır cinayət törətdikdə vəzifədən kənarlaşdırılır (ARK-nın 107-ci maddəsinin (AR Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması) birinci hissəsi). Analoji müddəə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, ABŞ Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin dördüncü bölməsi, Fransa Konstitusiyasının 68-ci maddəsi və s.;

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən AR Prezidenti Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirir. Bu müddəə prezidentin xalqın adından danışmaq və müraciət etmək, eləcə də xalqı daxildə və xarici münasibətlərdə təmsil etməklə onun bütövlüyünün və bölünməzliyinin təminatçısı olması anlamını ifadə edir.

Maddənin ikinci hissəsində o da qeyd olunur ki, AR-in Prezidenti Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini təmin edir. Bu müddəə Konstitusiya Aktına əsaslanır. Belə ki, həmin Aktın 2-ci maddəsində deyilir: “Azərbaycan Respublikası 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Respublikasının varisidir”. Aktın 3-cü

³⁹ Bu haqda daha ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 351-353.

maddəsinə görə isə “SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycanca aid olan hissəsi imzalandığı andan etibarsızdır...”.

Beləliklə, prezident Azərbaycan dövlətçiliyinin yuxarıda qeyd olunan prinsiplər üzərində qurulan varisliyini təmin edir, bu varislikdən irəli gələn vəzifə və öhdəliklərin təmin edilməsini öz üzərinə götürür.

Maddənin üçüncü hissəsinə əsasən AR-in Prezidenti Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısıdır.

Göründüyü kimi bu müddəə AR Prezidentinin bilavasitə başçılığı və nəzarəti altında üç əsas məsələnin həllini əhatə edir:

1) **Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin təmin olunması dedikdə**, dövlətin daxili məsələlərinə hər hansı xarici müdaxilə və təzyiqin yol verilməzliyi, daxili və xarici siyasət kursunun sərbəst şəkildə həyata keçirilməsi, qanunların ölkənin bütün ərazisində eyni cür hüquqi qüvvəyə malik olması, respublikanın yerüstü və yeraltı sərvətlərinə mülkiyyət hüququnun məhz özünün malik olması, eləcə də dövlət müstəqilliyinin qorunub-saxlanması sahəsində görülən digər tədbirlər başa düşülməlidir;

2) **Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün təmin olunması dedikdə**, dövlətin müdafiə gücünün artırılması, sərhəd məsələlərinin bilavasitə dövlətin özü tərəfindən həll edilməsi, ölkə ərazisinin başqa dövlətlərə verilməsinin yolverilməzliyi, həmçinin dövlətin ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində görülən digər tədbirlər başa düşülməlidir;

3) **AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təmin edilməsi dedikdə**, Azərbaycan dövlətinin ratifikasiya etdiyi beynəlxalq müqavilələrə əməl olunması sahəsində həyata keçirilən tədbirlər başa düşülməlidir.

Məlum olduğu kimi təsdiq edilən beynəlxalq müqavilənin şərtlərinə əməl olunmazsa, beynəlxalq hüquq normalarına

əsasən həmin dövlətə qarşı müəyyən (iqtisadi və s.) sanksiyalar tətbiq oluna bilər. Bu baxımdan ARK AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısı olmaq kimi mühüm və məsuliyyətli vəzifənin icrasını dövləti ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə təmsil edən dövlət başçısının üzərinə qoymuşdur.

Maddənin dördüncü hissəsinə əsasən AR-in Prezidenti məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır.

Bu müddəada işlədilən “təminat” sözü geniş bir anlayışı əhatə edib özündə *sosial, maddi, təşkilati və hüquqi tədbirlər* sistemini ehtiva edir. Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi sahəsində mühüm fiqur hesab edilən hakimlərin *sosial və maddi təminat tədbirləri* 10 iyun 1997-ci il tarixli “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” AR qanununun XIX fəslə (106-109-cu maddələr) ilə müəyyən olunur. *Təşkilati tədbirlər* AR Prezidenti yanında Məhkəmə Hüquq Şurası tərəfindən AR-də hakim vəzifəsinə namizədlərin seçilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Məhkəmə fəaliyyətinin *hüquqi təminatına* gəlinə, bu, AR Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilən AR qanunları (AR CM, AR CPM, AR MM, AR MPM, AR İXM, “Məhkəmə Hüquq Şurası haqqında” AR qanunu və s.) ilə müəyyən olunur.

Ümumilikdə götürdükdə, AR Prezidentinin məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısı olması son nəticədə məhkəmələrin heç bir təzyiqa məruz qalmadan sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərmələri məqsədilə şəraitin yaradılması üçün məhz AR Prezidentinin cavabdehlik daşması anlamını ifadə edir.

Prezidentin məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısı olması bir sıra dövlətlərin konstitusiyasında da öz əksini tapmışdır. Məsələn, **Fransa Konstitusiyasının** 64-cü maddəsində (müstəqillik) deyilir: “Respublika Prezidenti məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır” (*birinci hissə*), “Ali hakimlər Şurası Respublika Prezidentinə kömək edir...” (*ikinci hissə*).

AR Prezidentinin məhkəmə hakimiyyəti ilə bağlı olan səlahiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) AR Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Məhkəməsi və AR-in apellyasiya məhkəmələrindən başqa, digər məhkəmələrin hakimlərini vəzifəyə təyin edir (*ARK-nın 109-cu maddəsinin (AR Prezidentinin səlahiyyətləri) 9-cu bəndi*);

2) əfv (bağışlama) hüququnu həyata keçirir (*həmin maddənin 22-ci bəndi*).

Maddə 9. Silahlı Qüvvələr

I. Azərbaycan Respublikası öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə Silahlı Qüvvələr və başqa silahlı birləşmələr yaradır.

II. Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd vasitəsi kimi və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibəni rədd edir.

III. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali baş komandanıdır.

Maddənin birinci hissəsinə əsasən AR öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Silahlı Qüvvələr (*bundan sonra – SQ*) və başqa silahlı birləşmələr (başqa silahlı birləşmələrə AR DİN-nin daxili qoşunları, AR Dövlət Sərhəd Xidmətinin sərhəd qoşunları, AR Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Qərarlarının İcrası Baş İdarəsi, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti daxildir) yaradır (bu müddəə Konstitusiyaya Aktının 29-cu maddəsinə əsaslanır).

Analoji maddələr bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **İspaniya Konstitusiyasının** 8-ci maddəsinin (SQ) birinci hissəsində deyilir: “SQ quru qoşunları, dəniz qüvvətləri və hava qüvvəsindən təşkil olunmuşdur ki, onun məqsədi İspaniyanın suverenliyinin və müstəqilliyinin təmin

olunması, ərazi bütövlüyünün və konstitusional quruluşun müdafiəsindən ibarətdir”. **Bolqarıstan Konstitusiyasının** 9-cu maddəsində (SQ) təsbit edilmişdir ki, “SQ ölkənin suverenliyi, təhlükəsizliyi və müstəqilliyini təmin edir və ərazi bütövlüyünü qoruyur”. **Polşa Konstitusiyasının** 10-cu maddəsinin birinci hissəsinə əsasən “SQ dövlətin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyur, sərhədlərin toxunulmazlığını təmin edir”. **Çin Konstitusiyasının** 29-cu maddəsinə görə “Çin Xalq Respublikasının SQ-si xalqa məxsusdur. Ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi, təcavüzün dəf olunması, Vətənin müdafiəsi, xalqın dinc əməyinin qorunması, dövlət quruculuğu işində iştirak, var qüvvəsilə xalqa xidmət etmək onların vəzifələridir. Dövlət SQ-nin quruculuğunu inqilabi, müasir, nizami olmaq istiqamətində gücləndirir, ölkənin müdafiə qüdrətini möhkəmləndirir”. **Yuqoslaviya Konstitusiyasında** “Yuqoslaviya Ordusu” adlı xüsusi bir bölmə - VIII bölmə (133-138-ci maddələr) var. Orada deyilənlərdən aydın olur ki, Ordu, suverenliyi, ərazini, müstəqilliyi və konstitusiyaya quruluşunu qoruyur.

Göründüyü kimi dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində SQ-nin yaradılmasının mahiyyəti həmin dövlətlərin suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması zərurətindən doğur.

Ümumiyyətlə, dövlətin mövcudluğu birbaşa silahlı qüvvələrlə (qoşun və ordu ilə) üzvü surətdə bağlıdır. O, hər zaman dövlətin daxili və xarici problemlərinin həllində mühüm rol oynamışdır və elə indinin özündə də dövlət mexanizmində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur.

Tarixən ordu müxtəlif məqsədlər üçün (məsələn, ərazilər işğal etmək, dövlətin həyata keçirdiyi siyasətə qarşı çıxan xalqın üsyanlarını yatırmaq və s.) istifadə olunmuşdur. Təkcə Makedoniyalı İsgəndərin hərbi yürüşlərini, Avropadakı kəndli çıxışlarını, birinci və ikinci dünya müharibələrini xatırlamaq kifayətdir.

Dövlətlər inkişaf etdikcə sivilizasiyalı ölkələrdə silahlı qüvvələrin fəaliyyəti tədricən özünümüdafiənin həyata keçirilməsinə doğru istiqamətlənməyə başladı. Başqa sözlə, silahlı qüvvələrin vəzifəsi getdikcə ehtimal olunan düşmən təcavüzündən ölkənin müdafiə olunmasına yönəldi. Təsadüfi deyil ki, maddənin ikinci hissəsinə əsasən AR başqa dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd vasitəsi kimi və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibəni rədd edir. ARK-nın bu müddəası AR-in sivil və sülhsevər bir ölkə olduğunu, beynəlxalq hüququn güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələnmək prinsipinə sadıq qaldığını, eləcə də beynəlxalq münaqişələrin dinç vasitələrlə həllinə maraq göstərdiyini ortaya qoyur. Qeyd edək ki, analoji müddəalar bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Yaponiya Konstitusiyasının** 9-cu maddəsində deyilir: “yapon xalqı millətin suveren hüququ kimi müharibədən, habelə, beynəlxalq mübahisələrin həlli vasitəsi kimi silahlı qüvvə ilə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən əbədi olaraq imtina edir. Dövlət müharibə etmək hüququnu tanımır”. **İtaliya Konstitusiyasının** 11-ci maddəsinə əsasən “İtaliya digər xalqların azadlığına qəsd aləti və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibənin rədd edir...”. **Almaniya Əsas Qanununun** 26-cı maddəsinin birinci hissəsinə görə “Xalqların dinc birgə yaşayışını pozmağa yönələn və bu məqsədlə görülən əməllər, xüsusən də təcavüzkar müharibə aparılmasına hazırlıq konstitusiyaya ziddir. Onlar cəzalandırılır”)

AR-də SQ-nin tarixinə qısa nəzər salsaq görürük ki, hələ ölkədə milli ordu quruculuğuna Xalq Cumhuriyyəti dövründə başlanmışdır. 26 iyun 1918-ci il tarixli fərmanla Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasına başlanılmış və həmin ilin avqust ayının 1-də AXC-nin Hərbi Nazirliyi təsis edilmiş, istedadlı general Səməd bəy Mehmandarov dekabr ayının 25-də hərbi nazir, general-leytenant Əlağa Şıxlinski nazir müavini təyin olunmuşdu. Milli Ordunun yaradılmasının ilkin zəruri səbəbləri həmin dövrdə Rusiya imperiyasının

müsəlmanlara “yuxarıdan aşağı” baxması, müsəlman əhalisinin ordu sıralarında xidmətdən məqsədli şəkildə kənar edilməsinin son nəticədə xalqın hərbi sənətini yadırgamasına gətirib çıxarması, habelə 1917-1918-ci illər ərzində erməni təcavüzkarlığının tuğyan etməsinin Azərbaycan türklərini fiziki cəhətdən məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoyması idi. AXC dövründə respublikanın illik büdcəsinin 24 faizi ordu quruculuğuna istiqamətləndirilmişdi ki, bu dövrdə yaradılan 40 minlik Milli Ordunun 30 min nəfəri piyada, 10 min nəfəri isə suvari qoşun hissələrindən ibarət idi.

Qısa müddət ərzində Milli Ordu Osmanlı dövlətinin Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə Bakını və ətraf qəzaları erməni-bolşevik işğalından azad etdi, Muğanda və Əsgəranda milli hökumətə qarşı baş qaldırmış qiyamları yatırdı, Qazaxda Azərbaycan sərhədini pozmuş erməni nizami ordu hissələrini məğlubiyətə uğratdı.

Azərbaycan Milli Ordusunun Hüseynxan Naxçıvanski, İbrahim ağa Usubov, Həmid Qaytabaşı, Kazım Qacar, Cavad bəy Şıxlinski, Həbibbəy Səlimov kimi hərbi peşəsinin sirlərinə dərin bələd olan generalları olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, AXC süqut edən kimi bolşevik hökuməti Milli Ordumuzu ləğv etdi, onun rəhbərlərinin əksəriyyətini isə Nargin adasında güllələtdi.

Sovetlər Birliyi zamanında da Rusiyanın Azərbaycana qarşı qərəzli hərbi siyasəti dəyişmədi. Düzdür, sovet hakimiyyəti dövründə Çar Rusiyası dövründən fərqli olaraq Azərbaycan gəncləri hərbi xidmətə çağırılırdı. Lakin onlar döyüş üçün nəzərdə tutulmuş hərbi hissələrdə deyil, əsasən tikinti batalyonlarında xidmət etməyə cəlb edilirdi. Məqsəd isə göz qabağında idi: *Azərbaycanlılar arasında hərbi elminin sirlərinə dərin bələd olan, müasir silahlarla vəftar etməyi bacaran hərbiçilərin yetişdirilməsinə mane olmaq və onları qul kimi işlətmək.* Bu riyakar siyasətin iç üzünü yaxşı dərk edən Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gələndən sonra 20 iyun 1971-ci il

tarixdə C. Naxçıvanski adına ixtisaslaşdırılmış hərbi məktəb yaratdı. Ulu Öndər azərbaycanlı gənclərin Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq və Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəblərinə güzəştli şərtlərlə qəbul olunmasına da nail oldu.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra müstəqilliyini bərpa etmiş AR-də milli ordu quruculuğuna başlamaq aktual bir məsələ kimi gündəmə gətirildi. 30 avqust 1991-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında” AR Ali Sovetinin qəbul etdiyi Bəyannamə AR-ın beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınmasında hüquqi əsaslardan biri oldu və məhz həmin vaxt ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunması məqsədilə SQ-nin yaradılması zərurəti ortaya çıxdı. Ölkədə 5 sentyabr 1991-ci il tarixdə Müdafiə Nazirliyinin yaradılması barədə qərar qəbul olundu.

Ümumiyyətlə, dünya dövlətlərində SQ-yə bilavasitə rəhbərlik müxtəlif idarəetmə orqanlarından ibarət olan və müdafiə nazirinin rəhbərlik etdiyi müdafiə nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Əksər dövlətlərin müdafiə nazirliklərinin tərkibinə baş qərargah, silahlı qüvvə növlərinin baş komandanları idarəsi, arxa cəbhə idarəsi, baş və mərkəzi idarələr daxildir. Lakin bəzi dövlətlərdə müdafiə nazirliyi bir qədər fərqli quruluşa malikdir. Məsələn, **İngiltərədə** Müdafiə Nazirliyinin əsas orqanları müdafiə şurası, qərargah rəisləri komitəsi, müdafiə qərargahı və silahlı qüvvə növləri departamentlərindən ibarətdir. Müdafiə naziri isə hakimiyyətdə olan partiyanın nümayəndəsi olmaqla mülki şəxsdir. AR-də isə Müdafiə Nazirliyi AR Prezidentinin təsdiq etdiyi Əsasnaməyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən, AR-in SQ-yə və yerli hərbi idarəetmə orqanlarına rəhbərlik edən dövlət orqanıdır.

AR Müdafiə Nazirliyi:

- hərbi-siyasi vəziyyəti qiymətləndirir və hərbi təhlükənin dərəcəsini müəyyənləşdirir;

- SQ-nin, silahların və hərbi texnikanın quruculuğunun və inkişafının dövlət proqramlarının layihələrinin, SQ-nin səfərbərlik, yerləşdirilmə və tətbiq planlarını, büdcədən

müdafiə üçün ayrılan məbləğlər haqqında təklifləri hazırlayıb AR-in Prezidentinə təqdim edir;

- qoşunların döyüş, əməliyyat-taktiki və mənəvi-psixoloji hazırlığına rəhbərlik edir;

- AR SQ-nin şəxsi heyətinin hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsini təşkil edir;

- hərbi elminin inkişafına rəhbərlik edir, hərbi-elmi tədqiqatları təşkil edir və keçirir;

- hərbi texnikanın və digər hərbi əmlakın yaradılması, istehsalı və təmiri barədə dövlət sifarişini verir, onların hazırlanmasına, sınaqdan keçirilməsinə, istehsalına və keyfiyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsində iştirak edir;

- AR SQ-nin qismlərinin, növlərinin, birliklərinin, birləşmələrinin və hərbi hissələrinin şəxsi heyətinin sayını müəyyənləşdirir, öz səlahiyyəti daxilində hərbi kadrları hazırlayır və yerləşdirir, hərbi rütbələr verir;

- vətəndaşların hərbi xidmətə hazırlanması məsələlərinə dair qüvvədə olan qanunvericiliyin icrasında iştirak edir;

- hərbi vəzifəlilərin hazırlanmasını və təkmilləşdirilməsini, vətəndaşların həqiqi müddətli hərbi xidmətə çağrılmasını və müəyyən olunmuş xidmət müddətlərini çəkib qurtarmış hərbi qulluqçuların ehtiyata buraxılmasının, hərbi qulluqçuların toplanışa çağrılmasını, həmçinin səfərbərliyi və səfərbərlikdən tərxisetməni planlaşdırır və təşkil edir;

- başqa dövlətlərin silahlı qüvvələri ilə əməkdaşlıq edir;

- AR-in qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda müdafiə məsələlərinə aid normativ aktlar qəbul edir və onların icrasına nəzarət edir;

- qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq surətdə hərbi xidmət keçirilməsini təşkil edir və AR SQ hərbi qulluqçularının, mülki heyətinin, hərbi xidmətdən buraxılmış şəxslərin və onların ailə üzvlərinin sosial və hüquqi təminatlarını təmin edir;

- hərbi qurumların və təşkilatların fəaliyyəti zamanı ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR qanunvericiliyinin icrasını təşkil edir.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə 9 oktyabr 1991-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Qanuna görə “AR-in SQ-i AR-in suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, onun toxunulmazlığının və mənafeyinin silahlı müdafiəsinə, dövlətə silahlı hücumun qarşısının alınmasına, təcavüz olarsa onun dəf edilməsinə xidmət edir” (*1-ci maddə*). Analoji müddəa 26 noyabr 1993-cü il tarixli “Müdafiə haqqında” AR qanununun 12-ci maddəsində də nəzərdə tutulur: “AR-in SQ-si hərbi dövlət qurumu olub AR-in suverenliyinin, müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və bölünməzliyinin silahlı müdafiəsi üçün təsis olunur...”

AR-in SQ-i qanunçuluq, nizami ordu, qarışıq kompleksləşdirmə, kadr, mərkəzləşdirilmiş və vahid rəhbərlik, yüksək hərbi intizam, daimi döyüş və səfərbərlik hazırlığı, hərbi qulluqçuların sosial-hüquqi müdafiəsinin təmin olunması prinsipləri əsasında qurulur və fəaliyyət göstərir.

Dünya təcrübəsində SQ strukturuna görə ordu və hərbi-dəniz donanmasından ibarətdir. Ordu isə öz növbəsində quru qoşunları, strateji təyinatlı raket qoşunları, hava hücumundan müdafiə qoşunlarına, eləcə də hərbi-hava qüvvələrinə bölünür. Bəzi dövlətlərdə (məsələn, ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Fransa, Yaponiya və s.) SQ üç növə - a) ordu (quru qoşunları); b) hərbi-hava; c) hərbi-dəniz qüvvələrinə bölünür. ABŞ SQ-nin tərkibində, həmçinin dəniz piyadaları korpusu vardır, eləcə də bu ölkədə strateji təyinatlı raket və HHM qoşunları hərbi-hava qüvvələrinin tərkibinə daxildir.

Dünya təcrübəsində SQ-nin növləri habelə, təşkilati baxımdan bölmələrdə, hissələrdə, birləşmələrdə və birliklərdə cəmləşən qoşun növlərindən ibarətdir.

Quru qoşunlarında daha geniş yayılmış qoşun növü motoatıcı, tank artilleriyası və digər xarakterli qoşunlardır.

Hərbi-hava qüvvələrində isə, bir qayda olaraq, aviasiyanın qırıcı, bombardmançı, kəşfiyyat və hərbi-nəqliyyat növləri fərqləndirilir. *Hərbi-dəniz donanmasına* gəlincə, o, gəmilərdən, sualtı qayıqlardan, dəniz aviasiyasından və dəniz piyadasından ibarətdir.

Dünya təcrübəsində qoşun növlərindən başqa, SQ-nin *xüsusi qoşunlar* (mühəndis, rəbitə, avtomobil və s.) növü də mövcuddur.

“Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” qanuna əsasən “AR SQ quru qoşunlarından, hava hücumundan müdafiə və hərbi-hava, hərbi-dəniz qüvvələrindən ibarətdir. Təşkilati cəhətdən AR SQ birliklərdən, birləşmələrdən, hərbi hissələrdən, hərbi təşkilatlardan və hərbi təhsil müəssisələrindən ibarətdir” (4-cü maddə), “AR SQ-nin ümumi strukturu və sayı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunur. AR SQ-nin təminatı dövlət büdcəsindən ayırmalar hesabına həyata keçirilir” (5-ci maddə).

Dünya təcrübəsində vətəndaşların SQ-də xidmətə cəlb edilməsi könüllülük və ya ümumi hərbi mükəlləfiyyət əsasında, yaxud da qarışıq prinsip üzrə (bu zaman könüllülüyn və hərbi xidmətin məcburiliyinin elementlərindən istifadə olunur) həyata keçirilir. Hərbi mükəlləfiyyətin bir növü də alternativ xidmət hesab edilir ki, bu, hərbi xidmətə çağrılan vətəndaşların sağlamlıq vəziyyətindən, milli, dini və s. əqidəsindən asılı olaraq tətbiq olunur. ARK-nın 76-cı maddəsinin (vətəni müdafiə) ikinci hissəsində bu məsələ ilə bağlı müddəə öz əksini belə tapmışdır: “Vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir”.

AR SQ-nin kompleksləşdirilməsi və hərbi xidmət keçmə isə 10 iyun 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında” və 3 noyabr 1992-ci il tarixli “Hərbi xidmət haqqında” AR-in qanunlarına və digər qanunvericilik aktlarına müvafiq surətdə həyata keçiri-

lır. Mülki şəxslərə gəlincə, onlar AR SQ-yə AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilən ştat sayı hüdudlarında AR Müdafiə Nazirliyinin təsdiq etdiyi siyahı üzrə vəzifəyə götürürlər.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” qanuna görə “AR SQ-nin birlikləri, birləşmələri və hərbi hissələri hərbi doktrinanın tələblərinə uyğun olaraq yerləşdirilir” (8-ci maddə) və “AR SQ-nin hərbi qulluqçularının hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ümumbəşəri dəyərlər və Azərbaycan xalqının milli tarixi ənənələri ruhunda həyata keçirilir...” (9-cu maddə).

Dünya dövlətlərinin demək olar ki, əksəriyyətində SQ partiyasızlaşdırılaraq siyasətdən uzaqlaşdırılmış və onların başlıca funksiyası hər hansı bir siyası partiyanın və ya cərəyanın mənafeyindən asılı olmadan dövlətin suverenliyi, təhlükəsizliyi və ərazi bütövlüyünün müdafiə edilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, *“Demokratik ölkələrdə silahlı qüvvələrin, digər silahlı idarələrin (polis və s.) siyasətsizləşdirilməsi prinsipi tanınır. Uzun müddət konstitusiyalarda silahlı qüvvələr haqqında praktik olaraq heç nə deyilmirdi. Lakin müasir konstitusiyalarda silahlı qüvvələrin vəzifələrinin müəyyən olunması və onların təşkil olunmasının bəzi prinsiplərinin təsbit olunması meylli aşkar şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Görünür, buna silahlı qüvvələrin çox zaman hətta hərbi çevrilişlər etmək səviyyəsində, siyasətə qarışması səbəb olur”*⁴⁰. Təsadüfi deyil ki, 26 noyabr 1993-cü il tarixdə AR-də qəbul olunan “Müdafiə haqqında” qanunun 1-ci maddəsində (AR-ın müdafiəsinin əsasları) deyilir: “AR-in müdafiəsi dövlətin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin və əhalinin təcavüzdən qorunmasının təmin olunması məqsədilə dövlət tərəfindən

⁴⁰ Müəlliflər Kollektivi. Xarici ölkələrin Konstitusiya (Dövlət) hüququ. Ümumi hissə. I cild. Dərslük. B.: ABU 2001. səh. 277.

həyata keçirilən siyasi, iqtisadi, hüquqi, hərbi və sosial tədbirlər sistemidir.

AR-in müdafiəsinin məqsədi hər hansı bir vaxtda və şəraitdə AR-ə qarşı hərbi basqının qarşısını almağın və mümkün təcavüzü silahla dəf etməyin təmin olunması üçün bütün zəruri şərtlərin yaradılmasıdır.

AR-in müdafiəsi SQ-nin, iqtisadiyyatın, əhalinin, ərazinin müdafiəyə daim hazır olmasına əsaslanır və dövlətin hərbi doktrinasına uyğun olaraq təşkil edilir.

AR-in hərbi doktrinası SQ-nin quruculuğunda müdafiə yetərliyi prinsipi ilə müəyyənləşdirilir və AR-in heç bir dövlətə qarşı ərazi iddiasının olmamasına və əgər təcavüz obyektı olmasa beynəlxalq hüquqa əsaslanan öhdəliklərdən başqa heç vaxt heç bir dövlətə qarşı birinci hərbi əməliyyatlara başlamayacağına əsaslanır” (haqında bəhs etdiyimiz maddə 6 avqust 2004-cü il tarixli “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR qanununun müvafiq maddələri ilə əlaqəlidir. Belə ki, həmin qanunun 7-ci maddəsinin (AR-in milli təhlükəsizliyinə təhdidlər) səkkizinci hissəsində hərbi sahədə 10 bənddən ibarət təhdidlər sadalanmış, məlum qanunun 19-cu maddəsi isə bütövlükdə AR-in hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı əsas tədbirlərə həsr olunmuşdur).

AR-in müdafiəsinin təşkili aşağıdakılardan ibarətdir (qanunun 2-ci maddəsi):

- dövlətin hərbi siyasətinin və doktrinasının formalaşdırılması;

- təcavüzün qarşısının alınması üçün beynəlxalq aləmdə müvafiq tədbirlərin görülməsi;

- hərbi elminin inkişafı (qeyd edək ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev hərbi təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə 20 yanvar 1999-cu il tarixdə Hərbi Akademiyanın yaradılması haqqında fərman imzalamışdır. AR Prezidentinin 20 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı ilə isə SQ üçün kadr hazırlığının təkmil-

ləşdirilməsi məqsədilə Müdafiə Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən məktəblər Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Azərbaycan Hərbi Dənizçilik məktəbi və Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi adlandırılmışdır. AR SQ sahəsində hərbi quruculuq işləri bu gün də davam etdirilir və hazırda Milli Ordumuz inkişaf və təkmilləşmə dövrünü yaşayır);

- müdafiə və hərbi quruculuq məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsi (AR SQ-nin təşkili və onun ölkə ərazisinin bütövlüyünün, dövlətin suverenliyi və müstəqilliyinin mühafizəsi ilə bağlı normal fəaliyyət göstərməsi üçün AR-də kifayət qədər hərbi-hüquqi qanunvericilik bazası vardır. Buraya yuxarıda bəhs olunan AR qanunlarından başqa, 25 dekabr 1991-ci il tarixli “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında”, 18 avqust 2005-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında” AR qanunlarını, AR Müdafiə Nazirliyinin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi altında hazırlanan bir sıra nizamnamələri (məsələn, AR SQ-nin Daxili Xidmət Nizamnaməsi, eləcə də İntizam Nizamnaməsi və s.) misal göstərmək olar. Bütün bu hüquqi sənədlərdə AR-də müdafiə və hərbi quruculuq məsələləri hüquqi baxımdan ətraflı şəkildə tənzimlənilir);

- SQ-nin strukturunun hazırlanması, formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, zəruri sayının təmin olunması, onların yüksək döyüş qabiliyyətinin, döyüş və səfərbərlik hazırlığının saxlanması;

- dövlətin hərbi-texniki siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, SQ-nin silah, hərbi texnika, ərzaq, geyim və digər material ehtiyatları ilə təmin olunması;

- dövlət orqanlarının, iqtisadiyyatın, əhalinin və ölkə ərazisinin müharibə dövründə fəaliyyət göstərməsi üçün səfərbərlik hazırlığı;

- dövlət sərhədinin mühafizəsi;

- ölkənin əhalisinin və ərazisinin müdafiəyə, habelə hərbi əməliyyatlarla bağlı mülki müdafiəyə hazırlığı;

- dövlət sirrinin və hərbi sirrin qorunmasının təmin edilməsi.

“Müdafiə haqqında” AR qanununun II fəslində dövlət orqanlarının müdafiə sahəsindəki səlahiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Bu fəsil daxilində qeyd olunan sahədə AR Milli Məclisinin, Prezidentinin, Nazirlər Kabinetinin, Müdafiə Nazirliyinin, digər nazirliklər və mərkəzi icra orqanlarının, Naxçıvan MR Ali Məclisi, Nazirlər Kabineti və yerli dövlət orqanlarının, eləcə də digər orqanların, habelə vətəndaşların səlahiyyətləri və vəzifələri müəyyən olunmuşdur.

Bundan başqa, məlum qanunun IV fəslində müharibə vəziyyəti və müharibə dövrü, hərbi vəziyyət, səfərbərlik, mülki müdafiə və ərazi müdafiəsi məsələlərindən bəhs olunur.

AR-in müdafiə qabiliyyəti və hərbi qüdrəti AR CM və İXM-in normaları ilə də qorunur. Belə ki, AR CM-in XII bölməsi (Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər – 327-353-cü maddələr) və AR İXM-in 24-cü fəslində (Hərbi uçot qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər – 349-356-cı maddələr) hərblə bağlı hüquq pozuntularına (müvafiq olaraq cinayət əməli və ya inzibati xəta) və onları törətmiş şəxslərə təyin olunacaq cəzalara həsr olunmuşdur.

Maddənin üçüncü hissəsinə əsasən AR Prezidenti AR SQ-nin Ali baş komandanıdır. Analoji müddəə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Belçikanın 1831-ci il Konstitusiyasının** 68-ci maddəsində deyilir: “Kral quru və dəniz qüvvələrinə komandanlıq edir ...”. **İtaliya Konstitusiyasının** 87-ci maddəsinin doqquzuncu hissəsinə əsasən Respublikanın Prezidenti “SQ-yə komandanlığı həyata keçirir, qanuna uyğun şəkildə yaradılan Ali Müdafiə Şurasında sədrlik edir ...”.

Bəzi parlamentli respublikalarda həmin funksiyaları dövlət başçısı həyata keçirmir. Məsələn, **Almaniyada Əsas Qanunun** 65-a maddəsindən aydın olur ki, SQ-yə komandanlığı federal müdafiə naziri həyata keçirir, müdafiə zamanı (yəni, federal əraziyə silahlı hücum və ya

bilavasitə belə hücum təhlükəsi anı) bu funksiya Federal Kanslərə (hökumət başçısına) keçir.

“Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” qanunun 6-cı maddəsinə görə “AR SQ-yə rəhbərliyi AR SQ-nin Ali baş komandanı kimi AR-in Prezidenti müvafiq dövlət orqanlarının qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətləri hüdudlarında həyata keçirir”.

“Müdafiə haqqında” AR qanununun 5-ci maddəsinə görə AR Prezidentinin AR SQ-nin Ali baş komandanı kimi aşağıdakı səlahiyyətləri vardır:

- AR Milli Məclisinin təsdiqinə hərbi doktrinanın layihəsini, silahların və hərbi texnikanın dövlət inkişaf proqramını təqdim edir;

- AR Milli Məclisinin razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır;

- AR SQ-nin ali komanda heyətini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir;

- ali hərbi rütbələr verir;

- hərbi quruculuğun konsepsiyasını, SQ-nin ümumi strukturunu və sayını təsdiq edir;

- AR SQ-nin hərbi məktəblərini, ali məktəblərin hərbi kafedralarını və elmi tədqiqat təşkilatlarını yaradır və ləğv edir;

- AR-in Konstitusiyası və qanunları hüdudlarında müvafiq orqanların müdafiə sahəsində səlahiyyətlərini, təşkilini və fəaliyyət qaydasını müəyyənləşdirir və onların fəaliyyətinə rəhbərlik edir;

- birgə müdafiə və hərbi əməkdaşlıq, kollektiv təhlükəsizlik və tərksilah məsələləri barəsində danışıqlar aparır və AR-nin beynəlxalq müqavilələrini imzalayır;

- AR SQ-nin inkişaf, səfərbərlik, yerləşdirilmə və tətbiq planlarını, iqtisadiyyatın və idarəetmənin səfərbərlik planlarını, AR-in mülki müdafiə planını və ərazi müdafiəsi haqqında Əsasnaməni təsdiq edir;

- ARK-ya müvafiq olaraq AR-in bütün ərazisində və ya ayrı-ayrı yerlərində hərbi vəziyyət elan edir və bu barədə qəbul etdiyi fərmanı 24 saat müddətində AR Milli Məclisinin təsdiqinə verir; ümumi və qismən səfərbərlik elan edir, habelə səfərbərlik üzrə çağırılanları tərxis edir;

- hərbi vəziyyət haqqında Qanuna müvafiq olaraq hərbi dövrün dövlət idarəçilik orqanlarını yaradır və ləğv edir;

- hərbi əmləyyatlar aparılması barədə AR SQ-yə əmr verir;

- AR SQ-nin onun təyinatı ilə bağlı olmayan vəzifələrin icrasına cəlb edilməsi barədə AR-in Milli Məclisinə təqdimat verir;

- AR vətəndaşlarının müddətli hərbi xidmətə çağırılması və müddətli xidmət hərbi qulluq-çularının ehtiyata buraxılması barədə fərmanlar verir;

- hərbi qulluqçuların hərbi geyim formasının geyilməsi və fərqlənmə nişanlarının sancılması qaydasını təsdiq edir.

AR-in Prezidenti müdafiə sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılması üçün məşvərətçi orqan yarada bilər. Belə orqanın səlahiyyəti AR-in Prezidenti tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Ali baş komandan kimi Prezident AR-in Müdafiə Nazirliyinə istənilən əmr və göstərişlər verə bilər. AR-in Müdafiə naziri birbaşa Prezidentin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir və ona hesabat verir. Təcavüz təhlükəsi və ya müharibə olarsa, Prezident hər an SQ üzərində komandanlığı öz üzərinə götürə bilər.

Maddə 10. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri

Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.

Maddəyə əsasən AR başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulmuş prinsiplər əsasında qurur. Bu yığcam konstitusion norma dərin məna yükü daşıyıb çoxşaxəli məsələləri əhatə edir (məsələn, dövlətin xarici siyasətinin istiqamətini, diplomatik münasibətlərin mahiyyətini və s.). Analoji müddəə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, **Macarıstan Konstitusiyasının** 6-cı maddəsinin (sülh) ikinci hissəsində deyilir: “Macarıstan Respublikası dünyanın bütün xalqları və dövlətləri ilə əməkdaşlıq etməyə çalışır” və ya 7-ci maddənin (beynəlxalq hüquq) birinci hissəsinə əsasən “Macarıstan Respublikasının qanunvericilik sistemi beynəlxalq hüququn ümumən tanınmış prinsiplərini qəbul edir...”. **İtaliya Konstitusiyasının** 10-cu maddəsinin (beynəlxalq hüquq) birinci hissəsinə görə “İtaliyanın qanunvericilik sistemi beynəlxalq hüququn ümumən tanınmış prinsiplərinə söykənir”. **Bolqarıstan Konstitusiyasının** 24-cü maddəsində (xarici siyasət) təsbit edilmişdir ki, “Bolqarıstan Respublikası öz xarici siyasətini beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun olaraq qurur” (*birinci hissə*), “Bolqarıstan Respublikasının xarici siyasəti ən ali məqsəd olan ölkənin müstəqilliyini və milli təhlükəsizliyini, Bolqar vətəndaşlarının rifah halının və əsas hüquq və azadlıqlarının qorunmasına ... yönəlib”. **Braziliya Konstitusiyasında** isə dövlətin xarici siyasi münasibətlərinin xarakterini müəyyən edən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri (müstəqillik, bərabərlik, daxili işlərə qarışmama, terrorçuluğun və irqçiliyin yolverilməzliyi, siyasi sığınacağı verilməsi və s.) sadalanmışdır. Oxşar müddəələr Avstriya Konstitusiyasının 9-cu (beynəlxalq hüquq), Almaniya Konstitusiyasının 32-ci (beynəlxalq əlaqələr), Yunanıst-

tan Konstitusiyasının 28-ci maddəsində (beynəlxalq hüquq), eləcə də bir sıra digər dövlətlərin konstitusiyalarında da öz əksini tapmışdır.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq deyilir ki, *“dünyada olan dövlətləri bir cəmiyyət kimi, əgər belə demək mümkünsə, dünya dövlətlərinin ailəsi kimi təsəvvür etsək, onda belə bir məntiqi nəticəyə gələ bilərik ki, bu cəmiyyətin özündə də hüquqa obyektiv ehtiyac vardır. Bu hüquq **beynəlxalq hüquq** adlanır”, “... beynəlxalq hüquq diplomatiya və xarici siyasətlə üzvi surətdə bağlıdır. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi və diplomatik təcrübə beynəlxalq hüquqa uyğun olmalıdır. Digər tərəfdən, diplomatiya beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasının ən mühüm vasitəsi kimi çıxış edir”⁴¹.*

Beynəlxalq hüquq – beynəlxalq hüququn subyektləri arasında yaranan beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən, bu münasibətlərin iştirakçısı olanların razılaşıdırılmış iradəsini ifadə edən, beynəlxalq hüquq subyektlərinin fərdi və ya kollektiv məcburiyyət tədbirləri ilə mühafizə edilən beynəlxalq hüquq normalarının məcməyüdür. Buradan aydın olur ki, beynəlxalq münasibətlər beynəlxalq hüquq sahəsinin tənzimləmə predmeti olub beynəlxalq hüququn subyektləri (dövlətlər, dövlətəbənzər qurumlar, beynəlxalq təşkilatlar və s.) arasında yaranan qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin hüquqi əlaqəsində təzahür edir. Həmin münasibətlər isə beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən icra edilməli olan və ayrı-ayrı beynəlxalq hüquqi sənədlərdə (məsələn, BMT-nin Nizamnaməsi, müxtəlif xarakterli beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq təşkilatların qətnamələri və s.) öz əksini tapan ümum-məcburi davranış qaydaları – beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənir. Məhz bu normalar vasitəsilə dənizdən, hava məkanından və kosmik fəzadan istifadə olunması, beynəlxalq telekommunikasiyalar, poçt xidmətləri, sərnişinlərin (eləcə də malların) hava nəqliyyatı ilə daşınması, valyuta

⁴¹ Hüseyinov L. Göstərilən əsər. səh. 5.

köçürülməsi kimi məsələlər tənzimlənir; beynəlxalq ticarət həyata keçirilir; ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının müdafiəsi, cinayətkarların təhvil verilməsi (ekstradisiya) və s. kimi demək olar ki, bütün dövlətlər üçün ümumi problemlər sayılan məsələlər nizama salınır.

Beynəlxalq hüquqda ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan **jus cogens normaları** digər beynəlxalq hüquq normaları ilə müqayisədə daha üstün normalar hesab edilir ki, bu normaların da əksəriyyəti beynəlxalq hüququn əsas prinsipləridir.

Jus cogens normasına Beynəlxalq müqavilə hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsində anlayış verilmişdir. Həmin maddədən aydın olur ki, jus cogens – ümumi beynəlxalq hüququn normasıdır; bütövlükdə dövlətlərin beynəlxalq birliyi tərəfindən qəbul edilir və tanınır; bu cür normadan geri çəkilmək yolverilməzdir; bu norma yalnız beynəlxalq hüququn eynilə bu xarakterdə olan yeni bir norması ilə dəyişdirilə bilər.

Jus cogens normalarına aşağıdakıları misal göstərmək olar: təcavüzün qadağan olunması, başqa dövlətin sərhədlərini pozmamaq, dinc əhalini zorla bir ərazidən başqa bir əraziyə köçürməmək, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və s. Dövlətlər hətta qarşılıqlı razılıq əsasında jus cogens normasının ziddinə hərəkət edə bilməzlər. Belə ki, istənilən belə bir müqavilə tam etibarsız sayılır və onun heç bir hüquqi qüvvəsi yoxdur. Eynilə, yeni bir jus cogens norması yarandıqdan sonra bu normaya zidd olan bütün beynəlxalq müqavilələr hüquqi cəhətdən etibarsız olur və onlar xitam olunmuş sayılır.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri – beynəlxalq təcrübə nəticəsində meydana çıxan, beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən rəhbər tutulan davranış qaydaları olub beynəlxalq hüququn “nüvə”sini təşkil edir.

Bu prinsiplərin spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Beynəlxalq hüququn ən mühüm normalar olması;

2. Öz mahiyyətinə görə beynəlxalq hüququn ən ümumi (universal) normaları olması;

3. Dünyanın bütün dövlətləri üçün hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşıyan hamılıqla tanınmış normaları olması;

4. Ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan imperativ jus cogens normaları olması⁴².

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olub biri digərini tamamlayır. Təsadüfi deyil ki, BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsində bu prinsiplərin tətbiqi və təfsiri zamanı onların hər birinin bütün digər prinsiplərin kontekstində nəzərdən keçirilməsi haqda bəhs olunur.

Müasir beynəlxalq hüququn bir sıra mühüm prinsipləri BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində öz əksini tapsa da, bunlardan bəziləri prinsip kimi deyil, məqsəd və ya ümumi öhdəlik kimi nəzərdə tutulmuşdur. Sonralar dünya dövlətləri həmin prinsiplərin məzmununu dəqiqləşdirməyə və onları məcəllələşdirməyə səy göstərmişdir. Bu isə BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi əsasında yuxarıda adı çəkilən 1970-ci il Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. Düzdür, həmin Bəyannamədə beynəlxalq hüququn bütün prinsipləri deyil, cəmi yeddi prinsipi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək;
2. Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək;
3. Dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq;
4. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsi;

⁴² Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri haqqında bax: Hüseynov L. Göstərilən əsər. səh. 29-30.

5. Xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyənətməsi;
6. Dövlətlərin suveren bərabərliyi;
7. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməsi.

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Helsinki Müşavirəsinin 1 avqust 1975-ci il tarixli Yekun Aktında isə beynəlxalq hüququn yuxarıda sadalanan yeddi prinsipinə üç prinsip də əlavə edilmişdir:

- Sərhədlərin toxunulmazlığı;
- Dövlətlərin ərazi bütövlüyü;
- Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi.

Qeyd edək ki, Helsinki Yekun aktı özlüyündə beynəlxalq müqavilə deyil. O, sadəcə regional xarakterli bir sənəddir. Lakin onun müəyyənləşdirdiyi prinsiplər həmin aktın qəbul olunmasına qədər artıq ümumi beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsinə çevrilmiş və bütün dövlətlər tərəfindən tanınmışdı. Helsinki Yekun aktı isə müasir beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş məlum prinsiplərini sadəcə olaraq bəyan etmişdir⁴³.

Yuxarıdakı prinsiplərlə eyni və ya onlara oxşar analogi prinsiplər ARK-nın şərh olunan maddəsinin əsaslandığı Konstitusiyaya Aktının 16-cı maddəsində belə əks olunmuşdur: “Hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq AR başqa dövlətlərlə münasibətlərini aşağıdakı prinsiplər əsasında qurur: dövlətlərin suveren bərabərliyi, zor işlətməmək və zor işlətməklə hədələməmək, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, mübahisələri dinc yolla nizama salmaq, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, insanın hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət etmək, xalqların bərabərliyi və onların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ,

⁴³ Beynəlxalq hüququn on prinsipinin izahı haqda bax: Hüseynov L. Göstərilən əsər. səh. 31-45.

dövlətlərin əməkdaşlığı, beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək”.

Beynəlxalq münasibətlərin möhkəm təməllər üzərində qurulması üçün AR-də Xarici İşlər Nazirliyi və onun müvafiq qurumları fəaliyyət göstərir. Dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıq üçün AR digər dövlətlərdə öz səfirlik, konsulluq və nümayəndəliklərini təsis etmişdir. Həmin qurumlar beynəlxalq münasibətlərin normal təmin olunmasından savayı, digər dövlətlərin ərazisində yaşayan AR vətəndaşlarının qanuni mənafələrinin, eləcə də onların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir. Digər dövlətlərdə fəaliyyət göstərən səlahiyyətli və fəvqəladə səfirlər AR-in maraqlarını təmsil edir, ona verilmiş etimadnamələrə müvafiq olaraq dövlət adından dövlətlərarası məsələlərin həllində birbaşa iştirak edir. AR-də dövlətlər arasında bağlanan müqavilələr isə parlament – Milli Məclis tərəfindən təsdiq (ratifikasiya) edilir (ARK-nın 95-ci maddəsinin (AR Milli Məclisinin həll etdiyi məsələlər) birinci hissəsinin 4-cü bəndi). ARK-nın 151-ci maddəsində deyilir: “AR-in qanunvericilik sistemində daxil olan normativ aktlar ilə (ARK və referendumda qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) AR-in tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir”. Belə müddəə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Rusiya Konstitusiyasının** 15-ci maddəsinin dördüncü hissəsindən aydın olur ki, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri, normaları, habelə, Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələri onun hüquq sisteminin tərkib hissəsidir. Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələrində, qanunlardan fərqli olaraq başqa qaydalar müəyyən edilərsə, beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir. **Almaniya Konstitusiyasının** 25-ci maddəsində deyilir: “Beynəlxalq hüququn ümumi normaları Federasiya hüququnun tərkib hissəsidir. Bu normalar

qanunlardan üstün tutulur və federasiya sakinləri üçün bilavasitə hüquq və vəzifələr doğurur”.

Maddə 11. Ərazi

I. Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir.

II. Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir.

III. Azərbaycan Respublikasının ərazisi özgəninkiləşdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir şəkildə kimsəyə vermir; yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər.

Maddənin birinci hissəsinə görə AR-in ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir. Bu müddəə Konstitusiyaya Aktının 14-cü maddəsinə əsaslanır.

Analoji müddəə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Bolqarıstan Konstitusiyasının** 2-ci maddəsinin (ərazi bütövlüyü) birinci hissəsində deyilir: “Bolqarıstan Respublikası öz yerli hökuməti ilə bütöv bir dövlətdir. Heç bir muxtar ərazi vahidi mövcud ola bilməz”. **Slovakiya Konstitusiyasının** 3-cü maddəsinə əsasən “Slovakiya Respublikasının ərazisi bütöv və bölünməzdir.” **Avstriya Konstitusiyasının** 3-cü maddəsinə görə “federal ərazi federal dövlətin ərazisini əhatə edir”. **Belçika Konstitusiyasının** 1-ci maddəsində (federal dövlət) isə təsbit edilmişdir ki, “Belçika federal dövlət olub toplumlardan və regionlardan ibarətdir”. Həmin

konstitusiyanın 2-ci maddəsində (toplumlar) Belçikanın üç topluma, 3-cü maddəsində (regionlar) onun üç regiona, 4-cü maddəsində (lingvistik regionlar) isə onun dörd lingvistik regiona bölünməsinə bəhs olunur.

Ərazinin vahidliyi dedikdə, respublika ərazisinin yalnız Azərbaycana məxsus olması, **toxunulmazlığı dedikdə**, ərazinin sabitliyi üçün onun pozulmazlığının mühafizə olunması, **bölünməzliyi dedikdə isə**, onun başqa dövlətlərə verilməsinin və ya müvafiq dövlət qurumları yaradılması məqsədilə bölünməsinin yolverilməzliyi başa düşülməlidir.

Təəssüf hissi ilə də olsa qeyd etməliyik ki, təbii ehtiyatlarına, öz geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyətinə, habelə, strateji mövqeyinə görə hər zaman xarici dövlətlərin diqqət mərkəzində saxlanılan doğma yurdumuzun ərazisi tarix boyu hərbi yürüşlərin döyüş meydanına çevirilmiş və hər zaman qəsblərə, yağmalanmalara və təcavüzlərə məruz qalmışdır. Bunun nəticəsidir ki, respublikamız öz ərazisinin böyük hissəsini (təxminən 80 %-ni) itirmişdir. Təkcə yaxın keçmişə aid bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, əgər cumhuriyyət dövründə (1918-1920-ci illər) AR-in ərazisi 114 min kv. km olmuşdursa, hazırda bu ərazi 86,6 min kv. km.-dir.

Dövlətlərin əməl etməyə məcbur olduğu güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək, sərhədlərin pozulmazlığı və ərazi bütövlüyü kimi beynəlxalq prinsiplərə baxmayaraq, erməni qəsbkarları 1988-ci ildən etibarən, AR-in ərazisinin daha 20 %-ni işğal etmişdir. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası erməni təcavüzü ilə bağlı dörd qətnamə (822, 853, 874, 884 sayılı) qəbul etsə də, təəssüflər olsun ki, bəzi səbəblərə görə həmin qətnamələr bu gün də kağız üzərində qalmaqda davam edir və erməni tərəfinə onları məcburi qaydada icra etdirmək üçün heç bir təsir və ya təzyiq göstərilir.

Maddənin ikinci hissəsində AR ərazisinin tərkibi müəyyən olunur. Həmin müddəyə əsasən AR-in daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) AR-ə mənsub olan bölməsi, AR-in üzərindəki hava məkanı AR ərazisinin tərkib hissəsidir.

AR-in ərazisi dedikdə, dövlət hakimiyyətinin şamil olduğu məkan hüduqlarını müəyyən edən və Azərbaycan dövlətinin suverenliyi altında olan aşağıdakı ərazilər başa düşülməlidir:

1. Respublikanın sərhədi daxilində olan materikin quru ərazisi;
2. Daxili sular;
3. 12 dəniz mili enində sahil və ya ərazi suları;
4. Sərhəd çayları (Araz çayı) və gölləri;
5. AR-in sərhədi daxilində olan yer səthi və su üzərində olan hava sahəsi⁴⁴.

AR-in *quru ərazisi* onun sərhədləri çərçivəsində olan bütün quru hissəsidir. Buraya həmçinin, adalar da daxildir.

Su ərazisinə daxili və ərazi suları, habelə sərhəd çayları və gölləri aiddir. Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, **“daxili sular dedikdə, hər şeydən əvvəl, dövlətin ərazisi daxilində olan, sahilləri həmin dövlətə məxsus olan çaylar, göllər, kanllar və digər su hövzələri başa düşülür”**⁴⁵.

Dəniz hüququ haqqında 1982-ci il Konvensiyasına görə daxili sulara aşağıdakılar aiddir: a) ərazi sularının enini ölçmək üçün qəbul olunmuş düzünə başlanğıc xətlərdən sahilə doğru yerləşən dəniz suları; b) liman suları; c) sahilləri həmin dövlətə məxsus olan və eni 24 dəniz milindən artıq olmayan körfəzlərin suları; d) tarixi körfəzlər.

09 dekabr 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında” qanunun 6-cı maddəsinə əsasən “AR-in *daxili sularına* aşağıdakılar aiddir:

1. AR limanlarının hidrotexniki və başqa qurğularının dənizə doğru ən uzaq nöqtələrindən keçən xətlə məhdudlaşmış liman suları;

⁴⁴ AR-in dövlət sərhədinin anlayışı haqqında bax: 3-cü maddənin ikinci hissəsinin 2-ci bəndinin izahı.

⁴⁵ Hüseynov L. Göstərilən əsər. səh. 75.

2. Sahilləri tamamilə AR-ə məxsus olan körfəzlərin, buxtaların suları”.

Həmin qanunun 5-ci maddəsinə görə isə “AR-in *ərazi sularına* aşağıdakılar aiddir:

1. Xəzər dənizinin AR ilə həmsərhəd dövlətlərinin sərhədləri arasındakı suları;
2. Sərhədboyu çayın və başqa sututarların AR-dəki sahilindən həmsərhəd dövlətlə dövlət sərhədinə-dək olan suları”.

AR-in dəniz ərazisinin xarici sərhədinə bitişik olan *kontinental şelf* də respublikamızın ərazisinə daxildir. **Kontinental şelf** AR-in sahilinə bitişik, lakin dəniz ərazisi zonasından kənarında yerləşən, dərinliyi 200 metr, dəniz sualtı rayonların səthi və yeraltı sərvətləri, yaxud bu hüduddan kənarında olsa da, lakin suyun dərinliyi həmin rayonların təbii sərvətlərindən istifadə etməyə imkan verdiyi yerə kimi olan ərazidir.

Kontinental şelf anlayışı bağlı hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, “*Kontinental şelf dedikdə, sahiləni dövlətin ərazi dənizinin xarici sərhədindən başlamış açıq dənizə doğru, beynəlxalq hüquqla müəyyən olunmuş həddə qədər uzanan dəniz dibi və habelə onun tək başa düşülür.*

Kontinental şelf sahiləni dövlətin quru ərazisinin dənizin dibi ilə uzanan təbii davamıdır. O, adətən, 200 dəniz mili həddində olur. İstənilən halda, 1982-ci il Konvensiyasına (Dəniz hüququ haqqında 1982-ci il Konvensiyası nəzərdə tutulur – Y.X.) görə, kontinental şelfin xarici sərhədi ərazi dənizinin enini ölçmək üçün qəbul olunmuş başlanğıc xətlərdən hesablanmaqla, 350 dəniz milindən artıq olmamalıdır.

Sahiləni dövlət təbii sərvətlərin kəşfiyyatı və istismarı məqsədilə kontinental şelf üzərində suveren hüquqlar həyata keçirir. O, bu məqsədlə şelf üzərində qurğular düzəldə bilər və onların ətrafında radiusu 500 m olan təhlükəsizlik zonaları yarada bilər. Bu qurğular sahiləni dövlətin yurisdiksiyası altında olur.

Kontinental şelfin kəşfiyyatı və istismarı bu ərazilərin başqa dövlətlər tərəfindən gəmiçilik və uçuşların həyata keçirilməsi məqsədləri ilə istifadəsi üçün maneələr yaratmamalıdır. İstənilən dövlət kontinental şelf üzərində kabel və boru kəmərləri çəkə bilər. Lakin bu zonada tədqiqatların aparılması yalnız sahilyanı dövlətin razılığı ilə mümkündür”⁴⁶.

AR-in *hava ərazisi* sərhəd daxilini əhatə edən yer səthi və su üzərində olan hava boşluğunu əhatə edir. Təsadüfi deyil ki, AR Hava Məcəlləsinin 1-ci maddəsinin (AR-in hava sahəsi üzərində suverenliyi) ikinci abzasında deyilir: “AR-in hava sahəsi onun quru və su ərazisi, o cümlədən ərazi suları üzərindəki hava sahəsidir”.

Ölkəmizin iştirakçısı olduğu beynəlxalq hava hüququ sahəsində ən mühüm akt hesab edilən 1944-cü ildə imzalanmış Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında Çikaqo Konvensiyasında dövlətin öz hava məkanı üzərində tam və müstəsna suverenliyi prinsipi birmənalı şəkildə təsbit olunmuşdur. Bundan əlavə, AR Hava Məcəlləsinin 1-ci maddəsinin (AR-in hava sahəsi üzərində suverenliyi) birinci abzasına əsasən “AR öz ərazisinin bir hissəsi olan hava sahəsi üzərində tam və müstəsna suverenliyə malikdir”. Buradan isə aydın olur ki, Azərbaycan dövləti öz hava məkanı üzərində tam və müstəsna olaraq suverenlik hüququna malikdir.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, “... *dövlətə məxsus olan hava və dəniz gəmiləri (müvafiq olaraq “uçan” və “üzən” ərazi), kosmik obyektlər, sualtı boru və kabellər, açıq dənizdəki şelf üzərindəki qurğular da dövlətin ərazisi sayılır. Bunlara bəzən “kvazi-dövlət ərazisi” və ya “şərti ərazi” deyilir*”⁴⁷.

Dövlət ərazisi təkcə onun öz ali hakimiyyətini həyata keçirdiyi məkan olmayıb, həm də, quru, su, hava ərazisi, yerin təkisi, eləcə də, təbii ehtiyatlar kimi elementlərdən

⁴⁶ Hüseyinov L. Göstərilən əsər. səh. 266.

⁴⁷ Hüseyinov L. Göstərilən əsər. səh. 75.

ibarət olan təbii mühitdir. Bunlar isə dövlət ərazisinin maddi məzmununu təşkil edir.

Maddənin üçüncü hissəsinə əsasən AR-in ərazisi özgəninkiləşdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir şəkildə kimsəyə vermir; yalnız AR Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər.

Bu müddəa özündə Azərbaycan dövlətinin öz ərazi hüduqları çərçivəsində ərazi üstünlüyü hüququnu həyata keçirməyi ehtiva edir. Bu isə aşağıdakılarda ifadə olunur:

1. Azərbaycan dövlətinin hakimiyyəti onun ərazisindəki bütün fiziki və hüquqi şəxslərə şamil olunur;

2. AR-in ərazisi üzərində digər hakimiyyət ola bilməz. Başqa sözlə, onun ərazisində xarici dövlətin və ya hər hansı bir beynəlxalq təşkilatın hakimiyyəti istisna edilir;

3. AR öz ərazisindən heç bir halda məhrum edilə bilməz. Dövlət sərhədləri pozulmaz və toxunulmazdır;

4. AR-in ərazisi, habelə, yerin təki və təbii ehtiyatları dövlətin razılığı olmadan digər dövlətlər, onların fiziki və hüquqi şəxsləri, eləcə də beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən istifadə olunan bilməz;

5. AR öz ərazisinin heç bir hissəsini başqa dövlətə, fiziki və ya hüquqi şəxsə, habelə, hər hansı bir beynəlxalq təşkilata hədiyyə edə və ya sata bilməz.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, *“...dövlətin öz milli qanununda və ya hər hansı beynəlxalq müqavilədə ifadə etdiyi razılığı ilə onun ərazisində başqa bir dövlətin qanunvericiliyi tətbiq oluna bilər və ya əcnəbi vətəndaşların müəyyən kateqoriyası dövlətin yurisdiksiyasından kənar qala bilər. Dövlət öz ərazisinin müəyyən hissəsindən istifadə hüququnu, habelə ərazisində olan təbii ehtiyatların istismar edilməsi hüququnu xarici dövlətlərə, onların hüquqi və fiziki şəxslərinə verə bilər (məsələn, dövlət ərazisinin icarəyə*

verilməsi, dövlət ərazisindən tranzit uçuşlar və ya keçidlər, dövlətlə əcnəbi hüquqi şəxslər arasında konsessiya sazişləri).

Lakin dövlətin ərazi üstünlüyü mütləq xarakter daşımır. Belə ki, ümumi beynəlxalq hüquq bir sıra məhdudiyət və qadağalar müəyyən edir. Məsələn, dövlət öz ərazisindən hər hansı bir dövlətə qarşı təcavüz törədilməsi üçün istifadə olunmasına imkan verməməlidir; əks halda bu əməlin özü təcavüz aktı hesab olunur (BMT Baş Assambleyasının 1974-cü ildə qəbul etdiyi “Təcavüzün tərfi” haqqında qətnamənin 3-cü maddəsinin “f” bəndi). Bundan əlavə, dövlət öz ərazisindən elə istifadə etməlidir ki, başqa dövlətlərə zərər dəyməsin”⁴⁸.

Müasir beynəlxalq hüquq təcrübəsində bir neçə səbəblə əlaqədar olaraq dövlətin ərazisinin dəyişdirilməsi məsələsi ortaya çıxır:

1. Millətlərin və xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququ həyata keçirildikdə - Bu zaman yeni yaradılmış dövlətin sərhədlərinin müəyyən edilməsi və köhnə dövlətin əvvəlki sərhədlərinin ləğvi ilə nəticələnə bilən dövlətlərin bölünməsi və ya birləşməsi prosesi baş verir;

2. Ölkələr arasında dövlət sərhəd xəttinin daha münasib və əlverişli şəraitdə yerləşdirilməsi məqsədilə ərazi sahələrinin dəyişdirilməsi.

AR-də dövlət sərhədləri bütün əhali arasında yalnız referendum keçirilməsi yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dəyişdirilə bilər⁴⁹.

Maddə 12. Dövlətin ali məqsədi

⁴⁸ Hüseyinov L. Göstərilən əsər. səh. 76-77.

⁴⁹ Bu haqda bax: 3-cü maddənin ikinci hissəsinin 2-ci bəndinin izahı.

- I. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.
- II. Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

Maddənin birinci hissəsində konstitusion norma-məqsədlə Azərbaycan dövlətinin ali məqsədi belə müəyyən olunur: “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir”⁵⁰.

Konstitusion norma-məqsədin müəyyən edilməsi heç də hər bir dövlətə və konstitusiyaya xas olan hal deyil. Məqsədin müəyyənləşdirilməsi, adətən, sosialist dövlətləri və yeni konstitusiyalar üçün xarakterikdir. Məqsəd bir növ perspektivi əks etdirir. Lakin əhəmiyyətlik nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif xarakterli konstitusion norma-məqsədlər bəzi dövlətlərin konstitusiyalarında öz əksini tapmışdır. Məsələn, **Türkiyə Konstitusiyasının** 5-ci maddəsində (dövlətin təməl məqsəd və vəzifələri) deyilir: “Dövlətin təməl məqsəd və vəzifələri, Türk millətinin müstəqilliyini və bütünlüyünü, ölkənin bölünməzliyini, Cumhuriyyəti və demokratiyanı qorumaq, şəxslərin və cəmiyyətin rifahına, rahatlığına və xoşbəxtliyinə nail olmaq, şəxsin təməl hüquq və azadlıqlarını, sosial hüquq dövləti və ədalət prinsipləri ilə bir araya sığmayan şəkildə məhdudlaşdıran siyasi, iqtisadi və sosial maneələri dəf etməyə, insanın maddi və mənəvi varlığının inkişafı üçün lazımı şərtləri hazırlamağa çalışmaqdır”. **Macarıstan Konstitusiyasının** 5-ci maddəsində (dövlətin məqsədləri) isə təsbit edilmişdir ki, “Macarıstan Respublika-

⁵⁰ “İnsan”, “vətəndaş”, “hüquq” və “azadlıq” terminləri haqqında ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 62-111, Əsgərov Z. Göstərilən əsər. 105, 113-309, Müəlliflər Kollektivi. ABU 2001. səh. 125-200, Hüseyinov L. Göstərilən əsər. səh. 171-197.

sında dövlət xalqın azadlığı və suverenliyini, ölkənin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünü, onun beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunmuş təbii sərvətlərini müdafiə edir”.

Qeyd edək ki, insan hüquqları ideyası lap qədim dövrlərdən indiyədək ictimai inkişaf prosesinə təkən verən ciddi məsələlərdən biri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, insan hüquqları məsələsi mühüm elmi tədqiqatların obyektı, daxili və xarici siyasətlə bağlı yaranan aktual mübahisələrin predmeti, demək olar ki, bütün demokratik dövlətlərin konstitusiyalarının ana prinsipi, sülh və təhlükəsizlik haqqında olan beynəlxalq sənədlərin əsas məğzi kimi bu gün də xüsusi diqqət mərkəzindədir. Təəssüf hissi ilə də olsa qeyd etməliyik ki, insan hüquqları ilə bağlı bir sıra mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlar, bəzi ölkələrin daxilindəki müxtəlif xarakterli narazılıqlar və beynəlxalq xarakterli gərginliklər müasir dövrümüzdə hələ də qalmaqdadır.

Cəmiyyətdə baş verən mühüm ictimai-siyasi və hüquqi prosesləri təhlil etdikdə, belə qənaətə gələ bilərik ki, dövlətlə bəlkə də eyni “yaşda” olan insan hüquqları ideyasının fəlsəfi əsaslarının işlənilib hazırlanması və bu ideyanın gerçəkləşməsi uğrunda mübarizə aparılması son üç əsrin məhsuludur. Belə ki, hələ XVIII əsrdə Avropada inqilablar nəticəsində ayrıl-maz hüquqlar (yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ və s.) və vətəndaş hüquqları (fikir və söz azadlığı, vicdan azadlığı, mülkiyyət hüququ və s.) əldə edilir. XIX əsrdə siyasi hüquqların (seçki hüququ, birləşmək hüququ və s.) meydana gəl-diyinin şahidi oluruq. XX əsrdə isə bu hüquqların cərgəsinə sosial hüquqların da (sosial təminat hüququ, əmək hüququ, təhsil hüququ və s.) əlavə olunduğunu görürük. Və həmin əsrdə bütün bu hüquqların reallıqda necə həyata keçirilməsi prosedurası, onların nə dərəcədə təmin olunması problemi daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verməyə başlayır.

Müasir beynəlxalq standartlara cavab verən insan hüquqlarının bu günkü modern səviyyəsi dünyanı alt-üst edən və böyük fəlakətlərə səbəb olan, eləcə də insanlıq

tarixinə qara ləkə vuran ikinci dünya müharibəsi illərində və bu müharibədən sonrakı ilk illərdə formalaşmağa başlayır. Məsələn, 1945-ci ildə BMT-nin Xartiyasında insan hüquqlarının qorunmasına kömək etməyin BMT-nin əsas məqsədi olduğu öz əksini tapır. Bir qədər sonra isə, daha dəqiq desək, 1948-ci ildə əksər insan hüquqları BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində və bu bəyannaməyə əsaslanan bir sıra digər beynəlxalq müqavilə və sazişlərdə (1966-cı il tarixli BMT-nin “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında”, eləcə də, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktları, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Konvensiya (Avropa insan hüquqları Konvensiyası), Amerika insan hüquqları Konvensiyası, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sahəsində Amerika insan hüquqları Konvensiyasına 1988-ci il Əlavə Protokolu, İnsan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyası, Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1952-ci il Konvensiyası, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası, BMT-nin milli, etnik, dil və dini azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında 1992-ci il Bəyannaməsi və s.) təsbit olunmağa başlayır. Həmin dövrdən bu günədək isə insan hüquqları ideyası və bunun reallıqda təmin olunması məsələsi demək olar ki, tədricən dünyanın əksər ölkələrinə yayılmış və sivil, demokratik dövlətlərin konstitusiyalarının, eləcə də onların daxili qanunvericiliklərinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, ARK-nın 148-ci maddəsinin (AR-in qanunvericilik sistemində daxil olan aktlar) ikinci hissəsində deyilir: “AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr AR-in qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir”. Bunun nəticəsidir ki, AR Milli Məclisi 21 iyul 1992-ci il tarixli qərarı ilə “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında”, eləcə də “Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktlara qoşulmuşdur. Bundan əlavə, AR 220-dən artıq beynəlxalq konvensiya-

ya qoşulmuşdur ki, onların da təqribən yarısı məhz insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları ilə bağlıdır.

AR-də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən hüquqi islahatların və milli qanunvericiliyin beynəlxalq, habelə Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması prosesinin məntiqi davamı kimi 24 dekabr 2002-ci il tarixdə qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” AR-in Konstitusiya Qanunu da son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu Konstitusiya Qanunu AR-də insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına uyğunlaşdırmaq məqsədi güdür.

ARK-nın III fəslə bütövlükdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına (konstitusiyanın təxminən 1/3 hissəsi) həsr olunmuşdur.

ARK-da (o cümlədən, beynəlxalq hüquqi sənədlərdə) nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqları nisbi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxsi hüquqlar – Buraya fərdin o ayrılmaz hüquqları daxildir ki, onlar insanın azadlığını və onun şəxsi həyatını dövlət müdaxiləsindən qoruyur. Məsələn, yaşamaq hüququ (ARK-nın 27-ci maddəsi), azadlıq hüququ (ARK-nın 28-ci maddəsi) və s.

2. Sosial hüquqlar – Buraya fərdin sosial münasibətlərə dair hüquqlarını aid etmək olar. Məsələn, nikah hüququ (ARK-nın 34-cü maddəsi), sosial təminat hüququ (ARK-nın 38-ci maddəsi), təhsil hüququ (ARK-nın 42-ci maddəsi) və s.

3. İqtisadi hüquqlar – Buraya fərdin iqtisadi münasibətlər sferasındakı hüquqlarını aid etmək olar. Məsələn, azad sahibkarlıq hüququ (ARK-nın 59-cu maddəsi) və s.

4. Siyasi hüquqlar – Buraya fərdin siyasi münasibətlərlə bağlı malik olduğu hüquqları aid etmək olar. Məsələn, fikir və söz azadlığı (ARK-nın 47-ci maddəsi), vicdan azadlığı

(ARK-nın 48-ci maddəsi), cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ (ARK-nın 54-cü maddəsi), dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ (ARK-nın 55-ci maddəsi), seçki hüququ (ARK-nın 56-cı maddəsi) və s.

5. Mədəni hüquqlar – Buraya fərdin mədəni həyatda iştirak etmək, habelə mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə ilə bağlı hüquqları aiddir. Məsələn, Mədəniyyət hüququ (ARK-nın 40-cı maddəsi) və s.

6. Prosesual hüquqlar – Buraya fərdin dövlətin hüquq-mühafizə sistemi ilə qarşılaşdıqda onun prosedur müdafiəsinin təmini ilə bağlı hüquqları aiddir. Məsələn, təqsirsizlik prezumpsiyası (ARK-nın 63-cü maddəsi), məhkəməyə təkrar müraciət etmək hüququ (ARK-nın 65-ci maddəsi), zərərin ödənilməsini tələb etmək hüququ (ARK-nın 68-ci maddəsi) və s.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində bir sıra digər dövlətdaxili qanunlar (AR CPM, AR MPM, AR AM, AR ƏM və s.) və qanunqüvvəli aktlar (“Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin yanında hüquqi islahatlar komissiyasının yaradılması haqqında” 21 fevral 1996-cı il tarixli AR Prezidentinin sərəncamı, “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” AR Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli fərmanı və s.) da qəbul edilmişdir.

AR Prezidentinin yuxarıda adı çəkilən 22 fevral 1998-ci il tarixli fərmanında insan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının layihəsinin hazırlanması, insan hüquqları üzrə səlahiyyətli müvəkkil təsisatının yaradılmasına dair təkliflərin hazırlanması, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, əlillərin, müharibə iştirakçılarının, aztəminatlı ailələrin iqtisadi və sosial hüquqlarının daha səmərəli təmin edilməsi ilə əlaqədar təkliflərin hazırlanması, hüquqi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar normativ hüquqi aktların insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara tam uyğunluğunun təmin etməsi və s. məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirlər planı müəyyən olunmuşdur.

Həmin fərmandan irəli gələn məqsəd və vəzifələri nəzərə alaraq, AR-də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə AR Prezidentinin 18 iyun 1998-ci il tarixli 832 sayılı sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair” Dövlət Proqramında insan hüquqları üzrə AR-in səlahiyyətli müvəkkil təsisatının yaradılması, AR-in insan hüquqları haqqında beynəlxalq sazişlərə qoşulması, normativ hüquqi aktların insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara tam uyğunluğunun təmin edilməsi, hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, insan hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması, insan hüquqları və azadlıqları üzrə ixtisaslaşan mütəxəssislərin hazırlanması və digər tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə, bu dövlət proqramında həyata keçirilməsi planlaşdırılan 42 tədbir nəzərdə tutulmuşdur ki, onların da əksəriyyəti artıq həyata keçirilmiş, qalanları isə həyata keçirilməkdədir.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən ARK-da sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra insan hüquqları problemi dövlətlərin daxili işi olmaqdan çıxmış və beynəlxalq ictimaiyyətin qlobal problemlərindən birinə çevirilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları ilə bağlı yuxarıda adları sadalanan beynəlxalq-hüquqi sənədlər qəbul olunmuşdur. Məhz həmin aktlar özündə insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarına dair standartları müəyyən edir. AR-də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq aktlara uyğun tətbiq edilməsi onların lazımi səviyyədə təşkil və mühafizə olunmasına işarədir.

AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr dedikdə, AR-in qoşulduğu və müvafiq müqaviləyə uyğun olaraq üzə-

rinə öhdəlik götürdüyü müqavilələr başa düşülür. AR tərəfdar çıxmadığı müqaviləyə görə hər hansı bir öhdəlik daşımır.

Maddə 13. Mülkiyyət

I. Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur.

II. Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər.

III. Mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafehi, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz.

“Mülkiyyət” termini çoxşaxəli anlayış olub hüquq ədəbiyyatında əsasən üç mənada işlədilir: fəlsəfi, iqtisadi və hüquqi mənalarda⁵¹.

Fəlsəfi mənada mülkiyyət dedikdə, cəmiyyətdəki əmlak münasibətlərinin ifadəsi, əmlaka sahiblik başa düşülür. *İqtisadi mənada mülkiyyət* ictimai-iqtisadi *münasibətdir*⁵²; *hüquqi mənada mülkiyyət* “mülkiyyət hüququ” anlayışı ilə əhatə olunur və o, hüquq normalarının məcmuyunda ifadə olunur.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, “*iqtisadi kateqoriya olan mülkiyyət və mülkiyyət hüququ kimi anlayışlar bir-birindən fərqlənir. Bunlar üst-üstə düşməyən və bir-birinə tam uyğun gəlməyən anlayışlardır*”⁵³.

⁵¹ Allahverdiyev S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. I cild, II kitab. Xüsusi hissə. Dərslük. B.: ABU, 2003, səh. 19

⁵² İqtisadi mənada mülkiyyət iqtisadi nəzəriyyə elmində öyrənilir. Ətraflı məlumat üçün bax: İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. B.: 1999.

⁵³ Allahverdiyev S. Göstərilən əsər. səh. 22.

Mülkiyyət hüququ anlayışına iki aspektdən yanaşmaq olar: a) obyektiv mənada mülkiyyət hüququ; b) Subyektiv mənada mülkiyyət hüququ.

Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə, maddi nemətlərə yiyələnməklə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən və qoruyan, habelə, mülkiyyətçinin əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək hüququnu təmin edən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

AR MM-in 152-ci maddəsindən aydın olur ki, *subyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə*, subyektin ona mənsub əmlaka (əşyaya) öz istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan və qorunan hüquqları başa düşülür.

Maddənin birinci hissəsinə əsasən AR-də mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Analoji müddə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Bolqarıstan Konstitusiyasının** 17-ci maddəsinin (mülkiyyət) birinci hissəsində deyilir: “Mülkiyyət hüququ və miras hüquq vasitəsilə təmin olunur və qorunur”. **Türkiyə Konstitusiyasının** 35-ci maddəsində təsbit edilmişdir ki, “Hər kəs mülkiyyət və miras hüququna malikdir. Bu hüquqlar yalnız qanuni məqsədlərlə və qanunla məhdudlaşdırıla bilər. Mülkiyyət hüququndan cəmiyyətin rifah halının əleyhinə istifadə olunma bilməz”. Mülkiyyətlə bağlı müddəalar Yunanıstan Konstitusiyasının 17-ci, İrlandiya Konstitusiyasının 41-ci, Latviya Konstitusiyasının 105-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır.

Mülkiyyətin toxunulmaz olması aşağıdakılarda ifadə olunur:

1. Mülkiyyət hüququ, bir qayda olaraq, ayrılmazdır və bu hüquqdan məhrum etməyə yalnız qanunla müəyyən olunmuş proseduralara ciddi şəkildə riayət edilməklə, özü də müstəsna hallarda yol verilə bilər. ARK-nın 29-cu maddəsinin (mülkiyyət hüququ) dördüncü hissəsində bu

məsələ ilə bağlı deyilir: “Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər”;

2. Mülkiyyətə heç kim, heç bir halda qəsd edə bilməz;

3. Mülkiyyət hüququ pozulmazdır;

Mülkiyyətin dövlət tərəfindən müdafiə olunması o deməkdir ki, mülkiyyət və mülkiyyət hüququ qanunla qorunur və o, birbaşa dövlətin himayəsi və qayğısı altındadır. ARK-nın 29-cu maddəsinin (mülkiyyət hüququ) beşinci hissəsində deyilir: “Dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir”.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən mülkiyyət dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər. Bu müddəə Konstitusiyaya Aktının 22-ci maddəsinə əsaslanır. Analoji müddəə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Rusiya Konstitusiyasının** 8-ci maddəsində deyilir: “Rusiya Federasiyasında eyni qaydada xüsusi, dövlət, bələdiyyə və mülkiyyətin başqa formaları dəstəklənir”. **Bolqarıstan Konstitusiyasının** 17-ci maddəsinin (mülkiyyət) ikinci hissəsinə görə “mülkiyyət xüsusi və ictimaidir”. Konstitusiyanın 18-ci maddəsi isə dövlət mülkiyyəti ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. **Macarıstan Konstitusiyasının** 9-cu maddəsində ictimai mülkiyyət, 10-cu maddəsində milli mülkiyyət, 13-cü maddəsində isə xüsusi mülkiyyətlə bağlı münasibətlər nizama salınmışdır. Mülkiyyətin üç formasının (dövlət, kollektiv, xüsusi) fərqləndirildiyi **Misir Konstitusiyasında** da 32-ci, 37-ci və digər maddələr məhz mülkiyyətlə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, ARK mülkiyyətin üç formasını fərqləndirir: dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyəti. Buna müvafiq olaraq AR MM mülkiyyət hüququnun üç

növünü müəyyən edir: fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququ, yəni xüsusi mülkiyyət hüququ (*AR MM-in 154-cü maddəsi*), dövlət mülkiyyət hüququ (*AR MM-in 155-ci maddəsi*), bələdiyyələrin mülkiyyət hüququ (*AR MM-in 156-cı maddəsi*)⁵⁴.

Fiziki şəxslərin mülkiyyət hüququnun müxtəlif növləri vardır:

AR vətəndaşlarının mülkiyyət hüququ;

Əcnəbilərin mülkiyyət hüququ;

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülkiyyət hüququ.

Hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququnun aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

Kommersiya təşkilatlarının mülkiyyət hüququ;

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının mülkiyyət hüququ.

Kommersiya təşkilatlarının mülkiyyət hüququnun ayrı-ayrı növlərini fərqləndirmək olar:

Təsərrüfat cəmiyyətlərinin mülkiyyət hüququ;

Təsərrüfat ortaqlıqlarının mülkiyyət hüququ;

Kooperativlərinin mülkiyyət hüququ.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının mülkiyyət hüququ da ayrı-ayrı növlərə bölünür:

İctimai birliklərin mülkiyyət hüququ;

Dini qurumların mülkiyyət hüququ;

Fondların mülkiyyət hüququ və s.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq fiziki və ya hüquqi şəxslərə mənsub ola bilməyən əmlakın ayrı-ayrı növləri istisna edilməklə, fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində istənilən əmlak ola bilər. Buraya torpaq sahələri, yaşayış evləri, mənzillər, bağlar, bağ evləri, qarajlar, ev təsərrüfatı ləvazimatları, şəxsi istehsal predmetləri, pul vəsaitləri, mallar

⁵⁴ Qanunvericilik bu bölgünü mülkiyyət hüququnun subyekt tərkibi əlamətinə görə qruplaşdırmışdır.

istehsalı, müəssisələr, əmlak kompleksləri, binalar, tikililər, nəqliyyat vasitələri və s. daxildir.

Dövlət mülkiyyət hüququnun aşağıdakı növləri vardır:

AR-in mülkiyyət hüququ;

Xarici dövlətlərin mülkiyyət hüququ.

Qanuna görə AR-ə mülkiyyət hüququ ilə mənsub olan əmlak dövlət mülkiyyətidir.

Fiziki, hüquqi şəxslərin və ya bələdiyyələrin mülkiyyətinə olmayan torpaq və digər təbii ehtiyatlar dövlət mülkiyyətidir. Dövlət büdcəsinin vəsaiti AR-in mülkiyyətidir.

Bələdiyyələrin mülkiyyət hüququ aşağıdakı növlərə bölünür:

Şəhər (rayon) bələdiyyələrinin mülkiyyət hüququ;

Kənd (qəsəbə) bələdiyyələrinin mülkiyyət hüququ;

Digər bələdiyyə qurumlarının mülkiyyət hüququ.

Bələdiyyələrin mülkiyyətində yerli özünüidarəetmə orqanlarının əmlakı, yerli büdcənin və büdcədən kənar fondların vəsaiti, mənzil fondu, mühəndis infrastrukturunu obyektləri və s. ola bilər.

ARK-nın 29-cu maddəsindən (mülkiyyət hüququ) belə nəticəyə gəlmək olar ki, mülkiyyətin heç bir növünə (dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyət növləri) üstünlük verilmir. Bu məsələ ilə bağlı AR MM-in 153-cü maddəsinin dördüncü hissəsində deyilir: “Bütün mülkiyyətçilərin hüquqları eyni bərabərdə müdafiə olunur”.

Maddənin üçüncü hissəsinə əsasən mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafeələri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz.

Hər bir halda mülkiyyətin bütün növlərindən istifadə cəmiyyətin ümumi rifah halının yüksəldilməsinə və dövlətin iqtisadi gücünün daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət etməlidir. Başqa sözlə, mülkiyyətdən digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını pozmaq, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinə zərər vurmaq, habelə şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətini alçaltmaq

məqsədlə istifadəsinə yol verilmir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, **Almaniya Konstitusiyasının** 14-cü maddəsinin ikinci bəndində deyilir: “Mülkiyyət vəzifə doğurur. Onun istifadəsi eyni zamanda ictimai rifaha xidmət etməlidir”.

Mülkiyyət və mülkiyyət hüququ əleyhinə törədilən hüquq pozuntusu AR-in müvafiq qanunvericiliyinə əsasən məsuliyyətə səbəb olur. Təsadüfi deyil ki, AR CM-in IX bölməsində mülkiyyət əleyhinə (məsələn, oğurluq, dələduzluq, soyğunçuluq, quldurluq və s.) və iqtisadi fəaliyyət sahəsində (qanunsuz sahibkarlıq, yalançı sahibkarlıq, qəsdən müflisləşmə, saxta müflisləşmə və s.) olan cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Maddə 14. Təbii ehtiyatlar

Təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur.

Maddəyə əsasən təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən AR-a mənsubdur. Bu o deməkdir ki, təbii ehtiyatlar heç bir fiziki və ya hüquqi şəxsin hüquqlarına və qanuni mənafələrinə zərər vurmamalıdır və o, AR-in müstəsna mülkiyyətinə aiddir. Bu müddəanın əsaslandığı Konstitusiyaya Aktının 20-ci maddəsində deyilir: “Bütün təbii ehtiyatlar hər hansı şəxslərin və ya təşkilatların mülkiyyət hüquqlarına və mənafeyinə xələl gətirilmədən AR-a məxsusdur”.

Analoji müddəə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Rusiya Konstitusiyasının** 9-cu maddəsində deyilir: “Rusiya Federasiyasında torpaq və başqa təbii ehtiyatlar müəyyən ərazidə yaşayan millətlərin həyat və fəaliyyətlərinin təmin olunması üçün istifadə olunur və qorunur” (*birinci hissə*), “Torpaq və başqa təbii ehtiyatlar şəxsi, dövlət, bələdiyyə və ya mülkiyyətin başqa formasında

saxlanıla bilər” (*ikinci hissə*). **Bolqarıstan Konstitusiyasının** 18-ci maddəsinin birinci hissəsində təsbit olunur ki, “Yeraltı sərvətlər, sahiləni çimərlik zolaqları, milli əhəmiyyətli respublika yolları, habelə sular, meşələr, parklar, qanunla müəyyənləşdirilmiş təbii və arxeoloji qoruqlar müstəsna dövlət mülkiyyətindədir”. **Yuqoslaviya İttifaqı Respublikasının 1992-ci il Konstitusiyasının** 73-cü maddəsinin birinci hissəsinə görə “Təbii sərvətlər dövlət mülkiyyətindədir”. **İspaniya Konstitusiyasının** 132-ci maddəsinin (ictimai mülkiyyət) ikinci hissəsində təbii ehtiyatlarla bağlı məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. **Ukrayna Konstitusiyasında** deyilənlərdən isə aydın olur ki, torpaq, yerin tək və təbii ehtiyatlar Ukrayna xalqının mülkiyyətindədir. Xalqın adından isə mülkiyyət hüququnu dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarətmə orqanları həyata keçirir. Vətəndaşlar həmin obyektlərdən sadəcə olaraq istifadə hüququna malikdirlər. Bununla yanaşı, konstitusiyada o da göstərilir ki, torpağa mülkiyyət hüququ dövlətdən əlavə, vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə də məxsus ola bilər. Bu isə onunla izah oluna bilər ki, konstitusiya torpağa “*ikiqat mülkiyyət hüququ*” konsepsiyasından yanaşır: ilkin (xalqın) və törəmə (qalan subyektlərin) mülkiyyət hüququ.

Ümumilikdə götürdükdə, cəmiyyətin normal həyat fəaliyyəti göstərməsi üçün spəfik iqtisadi əlamətləri ilə fərqlənən təbii ehtiyatlar institutu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nə ARK-da, nə də ki digər qanunvericilik aktlarında “təbii ehtiyatlar” ifadəsinə anlayış verilmir. **Fikrimizcə**, ARK-da işlədilən “təbii ehtiyatlar” ifadəsini “dövlət mülkiyyəti” termininin sinonimi kimi qəbul etmək lazımdır. **Hesab edirik ki**, təbii ehtiyatlar, xüsusi dəyərə malik olduğundan, kimin istifadə edib-ətməməsindən asılı olmayaraq, o, dövlətin yurisdiksiyası altındadır (*müqayisə üçün qeyd edək ki, bəzi dövlətlərin konstitusiyalarında haqqında bəhs etdiyimiz ifadə əvəzinə “təbii sərvətlər” termininə müraciət olunmuşdur.*

Məsələn, Yuqoslaviya, Monqolustan və s. kimi ölkələrdə). Təsadüfi deyil ki, məhz **əhəmiyyəti** nəzərə alınaraq AR-də təbii ehtiyatlarla bağlı bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Onların sırasına 26 dekabr 1997-ci il tarixli AR-in Su Məcəlləsini, 30 dekabr 1997-ci il tarixli AR-in Meşə Məcəlləsini, 13 fevral 1998-ci il tarixli “Yerin təki haqqında” AR qanununu, 25 iyun 1999-cu il tarixli AR-in Torpaq Məcəlləsini aid etmək olar.

Məlum olduğu kimi AR-in daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) AR-a mənsub olan bölməsi Azərbaycan xalqının milli sərvətidir, əhalinin həyat və fəaliyyətinin əsası kimi istifadə edilir və qorunur, flora və faunanın mövcudluğunu təmin edir. **AR-in Su Məcəlləsi** AR-də su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi ilə bağlı yaranan hüquq münasibətlərini tənzimləyir. Həmin məcəllədə su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində idarəetmə (*ikinci bölmə*), su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi (*üçüncü bölmə*), su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi tədbirlərinin iqtisadi tənzimlənməsi, mübahisələrin həll edilməsi və su qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət (*dördüncü bölmə*) və digər məsələlər nizama salınır.

Məcəllənin 12-ci maddəsinə əsasən “dövlət mülkiyyətində aşağıdakı su obyektləri saxlanılır:

- Xəzər dənizinin (gölünün) AR-a mənsub olan bölməsi;
- sərhəd su obyektləri;
- dövlət və yerli əhəmiyyətli yerüstü və yeraltı su obyektləri;
- xüsusi qorunan su obyektləri.

Dövlət mülkiyyətində olan su obyektləri qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada istifadəyə, icarəyə və bələdiyyə mülkiyyətinə verilə bilər.

Dövlət mülkiyyətində olan su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət idarəetməsini öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər”.

AR-in Meşə Məcəlləsi AR-in ərazisində meşə münasibətlərinin tənzimlənməsinin, meşələrdən istifadənin, onların mühafizəsinin, qorunmasının, bərpaşının, ekoloji və ehtiyat potensialının yüksəldilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Meşə münasibətlərinin tənzimlənməsi meşə bitkilərinin, torpağın, heyvanat aləminin və ətraf mühitin ekoloji, iqtisadi və sosial əhəmiyyət kəsb edən digər komponentlərinin vəhdəti olan meşə anlayışı nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Həmin məcəllənin 1-ci maddəsindən (əsas anlayışlar) aydın olur ki, **meşə dedikdə**, bioloji cəhətdən qarşılıqlı əlaqəli və öz inkişafında bir-birinə təsir göstərən torpağın, suyun, ağac, kol və ot bitkilərinin, heyvanların, mikroorqanizmlərin və ətraf mühitin digər tərkib hissələrinin vəhdəti başa düşülür.

Məcəllənin 11-ci maddəsinə (meşə fondu üzərində mülkiyyət) əsasən “AR-də meşə fondu dövlətə mənsubdur və onun mülkiyyətindədir. Meşələr və meşə fondunun torpaqları özəlləşdirilmir”.

Məcəllənin 31-ci maddəsində (Meşə fondunun meşə qrupuna və qoruyucu kateqoriyalara aid edilməsi) işə deyilir ki, “AR-in meşə fondu dağ və düzən meşələrindən ibarətdir. İqtisadi və ekoloji əhəmiyyətinə, yerləşməsinə və yerinə yetirdiyi funksiyalara görə ölkənin meşə fondu birinci qrup meşələrə aid olub aşağıdakı qoruyucu kateqoriyalara bölünür:

- qoruq meşələri;
- kurort meşələri;
- xüsusi qiymətli meşə massivləri;
- şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin ətrafındakı yaşıllıq zonalarının meşələri;
- yabanı meyvə meşələri;
- dövlət qoruyucu meşə zolaqları;
- sair meşələr.

Zəruri hallarda göstərilən kateqoriyalara aid edilmiş meşələrdə xüsusi qoruyucu meşə sahələri (eroziyadan mühafizə meşələri, çayların, göllərin və digər su obyektlərinin sahillərində olan meşə sahələri, dəmir yollarının və avtomobil yollarının kənarlarındakı meşələr və s.) və xüsusi qorunan meşə sahələri (elmi və mədəni-tarixi əhəmiyyət kəsb edən meşələr, meşə-parklar, seyrək arid meşələri, ziyarət edilən yerlərdəki meşələr və s.) müəyyən edilir.

Meşələrin qoruyucu kateqoriyalara aid edilməsi, habelə bir qoruyucu kateqoriyadan başqa qoruyucu kateqoriyaya keçirilməsi AR-in müvafiq icra kaimiyyəti orqanı (*AR-in Nazirlər Kabineti nəzərdə tutulur – Y.X.*) tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada meşə quruluşu işləri və ya xüsusi müşahidə materialları əsasında həyata keçirilir”.

“Yerin təki haqqında” AR qanunu AR ərazisində, o cümlədən, Xəzər dənizinin (gölünün) AR-a mənsub olan bölməsində yerin təkinin öyrənilməsi (axtarış, kəşfiyyat), onun səmərəli istifadəsi, mühafizəsi və görülmə işlərinin təhlükəsizliyi ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləyir, yerin təkindən istifadədə dövlətin, yer təki istifadəçilərinin və vətəndaşların mənafelərinin qorunmasını təmin edir.

Həmin qanunun 1-ci maddəsindən (əsas termin və anlayışlar) aydın olur ki, **yerin təki dedikdə**, yer qabığının yer səthindən və ya torpaq qatından, su obyektlərinin (sutarların) dibindən aşağıda yerləşən, öyrənilməsi və istifadəsi mümkün olan dərinliklərdə uzanan süxurlardan, mineral-xammal ehtiyatlarından, enerji daşıyıcılarından (neft, qaz və s.), təbii və suni boşluqlardan, geoloji və texnogen törəmələrdən ibarət hissəsi başa düşülür.

Qanunun 2-ci maddəsinə görə “yerin təkindən istifadə aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

yerin təkindən səmərəli, kompleks və təhlükəsiz istifadənin təmin edilməsi;

ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi;

mineral-xammal bazasının genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi;

yerin təkindən istifadənin aşkarlıq şəraitində həyata keçirilməsi;

yerin təkindən istifadəyə investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

yerin təkindən istifadənin ödənişli olması”.

Qanunun 4-cü maddəsinə (yerin təkisi üzərində mülkiyyət hüququ) əsasən isə “AR-də yerin təkisi hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən AR-a mənsubdur”.

AR-in Torpaq Məcəlləsi AR-də torpaq üzərində mülkiyyətin müxtəlif növlərinin tətbiqi əsasında yaranan torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinə, torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarəçilərinin torpaqla bağlı vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə və torpaq üzərində hüquqlarının müdafiəsinə, torpaqlardan səmərəli istifadə və onların bərpaşına və artırılmasına, texnogen çirklənmə və dağılmadan korlanmış torpaqların rekultivasiyasına, təbii mühitin qorunub saxlanmasına və yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir.

Məcəllənin 5-ci maddəsinin (torpaq sahəsi üzərində mülkiyyət və onun növləri) 2-ci bəndindən aydın olur ki, dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələri üzərində mülkiyyət hüququnun subyekti Azərbaycan dövlətidir. Məcəllənin 46-cı maddəsi isə dövlətin torpaq üzərində mülkiyyət hüququ ilə bağlı münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Məcəllənin 9-cu maddəsində (AR-in vahid torpaq fondu və onun tərkibi) deyilir: “AR-in hüdudları daxilində yerləşən bütün torpaqlar onun vahid torpaq fondunu təşkil edir” (*birinci bənd*), “Məqsədli təyinatına və hüquqi rejiminə uyğun olaraq AR-in torpaqları aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar;

yaşayış məntəqələrinin (şəhərlərin, qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin) torpaqları;

sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar;

xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları;

meşə fondu torpaqları;

su fondu torpaqları;

ehtiyat fondu torpaqları” (*ikinci bənd*).

“Torpaqların kateqoriyalara aid edilməsi və onların bir kateqoriyadan digərinə keçirilməsi müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir” (*üçüncü bənd*).

Maddə 15. İqtisadi inkişaf və dövlət

I. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir.

II. Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

Maddənin birinci hissəsinə əsasən AR-də iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu o deməkdir ki, AR-də iqtisadiyyatın inkişafının əsas məqsədi mülkiyyətin arı-ayrı növlərinə əsaslanmaqla xalqın həyat şəraitinin daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

Mülkiyyətin növləri dedikdə, xüsusi, bələdiyyə və dövlət mülkiyyəti növləri başa düşülür⁵⁵. Analoji müddəa bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Rusiya Konstitusiyasının** 8-ci maddəsinin birinci hissəsində deyilir:

⁵⁵ Bu haqda ətraflı məlumat üçün bax: ARK-nın 13-cü maddəsinin (mülkiyyət) ikinci hissəsinin izahı.

“Rusiya Federasiyasında iqtisadi mühitin vahidliyi malların, xidmətlərin və maliyyə vasitələrinin azad daşınması, rəqabətin dəstəklənməsi, iqtisadi fəaliyyətin azadlığı təmin edilir”. **İspaniya Konstitusiyasının** 130-cu maddəsi bütün ispanların yaşayış səviyyəsinin tarazlaşdırılması məqsədilə ictimai hakimiyyət orqanları üzərinə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, xüsusən də əkinçiliyin, maldarlığın, balıqçılığın və sənətkarlığın modernləşdirilməsi və inkişafının qayğısına qalmaq öhdəliyi qoyur⁵⁶.

Sərt mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və bölgü sisteminin, istehsal vasitələrindən və əməyin nəticələrinin mənimsənilməsindən işçinin yadlaşdırılmasının, iqtisadiyyatda iradəvi inzibatçılığın, məhsuldar qüvvələrin regional inkişafı və yerləşdirilməsi siyasətində respublikanın mənafeyinə etinasızlıq göstərilməsinin, regionlararası qeyri-ekvivalent mübadilələrin kök salmasının təbii yekunu kimi Azərbaycan xalqının yaşayış səviyyəsinin aşağı olduğunu, əmək qabiliyyətli xeyli əhalinin işləmədiyini, təbii sərvətlərin tənəzzülə uğradığını qeyd edərək; Azərbaycan xalqının müqəddəratı üçün məsuliyyət daşdığını başa düşərək və onun rifahı, mənəvi dirçəlişi qayğısına qalaraq; suveren dövlət kimi AR-in iqtisadi müstəqilliyinin məzmununun, məqsədinin və əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsi məqsədilə ölkəmizdə 25 may 1991-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” AR-in Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir.

Adı çəkilən qanunun 1-ci maddəsində (iqtisadi müstəqilliyin məzmunu və məqsədi) deyilir:

⁵⁶ Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və siyasi quruluşunun xarakterinə görə xarici ölkələrin təsnifatı haqqında ətraflı məlumat üçün bax: Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 113-115.

“AR müstəqil surətdə öz əhalisinin mənafeyinə uyğun gələn, beynəlxalq hüquqla və ümumbəşəri dəyərlərlə uzlaşan iqtisadi və sosial siyasət həyata keçirir.

AR-in iqtisadi müstəqilliyi ondan ibarətdir ki, müstəqil surətdə xalq təsərrüfatının strukturu, onun inkişafının üstün istiqamətləri müəyyənləşdirilir, maliyyə-büdcə, pul-kredit, qiymət, investisiya siyasəti, elmi-texniki və xarici iqtisadi siyasət həyata keçirilir, əhali üçün sosial təminatlar yaradılır.

AR-in iqtisadi müstəqilliyində məqsəd hər bir vətəndaşın layiqli həyat şəraitini, şəxsiyyətin mənəvi tələbatının ödənilməsini və özünüifadəsini təmin etmək, yaradıcı və məhsuldar əməyə ruhlandıran sabit mexanizmlər yaradılması yolu ilə Azərbaycan xalqının milli sərvətini qoruyub saxlamaq və artırmaqdır”.

Qanunun 2-ci maddəsindən isə aydın olur ki, iqtisadi müstəqillik aşağıdakı əsas prinsiplər üzərində qurulur:

- respublika ərazisinin hüdudları daxilində torpaq, yerin təki, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi üzərində AR-in müstəsna mülkiyyəti;
- Xəzər dənizinin AR ərazisinə bitişik iqtisadi zonasının ehtiyatlarına beynəlxalq hüquqla təsdiq edilmiş hüdudlarda sahiblik, onlardan istifadə və onlara sərəncam hüququ;
- bütün mülkiyyət formalarının hüquq bərabərliyi və hüquqi müdafiəsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin sərbəstliyi, tələb və təklifin bazar münasibətləri, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- başqa dövlətlərlə iqtisadi ittifaqlara könüllü daxil olmaq və bu ittifaqlardan maneəsiz çıxmaq;
- AR-in ərazisində xarici investisiyaların qorunması.

Qanunun sonuncu, yəni 23-cü maddəsinə (hüquqi məsuliyyət) görə “AR-in iqtisadi müstəqilliyinin həyata keçirilməsində qanunsuz hərəkətlər, yaxud fəaliyyətsizlik onun dövlət suverenliyinə qəsdədir və qanunla cəzalandırılır”.

AR İXM-nin XVIII (iqtisadi fəaliyyət qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalər), XIX (ticarət qaydaları əleyhinə olan

inzibati xətlər) və XX (vergilərin, rüsumların ödənilməsi, maliyyə və sığorta qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər) fəsiləri, habelə AR CM-in XXIV fəslə (iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər) bütövlüklə iqtisadi münasibətlərlə bağlı hüquq pozuntularına həsr olunmuş və həmin əməllər üçün müvafiq olaraq inzibati və cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Adı çəkilən Konstitusiya Qanununun digər müddəaları mülkiyyət hüququ (*ikinci bölmə*), iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi (*üçüncü bölmə*), AR-in maliyyə-büdcə, kredit və pul sistemi (*dördüncü bölmə*), AR-in əhəlinin sosial təminatları (*beşinci bölmə*), eləcə də digər məsələlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

AR müstəqilliyini əldə etdiyi vaxtdan bu günədək iqtisadi qanunvericilik sahəsində qəbul edilən demək olar ki, dövlət-daxili bütün normativ-hüquqi aktlar yuxarıda adı çəkilən qanunun müddəaları əsasında işlənilib hazırlanmış və onları inkişaf etdirmişdir.

AR-in iqtisadi müstəqilliyi məlum Konstitusiya Qanunundan başqa, ARK və ona müvafiq surətdə hazırlanmış qanun və digər normativ-hüquqi aktlar – mülkiyyət, torpaq, vergi qoyma, icarə, müəssisələr, sahibkarlıq, inhisar əleyhinə fəaliyyət, investisiyaların qorunması, müflisləşmə, bank işi, büdcə və pul sistemi, xarici iqtisadi əlaqələr, məşğulluq və sosial təminatla bağlı əlaqəli qanunlar əsasında həyata keçirilir.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir. Bu müddəa Konstitusiya Aktının 23-cü maddəsinə əsaslanır.

Ümumiyyətlə, dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi iki fərqli modeldən birinə - a) bazar və ya liberal (demokratik rejimli ölkələrdə); b) milliləşdirilmiş və ya totalitar (antidemokratik rejimli

ölkələrdə) – modelinə əsaslanır. Lakin son onilliklərdə əksər kapitalist dövlətlərində, xüsusilə də sosial-demokrat partiyaların uzun müddətdən bəri hakimiyyətdə olduğu dövlətlərdə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin bərqərar olması müşahidə edilir.

Nümunə üçün göstərə bilərik ki, konstitusionalizmin inkişafının müasir meyllərini əks etdirən **Braziliya Konstitusiyası** da *sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli prinsipindən* çıxış edərək cəmiyyətin iqtisadi quruluşu ilə bağlı yaranan münasibətləri müfəssəl şəkildə tənzim edir. Belə ki, konstitusiyada müəyyən olunur ki, ölkədəki iqtisadi qayda əməyə və azad təşəbbüskarlığa əsaslanır, bu qaydanın əsas məqsədi isə hər kəsin sosial ədalət prinsipinə uyğun olaraq ləyaqətli həyat şəraitinin təmin edilməsindən ibarətdir. Braziliyanın iqtisadi quruluşuna gəlincə, o, dövlət suverenliyinin qorunması, xüsusi mülkiyyətin mühafizəsi, azad rəqabətə şərait yaradılması, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, tam məşğulluğun təmin edilməsi kimi mühüm prinsiplərə əsaslanır.

Bazar iqtisadiyyatı modelini tərcih edən konstitusiyaların mülkiyyətin bütün növlərinin (xüsusi, bələdiyə və dövlət mülkiyyəti növləri) bərabərhüquqlu olmasını təsbit etməsinə baxmayaraq, həmin konstitusiyalarda onların hüquqi rejimlərinə münasibət fərqlidir. Bu modelə üstünlük verən dövlətlərdə sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığı bəyan edilir, dövlətin bazar münasibətlərinə müdaxiləsi isə yalnız müstəsna hallarda, məsələn, ictimai zəruri məqsədlərlə bağlı ola bilər. Bir qayda olaraq, belə konstitusiyalarda mülkiyyətin toxunulmazlığı və pozulmazlığı haqqında danışılır.

Ümumilikdə götürdükdə, təmiz bazar, yəni tənzimlənməyən iqtisadiyyat heç bir ölkədə mövcud deyil. Başqa sözlə, iqtisadiyyatı dövlət tərəfindən nizama salınmayan dövlət yoxdur, məsələ isə həmin tənzimetmənin dərəcəsi və xarakterindədir. Yəni ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadiyyat üzərində

dövlət tənzimi nə dərəcədə həyata keçirilir?! Məsələn, tutaq ki, bu göstərici, Yaponiyada çox, ABŞ-da isə azdır.

25 may 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” AR Konstitusiyaya Qanununun üçüncü bölməsi bütövlüklə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu bölmə daxilində olan 8-ci maddədə (iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas funksiyaları) deyilir: “AR-in ali dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları və iqtisadi xarakterli tədbirlərin köməyi ilə:

- istehsal-iqtisadi potensialından istifadənin ən səmərəli üsullarını müəyyən edir, xalq təsərrüfatının struktur dəyişikliklərinə kömək göstərir, əsas bazar strukturlarını yaradır, intellektual mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyir;

- milli gəlirdən istifadə proporsiyalarını müəyyən edir, iqtisadi və sosial inkişaf, Azərbaycan xalqının mənəvi dirçəlişi proqramlarını hazırlayır və bunların həyata keçirilməsinə kömək göstərir, ayrı-ayrı sahələrin və regionların inkişafı üçün xüsusi fondlar yaradır;

- başqa dövlətlərlə münasibətlərdə AR-in mənafeyini qoruyur;

- lazım olduqda lisenziyalar vermək və mal gətirilməsi, aparılması hədlərini müəyyən etmək yolu ilə AR-in hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir;

- respublika əhalisinin xeyrinə olaraq malların və xidmətlərin qiymətlərini və tariflərini tənzimləyir, inhisarların amirliyinə qarşı tədbirlər görür, AR-in milli, sosial, iqtisadi, ekoloji və mədəni mənafeyinə zidd olan fəaliyyətin qarşısını alır;

- respublikanın əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasını, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraiti yaradılmasını təmin edir;

- respublika vətəndaşlarının dolanacaq minimumunun təminatlarını, sosial təminat və sığortalanma üçün digər zəruri hüquqi təminatları həyata keçirir;

- əhalinin, müəssisələrin və təşkilatların təbii fəlakətlərdən, istehsalat qəzalarından və başqa fəvqəladə hadisələrdən və vəziyyətlərdən qorunması və bunların nəticələrinin ləğv edilməsi üçün lazımi tədbirlər sistemi yaradır və hazır saxlayırlar”.

Planlaşdırma haqqındakı müddəalar yeni konstitusiyaların çox azında (məsələn, Braziliya, İspaniya, Portuqaliya Konstitusiyaları və s.) qalmaqdadır, onlar da tədricən müasir konstitusiyalardan çıxarılır. Məsələn, 1989-cu ildə Portuqaliya Konstitusiyasından iqtisadiyyatın demokratik planlaşdırılması prinsipləri haqqında olan normalar, eləcə də istehsal vasitələrinin ümumiləşdirilməsi, inhisarlara və latfundiyalara yol verilməməsi haqqındakı müddəalar çıxarılmışdır. Lakin məlum dəyişikliklər əsasən direktiv planlaşdırma ideyalarına qarşı istiqamətləndirilmişdir, cəmiyyət inkişafının ayrı-ayrı cəhətlərinin proqnozlaşdırılmasının özü, müvafiq sənədlərin qəbul edilməsi ilə kapitalist ölkələrində getdikcə çoxalan miqyasda tətbiq olunur.

1993-cü ildə isə direktiv xalq təsərrüfatı planlaşdırılması haqqında olan müddəalar Çin Konstitusiyasından çıxarılmışdır.

İqtisadiyyatını tamamilə dövlət nəzarəti və planlaşdırma üzərində quran süquta uğramış Sovet İttifaqının acı təcrübəsi iqtisadiyyatın planlaşdırılması siyasətinin həqiqətən də yanlış yol olduğunu bir daha ortaya qoyur.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, *“Dörd, beş, altı illik perspektiv proqramlar (onlar çox vaxt plan adlandırılırdı) planlaşdırma ideyasından sürətli inkişaf üçün istifadə etməyə çalışan Böyük Britaniyada, Fransada, Yaponiyada və əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qəbul edilirdi. Bu planların bəzən qanun formasında qəbul edilməsinə baxmayaraq, onların rolu sosialist ölkələrində olduğundan fərqli idi. Bazar*

iqtisadiyyatı şəraitində direktiv planlaşdırma (məcburi – yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan plan) deyil, bu və ya digər sahəyə kapital qoyuluşu üçün daha yaxşı şərait yaratmaq məqsədi daşıyan və müəyyən layihələrə dövlət büdcəsindən maliyyə yardımı təyin edən indikativ, istiqamətverici planlaşdırma həyata keçirilir”⁵⁷.

Bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaratmaq, azad sahibkarlığa təminat vermək, iqtisadi münasibətlər sahəsində inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verməmək AR-də iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətləri hesab olunur.

ARK-nın şərh olunan müddəasında bəhs olunan məsələlər daha ətraflı şəkildə 04 mart 1993-cü il tarixli “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” və 02 iyun 1995-ci il tarixli “Haqsız rəqabət haqqında” AR qanunları, eləcə də AR MM ilə tənzimlənir.

04 mart 1993-cü il tarixli “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” AR qanununun 4-cü maddəsinə əsasən **inhisarçılıq fəaliyyəti dedikdə**, inhisarçılığın bu və ya digər forması olub, təsərrüfat subyektlərinin, yaxud icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının rəqabətə yol verməməyə, onu məhdudlaşdırmağa, yaxud aradan qaldırmağa yönəldilmiş fəaliyyət başa düşülür.

Qanunun II bölməsi dövlət inhisarçılığı (5-ci maddə), sahə inhisarçılığı (6-cı maddə), yerli inhisarçılıq (7-ci maddə), təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı (8-ci maddə), maliyyə-kredit inhisarçılığı (9-cu maddə), bazar subyektlərinin üfqü və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq (10-cu maddə), təbii inhisarçılıq (11-ci maddə), patent-lisenziya inhisarçılığı (12-ci maddə) və yerin təkindən istifadə inhisarçılığı (12-1-ci maddə) ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

⁵⁷ Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 118.

Həmin qanuna görə **rəqabət** – bazar subyektləri arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin ən əlverişli şərtləri uğrunda mübarizənin elə formasıdır ki, bu zaman onların müstəqil fəaliyyətləri hər birinin bazarda əmtəə dövriyyəsinin ümumi vəziyyətinə təsir etmək imkanını əsaslı surətdə məhdudlaşdırır və istehlakçıya lazım olan malların istehsalını stimullaşdırır.

Haqsız rəqabət isə bazar subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə yönəlmiş, bununla da digər bazar subyektlərinə (rəqiblərinə) zərər vura bilən, yaxud onların işgüzarlıq nüfuzuna xələl yetirə bilən hərəkətlərdir.

02 iyun 1995-ci il tarixli “Haqsız rəqabət haqqında” AR qanunu haqsız rəqabətin qarşısının alınmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaradır, bazar subyektlərinin haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə məsuliyyətini nəzərdə tutur. Bu qanun AR ərazisində fəaliyyət göstərən bütün bazar subyektlərinə şamil edilir.

Həmin qanunun 3-cü maddəsində haqsız rəqabətin aşağıdakı formaları müəyyən edilir:

- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi;
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması;
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə;
- haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti;
- haqsız işgüzarlıq davranışı;
- istehlakçıların çaşdırılması.

AR CM-in 199-cü maddəsinə görə inhisarçılıq hərəkətləri və rəqabəti məhdudlaşdırma cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Maddə 16. Sosial inkişaf və dövlət

I. Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır.

II. Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur.

Maddənin birinci hissəsinə əsasən Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır.

Xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi dedikdə, ölkə vətəndaşlarının hər birinin, bütövlükdə isə xalqın güzəranının və rahat həyat şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması başa düşülməlidir. **Onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalmaq dedikdə**, cəmiyyət üzvlərinin sosial sahədə olan hüquqlarının mühafizə olunmasına, müasir inkişaf standartları çərçivəsində hər bir fərdin maddi təminatına, mədəni sərvətlərdən istifadə olunması imkanlarına və şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə şəraitin yaradılması və bu məsələnin birbaşa dövlətin nəzarəti və himayəsi altında olması başa düşülməlidir.

Şərhlənən müddədə işlədilən “sosial müdafiə” anlayışı ARK-nın 38-ci maddəsi (sosial təminat hüququ) ilə üzvü surətdə bağlıdır. Orada deyilir: “Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır” (*birinci hissə*), Yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur (*ikinci hissə*), “Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir” (*üçüncü hissə*), “Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir” (*dördüncü hissə*), “Dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial

sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaradır” (*beşinci hissə*).

Bu müddəanın əsaslandığı Konstitusiyaya Aktının 17-ci maddəsində deyilir:

“Azərbaycan Respublikası:

1. Azərbaycan xalqının birliyini qorumalı, ayrıca şəxsin, ailənin, ictimai birliklərin və digər kollektivlərin mənafeyinə uyğun surətdə qanundan irəli gələn hüquqları və azadlıqları müəyyən edərək və bunlara hörmət göstərilməsini təmin edərək hüquq qaydası yaratmalıdır.

2. Sosial fəallığın bütün növlərinə rəvac verməli və onları əlaqələndirməli, bütün vətəndaşların mənafələrinin qanuna əsasən uzlaşmasını təmin etməli, hər bir şəxsin azad inkişafı üçün bərabər şərait yaratmalıdır.

3. Dövlət və ya ictimai mənzil fondunun evlərində abad yaşayış sahəsi almaqda və ondan daimi istifadə etməkdə, fərdi mənzil tikintisində AR vətəndaşlarına kömək göstərməlidir.

4. Güzəranı daha ağır olan əhali qruplarının vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsi qayğısına qalmalı, onların insana layiq həyat səviyyəsini, bəxəşmələrin sosial müdafiəsini təmin etməyə çalışmalıdır.

5. AR vətəndaşlarının həyatına, sağlamlığına, şəxsi azadlığına və təhlükəsizliyinə edilən qəsdlərdən onların müdafiəsini təmin etməlidir.

6. AR vətəndaşlarının sağlamlığını qorumalı, sağlam ekoloji mühitin mühafizəsinə kömək göstərməli, dövlətin əzəli və təbii özəyi olan ailəni, habelə anaları və uşaqları himayə etməlidir”.

AR-də sosial müdafiə ilə bağlı bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlara 27 iyun 1991-ci il tarixli “Əhalinin məşğulluğu haqqında”, 25 avqust 1992-ci il tarixli “Əlilliyinin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında”, 03 sentyabr 1993-cü il tarixli “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər

bərədə”, 06 dekabr 1993-cü il tarixli “Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında”, 28 iyun 1994-cü il tarixli “Veteranlar haqqında”, 30 aprel 2002-ci il tarixli “Dövlət qulluqçularının icbari sığortası haqqında” AR qanunlarını misal göstərmək olar.

Sosial inkişafıla bağlı analoji müddəalar bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Rusiya Konstitusiyasının** 7-ci maddəsində deyilir: “Rusiya Federasiyası sosial dövlətdir. Onun siyasəti insanın layiqli həyat və azad inkişafının təmin edilməsinə istiqamətləndirilmişdir” (*birinci hissə*), “Rusiya Federasiyasında insanların əməyi və sağlamlığı qorunur, əməyin ödənilməsinin təminatlı minimal məbləği müəyyən olunur, ailənin, analığın, atalığın və uşaqlığın, əlillərin və ahılların dövlət tərəfindən mühafizəsi təmin edilir, sosial xidmətlər sistemi inkişaf etdirilir, dövlət təqaüdləri, mükafatlar və başqa sosial müdafiə zəmanətləri müəyyən olunur” (*ikinci hissə*). **İrlandiya Konstitusiyasının** 45-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən “Dövlət ədalətin və xeyriyyəçiliyin bütün dövlət həyatı institutlarını ruhlandırmaqlı olduğu sosial quruluşu mümkün qədər müdafiə və təmin etməklə bütün xalqın rifahına yardım etməlidir”.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətinin konstitusiyalarında sosial münasibətlərin məzmununda sosial sülh, sosial icmaların ümumi rifah naminə əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı kimi mühüm amillər ehtiva olunur. Hətta, onlardan bəzilərində “sosial ədalət” də vəd edilir. Buna Misirin 1971-ci il, Şri-Lankanın 1978-ci il, Qayananın 1986-cı il Konstitusiyalarını misal göstərmək olar.

Almaniyada Federal Konstitusiya Məhkəməsi özünün bir sıra qərarlarında “sosial dövlət” anlayışını belə izah edir: Bu anlayış total rifah dövlətinin təsis olunmasını bildirmir və tamamilə dövlət tərəfindən idarə olunan və təklif olunan iqtisadi sistemi nəzərdə tutmur. Dövlət yalnız bütün vətəndaşların rifahına təqribən eyni ölçüdə yardım edilməsinə və

çətinliklərin, ağırlıqların təxminən bərabər paylaşdırılmasına çalışır. Lakin konstitusion xarakterli şəxsi azadlığın müdafiəsi tələbi ilə sosial dövlət tələbi arasında “prinsipial və dəfədlilməz gərginlik vəziyyəti” mövcuddur. Başqa sözlə, onlar arasında müəyyən ziddiyyət var. Qanunverici məlum prinsiplər arasındakı tarazlığı saxlamalıdır və onun şəxsi azadlıq lehinə qəbul etdiyi qərar yalnız sosial dövlət prinsipi ilə başqa qərar diktə olunmadığı təqdirdə mübahisəsiz qəbul oluna bilər. Bu o deməkdir ki, şəxsi azadlıq qanunla sosial dövlət prinsipindən irəli gələn tələbləri pozmadığı ölçüdə təmin olunmalıdır.

Həmin prinsiplə isə müəyyən olunur:

1. İnsanın dövlətdən yaşayış minimumunu təmin etməyi tələb etmək hüququ;

2. Dövlətin pulla da olsa, insana normal yaşayış şəraiti təmin etmək (kommunal xidmətlər, səhiyyə, təhsil, işədüzlətmə və s.) vəzifəsi;

3. Müqavilələr azadlığının mümkün məhdudlaşdırılması (məsələn, qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə tədbirlər);

4. Müəyyən qrupların məcburi sosial sığortası;

5. Sosial vergi siyasəti tələbləri.

Dövlətin sosial təyinatı konstitusion quruluşun əsasları ilə üzvü surətdə bağlıdır. Dövlətin sosial təyinatı onun mahiyyətindən doğur. Başqa sözlə, dövlətin mahiyyəti necədirsə, onun fəaliyyətinin xarakteri də, qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələr də elədir. Dövlətin sosial təyinatının mahiyyəti və məzmunu haqda müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı mütəfəkkir və alimlər fərqli fikirlər söyləmişlər. Məsələn, *Platon və Aristotel* hesab edirdi ki, istənilən dövlətin sosial təyinatı dedikdə, əxlaqın təsdiqi başa düşülməlidir. Bu fikri sonralar *Hegel* də davam və inkişaf etdirmişdir. Dövlətin sosial təyinatının əsasını *Qrotsi* insanların ümumi rifahında, *Hobbs* ümumi təhlükəsizlikdə, *Russo* isə ümumi azadlığın mövcudluğunda görürdü.

ARK-nın şərh olunan maddəsindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dövlətinin sosial təyinatını cəmiyyət üzvlərinin rifah halının daha da yüksəldilməsi, onun sosial sahədə olan hüquqlarının mühafizəsi və layiqli həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması təşkil edir.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur.

Azərbaycan dövlətinin qoruduğu obyektlər nöqtəyindən bu dərin məzmunlu müddədə deyilənləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

I – Mədəniyyət sahəsinin, eləcə də xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsinin qorunması

Azərbaycan dövləti bu sahənin inkişafı və mühafizəsi istiqamətində çoxşaxəli və məqsədyönlü tədbirlər işləyib hazırlayır və tətbiq edir. Mədəniyyət sahəsinin, eləcə də xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsinin qorunması ilə bağlı müddəalar ARK-nın bir sıra digər maddələrində də təsbit edilmişdir. Məsələn, ARK-nın 40-cı maddəsinin (mədəniyyət hüququ) ikinci hissəsində deyilir: “Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaqdadır”. ARK-nın 77-ci maddəsində təsbit edilmişdir ki, “Tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər bir şəxsin borcudur”.

Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi və onlardan istifadə edilməsi ilə bağlı münasibətlər 10 aprel 1998-ci il tarixli “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” AR qanunu ilə tənzimlənir. AR CM-in 246-cı maddəsinə əsasən “dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama” cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

AR-də mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri, milli mədəniyyət sərvətlərinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi 08 fevral 1998-ci il tarixli “Mə-

dəniyyət haqqında” AR qanunu ilə tənzimlənir. Qanuna görə Dövlət mədəniyyət sisteminin başlıca vəzifəsi milli mədəniyyət sərvətlərini, dünya mədəniyyət nümunələrini qoruyub saxlamaqdan, gələcək nəsillərə çatdırmaqdan, onları əhali arasında geniş təbliğindən, Azərbaycan xalqının adət və ənənələri ilə bağlı milli, mənəvi və mədəni, bəşəri dəyərlərə yiyələnən, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir.

Mədəniyyətin mühafizəsi ilə bağlı müddəalar bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **İtaliya Konstitusiyasının** 9-cu maddəsində deyilir: “Respublika mədəniyyətin ... inkişafına kömək göstərir. O, ... Millətin tarixi və bədii irsini mühafizə edir”. Analoji müddəalar Çin Konstitusiyasının 22-ci (mədəniyyət), Bolqarıstan Konstitusiyasının 23-cü (təhsil, mədəniyyət), İspaniya Konstitusiyasının 44-cü (mədəniyyət, elm) maddələrində də vardır.

II – Təhsil sahəsinin qorunması

Cəmiyyətin və dövlətin inkişafında mühüm rol oynayan, strateji əhəmiyyətinə görə fərqlənən ictimai həyatın bu sahəsi onun bütün mənəvi-mədəni sferası üçün başlıca sahə hesab edilir. Başqa sözlə, təhsilsiz mədəniyyəti və dolğun həyatı təsəvvür etmək mümkün deyil. Azərbaycan dövlətinin təhsil sahəsinə göstərdiyi qayğısı və onun qorunması ilə bağlı məsələ ARK-nın 42-ci maddəsində (təhsil hüququ) öz əksini belə tapıb: “Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır” (*birinci hissə*), “Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir” (*ikinci hissə*), “Təhsil sistemində dövlət tərəfindən nəzarət edilir” (*üçüncü hissə*), “Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir” (*dördüncü hissə*), “Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir” (*beşinci hissə*).

Təhsilin mühafizəsi ilə bağlı münasibətlər daha ətraflı şəkildə 07 oktyabr 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının təhsil qanunu”nda, eləcə də 15 iyun 2001-ci il tarixli

“Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” AR qanununda tənzimlənmişdir.

Təhsilin qorunması ilə bağlı müddəalar bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Kuba Konstitusiyasının** 39-cu maddəsində deyilir: “Dövlət təhsilin, mədəniyyətin və elmin bütün təzahürlərində onları yönləndirir, inkişaf etdirir və təşviq edir...”. Təhsillə bağlı müddəalara Almaniya Konstitusiyasının 7-ci (təhsil), Avstriya Konstitusiyasının 14-cü (təhsil), Yunanıstan Konstitusiyasının 16-cı (təhsil), Çin Konstitusiyasının 19-cu (təhsil), Bolqarıstan Konstitusiyasının 23-cü (təhsil, mədəniyyət), Belçika Konstitusiyasının 24-cü (təhsil), İspaniya Konstitusiyasının 27-ci, İran Konstitusiyasının 30-cu (təhsil), İtaliya Konstitusiyasının 34-cü (təhsil), Estoniya Konstitusiyasının 37-ci (təhsil), Latviya Konstitusiyasının 112-ci (təhsil) maddələrində də rast gəlinir.

III – Səhiyyə sahəsinin qorunması

Dövlətin səhiyyə sahəsinə qayğısı və onun qorunması ilə bağlı məsələ ARK-nın 41-ci maddəsində (sağlamlığın qorunması hüququ) öz əksini belə tapıb: “Hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır” (*birinci hissə*), “Dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır” (*ikinci hissə*), “İnsanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər” (*üçüncü hissə*).

Səhiyyənin qorunması ilə bağlı münasibətlər 10 noyabr 1992-ci il tarixli “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında”, 26 iyun 1997-ci il tarixli “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında”, 28 oktyabr 1999-cu il tarixli “Tibbi sığorta haqqında” AR qanunları ilə tənzimlənir.

AR-də səhiyyə sistemi dövlət və qeyri-dövlət səhiyyə sistemi növlərindən ibarətdir ki, dövlət səhiyyə sistemində AR

Səhiyyə Nazirliyi, dövlət tabeliyindəki müalicə profilaktika, elmi tədqiqat, tədris, əczaçılıq, sanitariya-profilaktika müəssisələri, eləcə də səhiyyənin maddi-texniki təchizatı ilə məşğul olan, tibbi-texniki və dərman vasitələri istehsal edən müəssisələr, sanitariya-epidemiologiya xidməti, məhkəmə-tibb ekspertizası daxildir.

Səhiyyə sahəsində yol verilən hüquq pozuntuları qanunla cəzalandırılır. Məsələn, evtanaziya (AR CM-in 135-ci maddəsi), qanunsuz suni mayalanma və embrionu implantasiya etmə, tibbi sterilizasiya (AR CM-in 136-cı maddəsi), zöhrəvi xəstəlikləri yayma (AR CM-in 139-cu maddəsi), qanunsuz abort etmə (AR CM-in 141-ci maddəsi), xəstəyə kömək göstərməmə (AR CM-in 142-ci maddəsi) cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Səhiyyənin mühafizəsi ilə bağlı müddəalar bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Çin Konstitusiyasının** 21-ci maddəsində təsbit edilmişdir ki, “Dövlət səhiyyəsi müasir çin ənənəvi təbabətini və farmakologiyanı inkişaf etdirir, kənd kollektiv təssərrüfat təşkilatları, dövlət müəssisələri, idarələri və kvartal təşkilatları tərəfindən müxtəlif səhiyyə idarələrinin yaradılmasını təşviq edir və onlara yardım edir, kütləvi sanitar tədbirləri həyata keçirir, xalqın sağlamlığını mühafizə edir.

Dövlət bədən tərbiyəsini və idmanı inkişaf etdirir, kütləvi idman tədbirlərini həyata keçirir, xalqın sağlamlığını möhkəmləndirir”.

Rumıniya Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin ikinci hissəsində deyilir: “Dövlət gigiyenanın və ictimai səhiyyənin təmin olunması üçün tədbirlər görməyə borcludur”. Maddənin üçüncü hissəsinə əsasən isə “xəstəlik, zədə, analıq və reabilitasiya zamanı tibbi yardımın təşkili və sosial təlimat sistemi tibbi peşələrin və paratibbi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət, habelə şəxslərin fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsi üzrə digər tədbirlər qanunauyğun şəkildə müəyyən olunur”.

Səhiyyə sahəsi ilə bağlı müddəalar İtaliya Konstitusiyasının 32-ci (sağlamlıq), Latviya Konstitusiyasının 111-ci (sağlamlıq) maddələrində də təsbit olunmuşdur.

IV – Elm sahəsinin qorunması

Elm sahəsinə qayğı və onun qorunması ilə bağlı ARK-nın 30-cu maddəsinin (əqli mülkiyyət hüququ) ikinci hissəsində deyilir: “Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur”. Elmin mühafizəsi ilə bağlı münasibətlər AR MM ilə, habelə, 05 iyun 1996-cı il tarixli “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında”, 10 iyun 1996-cı il tarixli “Patent haqqında” AR qanunları ilə də tənzimlənir.

Elm sahəsində yol verilən hüquq pozuntuları qanunla cəzalandırılır. Məsələn, müəlliflik hüquqlarını və ya əlaqəli hüquqları pozma (AR CM-in 165-ci maddəsi), eləcə də ixtiraçılıq və patent hüquqlarını pozma (AR CM-in 166-cı maddəsi) cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Elm sahəsinin mühafizəsi ilə bağlı müddəalar bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **İtaliya Konstitusiyasının** 9-cu maddəsində deyilir: “Respublika ... elmi və texniki tədqiqatların inkişafına kömək göstərir” və ya 33-cü maddənin birinci hissəsinə əsasən “... elm sərbəstdir və ... tədrisi də sərbəstdir”.

V – İncəsənət sahəsinin qorunması

Dövlətin bu sahəyə qayğısı və onun qorunması ilə bağlı məsələlər ARK-nın 51-ci maddəsinin (yaradıcılıq azadlığı) ikinci hissəsində öz əksini belə tapmışdır: “Dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir”.

İncəsənətin mühafizəsi ilə bağlı münasibətlər 15 may 1998-ci il tarixli “Memarlıq haqqında” AR qanunu, eləcə də bir sıra digər əlaqəli qanunlarla tənzimlənir.

Adı çəkilən qanunun 5-ci maddəsində deyilir: “Memarın sərbəst yaradıcılığı, memarlıq elminin və təhsilinin inkişafı, memarlıq hüquqlarının təmin olunması üçün müvafiq icra

hakimiyyəti orqanı (AR-in Elmlər Akademiyası, AR Təhsil Nazirliyi, AR-ın Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsi, AR-in Müəlliflik hüquqları Agentliyi nəzərdə tutulur – Y.X.) şərait yaradır”.

05 iyun 1996-cı il tarixli “Müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında” AR qanununun 40-cı maddəsinə əsasən “elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması, xalqın mənəvi dəyərlərinin artırılması sahəsində fəaliyyəti həvəsləndirmə müəllif və əlaqəli hüquqlar sahəsində dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biridir”.

İncəsənətin mühafizəsi ilə bağlı müddəalar bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **İtaliya Konstitusiyasının** 33-cü maddəsinin birinci hissəsində deyilir: “İncəsənət ... sərbəstdir və ... tədrisi də sərbəstdir”.

VI – Ölkənin təbiətinin qorunması

Dövrümüzdə insanı əhatə edən təbii mühitin qorunub saxlanması günümüzün ən aktual və qlobal problemlərindən biridir. Çünki onun çirklənməsi elə bir yerə gəlib çatmışdır ki, yer kürəsində yaşayışın mövudluğunu təhlükə altına alıb. Təsadüfi deyil ki, son 20-30 il ərzində qəbul edilən konstitusiyalardan elə biri yoxdur ki, onda bu problemin tənzimlənməsinə dair müddəa olmasın.

Dünya dövlətlərinin demək olar ki, hamısında dövlət üzərinə ətraf mühitin qorunub saxlanması və onun yaxşılaşdırılmasını təmin etmək öhdəliyi, fiziki və hüquqi şəxslərin üzərinə isə öz istehsalat və digər fəaliyyətində ekoliji tələblərə riayət etmək vəzifəsi qoyulur.

Ətraf təbii mühit dedikdə, insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmuyu başa düşülməlidir. Təbiətdən səmərəli istifadə və onun mühafizəsi problemi ətraf mühitin qorunması problemi ilə üzvü surətdə bağlı olan məsələdir. Belə ki, təbii sərvətlərin amansızcasına istismarı, onların vəhşicəsinə israf edilməsi halları insan oğlunun gələcək nəsillərinə böyük zərbə vurmaqla

yanaşı, onları gələcəkdə təbiətin bəşəriyyətə verəcəyi bir çox sərvətlərindən də məhrum edir. Təsadüfi deyil ki, təbiətin qorunması və ondan düzgün istifadə olunması məsələsi müasir konstitusiyaların imperativ normaları hesab edilir.

Təbiətlə birbaşa və ya dolayı yolla bağlı olan münasibətlər ARK-nın bir sıra müddəaları ilə tənzimlənir. ARK-nın 14-cü maddəsini (təbii ehtiyatlar) buna misal göstərmək olar (*bu haqda bax: ARK-nın 14-cü maddəsinin (təbii ehtiyatlar) izahı*). ARK-nın 39-cu maddəsində (sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ) isə deyilir: “Hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır” (*birinci hissə*), “Hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır” (*ikinci hissə*).

ARK-nın 78-ci maddəsində (ətraf mühitin qorunması) isə təsbit olunur ki, “Ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur”.

Təbiətin və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı münasibətlər AR-in bir sıra qanunvericilik aktları ilə də nizama salınır. Buraya AR-in Su, Meşə və Torpaq Məcəllələrini, 25 fevral 1992-ci il tarixli “Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında”, 30 dekabr 1997-ci il tarixli “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında”, 13 fevral 1998-ci il tarixli “Yerin təki haqqında”, 24 mart 1998-ci il tarixli “Balıqçılıq haqqında”, 30 iyun 1998-ci il tarixli “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında”, 04 iyun 1999-cu il tarixli “Heyvanlar aləmi haqqında”, 08 iyun 1999-cu il tarixli “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”, 08 iyun 1999-cu il tarixli “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” AR qanunlarını misal göstərmək olar.

Ətraf mühitin pozulmasına səbəb olan hüquq pozuntuları törətmək müxtəlif məsuliyyət növlərinə səbəb olur. Belə ki, AR İXM-nin 9-cu, AR CM-in isə 28-ci fəslində ətraf mühitin pozulmasına görə müvafiq olaraq inzibati və cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Təbiət və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı müddəalar bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Yunanistan Konstitusiyasının** 24-cü maddəsinin birinci hissəsində deyilir: “Ətraf və mədəni mühitin mühafizəsi dövlətin vəzifəsini təşkil edir...”. **İspaniya Konstitusiyasının** 45-ci maddəsinə əsasən “Hamının öz şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün yararlı olan ətraf mühitdən istifadə etmək hüququ var və hamı onu mühafizə etməyə borcludur” (*birinci hissə*), “İctimai hakimiyyət zəruri kollektiv həmrəyliyinə söykənməklə həyat keyfiyyətini mühafizə etmək və yaxşılaşdırmaq, ətraf mühiti müdafiə etmək və bərpa etmək məqsədilə bütün təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunmasını izləyəcək” (*ikinci hissə*).

Maddə 17. Ailə və dövlət

I. Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.

II. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

Bu maddə Konstitusiya Aktının 17-ci maddəsinin altıncı bəndinə əsaslanır və orada deyilir: “AR dövlətin əzəli və təbii özəyi olan ailəni, habelə anaları və uşaqları himayə etməlidir” Şərhlə olunan maddə ailəyə və uşaqlara dövlət qayğısından bəhs edir və həmin maddənin məntiqi davamı ARK-nın 34-cü maddəsində (nikah hüququ) öz əksini belə tapmışdır: “Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir” (*üçüncü hissə*), “... Uşaqlara qayğı göstərmək, onları tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də borcudur” (*dördüncü hissə*).

Analoji maddə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Meksika Konstitusiyası**: “uşaqların öz tələbatlarını təmin etmək, zehni və fiziki inkişafı hüququna riayət etmək valideynlərin borcudur” (4-cü maddənin beşinci hissəsi). **Rusiya Konstitusiyası**: “... ailənin, analığın, atalığın və uşaqlığın ... dövlət tərəfindən mühafizəsi təmin edilir” (7-ci maddənin ikinci hissəsi). **İran Konstitusiyası**: “Ailə islam cəmiyyətinin bünövrə vahidi olduğuna görə bütün qanun, qaydalar və müvafiq proqramlaşdırmalar ailə qurmağı asanlaşdırmağa, onun müqəddəsliyini qorumağa, ailə münasibətlərinin islam hüququ və əxlaqı əsasında möhkəmləndirilməsinə yönəlməlidir” (10-cu maddə). **Bolqarıstan Konstitusiyası**: “Ailə, analıq və uşaqlıq dövrü dövlət və cəmiyyət tərəfindən qorunur” (14-cü maddə). **Macarıstan Konstitusiyası**: “Macarıstan Respublikası evlilik və ailə qurumlarını qoruyur” (15-ci maddə). **Polşa Konstitusiyası**: “Evlilik kişi və qadın birliyi, bundan əlavə, ailə, analıq və atalıq Polşa Respublikasının mühafizəsi və qayğısı altındadır” (18-ci maddə). Konstitusiyanın 71-ci maddəsindən isə aydın olur ki, çətin maddi və sosial vəziyyətdə olan ailələr publik hakimiyyətlər tərəfindən xüsusi yardım almaq hüququna malikdir, uşağın anadan olmasından əvvəl və sonra ana da ölçüləri qanunla müəyyənləşdirilən belə yardım almaq hüququna malikdir. **Yunanıstan Konstitusiyası**: “millətin mövcudluğunun və inkişafının əsası kimi ailə, habelə, nikah, analıq və uşaqlıq dövlətin mühafizəsi altındadır ...” (21-ci maddənin (ailə) birinci hissəsi). **Çin Konstitusiyası**: “Dövlət əhalinin artımını iqtisadi və sosial inkişaf planları ilə uyğunlaşdırmaq üçün ailə planlamasını geniş yayır” (25-ci maddə). Konstitusiyanın 49-cu maddəsində isə bildirilir ki, “Evlilik, ailə, ana və uşaqlar dövlət tərəfindən qorunur” (birinci hissə), “Ailə – ər və arvad – ailə planlamasını həyata keçirməyə borcludur” (ikinci hissə). Həmin maddənin üçüncü və dördüncü hissələrinin müddəələrindən isə belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Valideynlər yetkinlik yaşına çatma-

miş uşaqları saxlamağa və tərbiyə etməyə borcludurlar, yetkinlik yaşına çatmış uşaqlar valideynlərini saxlamağa və yardım etməyə borcludurlar. Nikah azadlığının pozulması və qocalar, qadınlar və uşaqlarla qəddar davranış qadağan olunur”. **İtaliya Konstitusiyası** hətta nikahdankənar uşaqların da problemlərini diqqət mərkəzində saxlayır. Belə ki, Konstitusiyanın 30-cu maddəsinin üçüncü və dördüncü hissələri qanunverici üzərinə nikahdankənar doğulmuş uşaqlara qanuni ailə üzvlərinin hüquqları ilə uzlaşacaq bütün hüquqi və sosial müdafiəni təmin etmək, atalığın təsbit olunması üçün qayda və hədləri təsbit etmək öhdəlikləri qoyur. **Türkiyə Konstitusiyası:** “Ailə Türk toplumunun təməlidir və ər-arvad arasında bərabərliyə söykənir. Dövlət, ailənin rahatlığı və rifahı naminə xüsusilə ananın və uşaqların qorunması ... üçün lazımı tədbirləri görür” (*41-ci maddə*). **İrlandiya Konstitusiyası:** “Dövlət ailəni cəmiyyətin təbii ilk mənbəsi və birləşdirici əsası, habelə, hər hansı pozitiv hüquqdan öndə gələn və ona münasibətdə ali olan ayrılmaz və özgəninkiləşdirilə bilməyən hüquqlara malik olan əxlaq institutu kimi tanıyır” (*41-ci maddənin birinci hissəsinin 1-ci bəndi*).

Maddənin birinci hissəsinə əsasən cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir. Bu o deməkdir ki, ailə cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi və “nüvə”si olub dövlətin xüsusi himayəsi altındadır. Bəşər tarixində ailənin rolu əvəzsizdir.

Ailə institutuna müxtəlif aspektlərdən (sosioloji, psixoloji, fəlsəfi, hüquqi və s.) yanaşaraq onun bir sıra xüsusiyyət və əlamətlərini fərqləndirmək olar. Lakin biz, burada qarşıya qoyduğumuz məqsəddən kənara çıxmamaq üçün qeyd olunan məsələni hüquqi aspektdən, özü də, dünya hüquq nəzəriyyəsi çərçivəsində deyil, yalnız AR qanunvericiliyi müstəvisində təhlil etmək istərdik.

AR-də ailə münasibətlərini və bu münasibətlərdən doğan digər məsələləri tənzimləyən əsas normativ hüquqi akt 28 dekabr 1999-cu il tarixli AR-in qanunu ilə təsdiq edilmiş

AR-in Ailə Məcəlləsidir. Bu məcəllə ARK-da nəzərdə tutulan əsas insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına uyğun olaraq ailə münasibətlərinin yaranmasının və möhkəmlənməsinin, onlara xitam verilməsinin prinsiplərini, ailə münasibətlərinin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, dövlət orqanlarının bu sahədə vəzifələrini, habelə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydə alınması qaydalarını tənzimləyən normaları müəyyən edir.

Ailə qanunvericiliyi ailənin möhkəmləndirilməsi zəruriyyətindən, ailə münasibətlərinin qarşılıqlı məhəbbət və hörmət hisləri əsasında qurulmasından, ailənin işinə hər kəsin qarışmasının yolverilməzliyindən, ailə üzvlərinin ailə qarşısında qarşılıqlı yardım və məsuliyyətindən, onların hüquqlarının maneəsiz həyata keçirilməsinin təmin olunmasından və bu hüquqların məhkəmədə müdafiəsi imkanlarından irəli gəlir.

Qanunvericiliklə AR AM-in vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

- ailənin ümumbəşəri prinsiplər əsasında qurulması;
- ailə münasibətlərinin qadın və kişinin könüllü nikah ittifaqı, bütün ailə üzvlərinin maddi mülahizələrdən azad olan qarşılıqlı məhəbbəti, dostluğu və hörmət hisləri əsasında qurulması;
- ailədə uşaqların ictimai tərbiyə ilə üzvi əlaqədar şəkildə Vətənə sdaqət ruhunda tərbiyə edilməsi;
- ana və uşaqların mənafeyinin hərtərəfli müdafiəsi və hər bir uşağın xoşbəxt həyatının təmin edilməsi;
- ailə münasibətlərində zərərli adətlərin aradan qaldırılması;
- uşaqlarda ailə və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissənin tərbiyə edilməsi.

AR AM il tənzimlənən münasibətlər məcəllənin 2-ci maddəsinin birinci bəndində belə təsbit olunmuşdur: “AR AM nikahın bağlanması, nikaha xitam verilməsi və onun etibarsız sayılması qaydaları və şərtlərini müəyyən edir, ailə üzvləri (ər-arvad, valideynlər və uşaqlar), eləcə də ailə

qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və həddə başqa qohumlar və digər şəxslər arasında yaranan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir, habelə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını müəyyən edir”.

AR-in nikah və ailə münasibətlərinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir və yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, yəni AR-in, o cümlədən, Naxçıvan MR-in Ədliyyə Nazirliyinin vətəndaşlıq aktlarının dövlət qeydiyyatı orqanlarında bağlanmış nikah tanınır.

Ailə münasibətlərinin hüquqi tənzimi aşağıdakı prinsiplərə uyğun həyata keçirilir:

qadınla kişinin nikahının könüllülüüyü;

ər-arvadın hüquq bərabərliyi;

ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması;

uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü, onların rifahına və inkişafına qayğı;

ailənin yetkinlik yaşına çatmayan və əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsinin təmin olunması.

AR AM-in 7-ci maddəsindən (ailə hüquqlarının müdafiəsi) aydın olur ki, ailə hüquqları məhkəmələr və AR AM-də nəzərdə tutulmuş hallarda AR-in Nazirlər Kabineti yanında Övladlığa Götürmə və digər dövlət orqanları tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müdafiə olunur⁵⁸.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

⁵⁸ Nikahın bağlanması və ona xitam verilməsi, habelə ər-arvadın hüquq və vəzifələri haqda ətraflı məlumat üçün bax: AR AM-in ikinci və üçüncü bölməsi.

Uşaq dedikdə, 18 yaşına (yetkinlik yaşına) çatmayan və tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməyən şəxslər başa düşülür (bax: AR AM-in 49-cu maddəsinin (*uşağın ailədə yaşamaq və tərbiyə olunmaq hüququ*) 1-ci bəndi).

10 sentyabr 1998-ci il tarixli “Uşaq hüquqları haqqında” AR qanunu ARK-ya, Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinə, Uşaq Hüquqlarına dair Konvensiyaya və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq AR-də uşaqların hüquqlarını və azadlıqlarını, uşaqlar barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, onların müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir.

Həmin qanunun 3-cü maddəsində (uşaqlar barəsində dövlət siyasəti) deyilir:

“Uşaqlar barəsində dövlət siyasəti hər bir uşağın zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunmasının, mütərəqqi tələblər əsasında təhsil almasının, layiqli vətəndaş kimi formalaşmasının təmin edilməsinə yönəldilir.

Dövlət siyasəti milli və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yaradılmış məqsədli uşaq sosial proqramları əsasında həyata keçirilir. Bu proqramların yerinə yetirilməsinə dövlət orqanları ilə yanaşı, digər hüquqi və fiziki şəxslər də iştirak edə bilirlər”.

Qanunun 4-cü maddəsində təsbit edilmişdir ki, “AR-də uşaq hüquqlarının müdafiəsini müvafiq icra hakimiyyəti, məhkəmə və prokurorluq orqanları, bələdiyyələr, habelə, ictimai birliklər, həmkarlar ittifaqı təşkilatları təmin etməlidirlər. Bu orqanlar, birliklər və təşkilatlar fəaliyyətlərində uşaq hüquqlarının üstün mühafizəsi prinsipini əsas tutmalıdırlar”.

Qanunun 5-ci maddəsində (uşaq mənafeələrinin üstünlüyü) isə qeyd olunur ki, “Dövlət orqanları, bütün fiziki və hüquqi şəxslər öz fəaliyyətində uşaqların mənafeələrini üstün tutmalı, onların hüquqlarının təmin olunmasına şərait yaratmalıdırlar. AR-in normativ hüquqi aktları və müvafiq

orqanların qərarları uşaq mənafeələrinə zidd olmamalı və onların icrası uşaqların həyatına, inkişafına və tərbiyəsinə zərər gətirməməlidir. Uşağın hüquq və mənafeələrini məhdudlaşdıran hər hansı əqd etibarsızdır”.

Qanunun digər maddələrində uşaq hüquqları, onların əsas vəzifələri, eləcə də əlverişsiz şəraitə düşmüş uşaqların müdafiəsi məsələləri tənzimlənmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən başqa, uşaq hüquqlarının təmin olunması ilə bağlı AR-də 22 iyun 1999-cu il tarixdə “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir ki, həmin qanun valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, habelə onların arasından 23 yaşınadək olan şəxslərin sosial müdafiəsi üzrə dövlət təminatının məzmununu, tədbirlərini müəyyən edir, həmin təminatın verilməsi və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Ümumiyyətlə, hər bir valideynin əsas vəzifəsidir ki, uşaqların qayğısına qalsın və onları tərbiyə etsin. AR AM-in 29-cu maddəsinin (ər və arvadın ailə münasibətlərində hüquq bərabərliyi) ikinci hissəsində deyilir: “... uşaqların tərbiyəsi və təhsili ... ər-arvadın hüquq bərabərliyi prinsiplərinə uyğun olaraq birgə həll edilir” və ya həmin maddənin dördüncü hissəsində təsbit olunmuşdur ki, “ər-arvad ... övladlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalı və onların sağlamlığının qayğısına qalmalıdırlar”.

Ailə qanunvericiliyinə əsasən “hər bir uşaq ailədə yaşamaq və tərbiyə olunmaq, öz valideynlərini tanımaq və onların qayğısından istifadə etmək, uşağın maraqlarına zidd olan hallar istisna olmaqla, onlarla birgə yaşamaq hüququna malikdir. Uşaq öz valideynləri tərəfindən tərbiyə olunmaq, öz maraqlarının təmin olunması, hərtərəfli inkişafı, onun ləyaqətinə hörmət olunması hüququna malikdir” (AR AM-in 49-cu maddəsinin (uşağın ailədə yaşamaq və tərbiyə olunmaq hüququ) ikinci və üçüncü bəndləri).

AR AM-in 58-ci maddəsində (uşaqların tərbiyəsi və təhsilində valideynlərin hüquq və vəzifələri) qeyd olunur ki, “Valideynlər uşaqlarını tərbiyə etmək hüququna malikdirlər və uşaqlarını tərbiyə etməyə borcludurlar” (*birinci bənd*), “Valideynlər uşaqlarının tərbiyəsində, sağlamlığına və onların psixi, fiziki, mənəvi inkişafına görə məsuliyyət daşıyırlar” (*ikinci bənd*), “Valideynlər digər şəxslərlə müqayisədə öz uşaqlarının tərbiyəsində üstün hüquqlara malikdirlər” (*üçüncü bənd*), “Valideynlər uşaqların əsas ümumi təhsil almasını təmin etməyə borcludurlar” (*dördüncü bənd*), “Valideynlər uşaqların ümumi orta təhsil almasına qədər onların maraqlarını nəzərə almaqla təhsil müəssisəsini və təhsil formasını seçmək hüququna malikdirlər” (*beşinci bənd*), “Dövlət valideynlərin bu hüquq və vəzifələrinə qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada yalnız uşağın mənafeyi tələb etdiyi hallarda müdaxilə edə bilər” (*altıncı bənd*).

Həmin məcəllənin 59-cu maddəsində (uşaqların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində valideynlərin hüquq və vəzifələri) isə təsbit edilmişdir ki, “Valideynlər uşaqların hüquq və mənafeələrini müdafiə etməlidir. Valideynlər uşaqlarının qanuni nümayəndəsi kimi onları məhkəmələrdə, habelə hər hansı fiziki, hüquqi şəxslərlə əlaqədar hüquqlarını və maraqlarını buna səlahiyyət almadan müdafiə edə bilərlər” (*birinci bənd*), “Valideynlərin və uşaqların maraqları arasında ziddiyyət yarandığı müəyyən olunarsa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı uşaqların hüquq və mənafeyini müdafiə üçün nümayəndə təyin etməlidir” (*ikinci bənd*).

Valideynlik hüquqları uşaqların mənafeyinə zidd həyata keçirilə bilməz. Valideynlik hüquqlarını həyata keçirərkən valideynlər uşaqların mənəvi inkişafına, fiziki və psixi sağlamlığına xələl yetirməməlidirlər. Uşaqların tərbiyəsində onların istismarına, təhqir edilməsinə, mənəviyyatının alçaldılmasına, qəddarlığa, kobudluğa, biganəliyə yol verilə bilməz. Valideynlərin (eləcə də, digər şəxslərin) uşaqlarla qəddar rəftara yol verməsi, onlara qarşı psixi və fiziki zor tətbiq

etməsi, uşaqların hüquqlarını pozması AR-in qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada valideynlik hüquqlarından məhrum edilməyə, habelə inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

AR AM-in 64-cü maddəsinə əsasən valideynlər (onlardan biri) valideynlik hüquqlarından aşağıdakı hallarda məhrum edilə bilərlər:

öz valideynlik vəzifələrini yerinə yetirmədikdə;

alimenti qəsdən ödəmədikdə;

heç bir üzrlü səbəb olmadan uşağı doğum evindən və yaxud hər hansı müalicə, tərbiyə, əhalinin sosial müdafiəsi müəssisəsindən və digər analoji müəssisələrdən götürməkdən imtina etdikdə;

valideynlik hüquqlarından sui-istifadə etdikdə;

uşaqlarla amansız davrandıqda, onları fiziki və psixi təzyiq altında saxladıqda;

xroniki alkoqol və narkomaniya xəstəsidirsə;

uşaqların və ya ərinin (arvadının) sağlamlığına və ya həyatına qarşı qəsdən edilmiş cinayət törətdikdə.

AR İXM-in 51-ci maddəsinə görə yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların tərbiyə və ya təlimi vəzifələrinin valideynlər və ya onları əvəz edən şəxslər tərəfindən yerinə yetirilməməsinə və ya lazımınca yerinə yetirilməməsinə görə inzibati məsuliyyət müəyyən edilir.

AR CM-in 176-cı maddəsinin birinci hissəsinə görə əmək qabiliyyəti olan və işləyən valideynlər tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayan uşağın (uşaqların), habelə yetkinlik yaşına çatmış, lakin əmək qabiliyyəti olmayan övladların saxlanması üçün məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş vəsaiti ödəməkdən qərəzli olaraq boyun qaçırma cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Maddə 18. Din və dövlət

- I. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.
- II. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağandır.
- III. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Bu maddənin ümumi şəkildə izahına ARK-nın 7-ci maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulan “dünyəvi dövlət” anlayışını izah edərkən qismən toxunmuşduq. Təkrara yol verməmək üçün biz, burada din və dövlət münasibətləri ilə bağlı digər məsələlərə toxunmaq istərdik. Dövlət hakimiyyətinin dini qurumlara mənsub olduğu *teokratik dövlət* (yunanca “theos” – tanrı, “kratos” – hakimiyyət deməkdir) dünyəvi dövlətin tam əksidir. Teokratik dövlətdə hakimiyyət birbaşa din xadimlərinin əlində cəmləşir, onların bilavasitə nəzarəti altında olur, məhkəmələrdə ədalət mühakiməsi müqəddəs kitablar rəhbər tutularaq həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, bu, dünya təcrübəsində nadir təsadüf olunan haldır. Nümunə üçün qeyd edək ki, 1921-ci ilədək **Monqolustan**, hazırda isə **Vatikan** belə dövlətlər sırasındadır.

Dinin dövlətlə birləşməsə də, qanunla müəyyən olunmuş institutlar vasitəsilə həmin dövlətin siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi, məktəb təhsilinə isə məcburi şəkildə dini ehkam və qaydaların öyrənilməsinin daxil edildiyi *klerikal dövlətlərə* dünya təcrübəsində nisbətən daha çox rast gəlinir. Məsələn, **İran İslam Respublikası**. Prezidentdən üstün mövqeyə malik olan Rəhbər (Fəqih) institutunu təsis etmiş İran Konstitusiyasının preambulası onu, dövlət orqanları və idarələri tərəfindən islamın göstərişlərinə əməl edilməsinin təminatçısı elan edir. Konstitusiyanın 57-ci maddəsindən isə aydın olur ki, İran İslam Respublikasında dövlət idarəetməsi

millətin rəhbərinin nəzarəti altında qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Rəhbər Qəyyumluq Şurasının üzvlərini – adil-fəqihləri, Baş Prokuroru, Ali Məhkəmənin sədrini, ali hərbi rəisləri təyin edir, Respublikanın Prezidentini vəzifəyə təsdiq edir və İslam Məşvərətçi Məclisi (parlament) tərəfindən onun siyasi cəhətdən qeyri-kompetentliyi haqqında qərar qəbul edildikdə, onu vəzifədən kənarlaşdırır, amnistiya elan edir və müsəlman normalarına müvafiq olaraq cəzanı yüngülləşdirir (Konstitusiyanın 110 və 112-ci maddələri).

Məhkəmə orqanları öz fəaliyyətində yalnız İslam Məşvərətçi Məclisinin qanunlarını deyil, eyni zamanda Rəhbərin qanundan da yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan fitvalarını əsas götürür. Qəyyumluq Şurası parlament tərəfindən qəbul olunmuş aktların Quran və Konstitusiyaya uyğunluğu haqqında rəy verir, ziddiyyət yarandıqda isə, aktlar yenidən baxılmaq üçün parlamentə geri qaytarılır (bir sıra digər müsəlman ölkələrində də analoji orqanlar fəaliyyət göstərir. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanında və s.).

Vicdan azadlığını kifayət qədər təmin edən bir sıra demokratik ölkələrdə dövlətlə təşkilati əlaqələrə malik olan rəsmi kilsə fəaliyyət göstərir. Məsələn, dörd əsas qanunundan biri olan 1974-cü il tarixli qanunun “hakimiyyət forması” başlığının II fəslinin 1-ci paragrafının 6-cı bəndində dini azadlığı bəyan edən, 2-ci paragrafında isə vətəndaşın öz dini etiqadını açıqlamağa məcbur etməsini qadağan edən **İsveçdə** yevangelist-lüteran etiqadlı rəsmi İsveç kilsəsi vardır. Son onilliklərdə həmin kilsənin dövlətlə bir sıra təşkilati əlaqələrinin zəifləməsinə baxmayaraq, hökumət bu günədək din xadimlərinin sayını, onların əmək haqqının həcmi müəyyən edir, kilsənin büdcəsini təsdiqləyir, prixodların birləşməsi məsələsini həll edir, kilsə başçılarını və yepiskop-

ları təyin edir. Yepiskop vəzifələri hökumətin təqdimatına əsasən parlament (Rikstaq) tərəfindən müəyyən olunur⁵⁹.

Bəzi digər demokratik dövlətlərdə də rəsmi dövlət dini mövcuddur. Məsələn, İngiltərə, İsrail, Yunanıstan və s. Habelə, dünyanın 30-dan çox ölkəsində islam dövlət dini hesab edilir (Qətər Konstitusiyasının 1-ci maddəsi, İordaniya Konstitusiyasının 2-ci maddəsi, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Konstitusiyasının 7-ci maddəsində və s.). **Mərakeş Krallığının 1972-ci il Konstitusiyasının** preambulasında bəyan edilir ki, “Mərakeş Krallığı suveren müsəlman dövlətidir”. Həmin Konstitusiyanın 19-cu maddəsindən aydın olur ki, kral möminlərin əmiridir və islama və konstitusiyaya əməl edilməsinə nəzarət edir. Konstitusiyanın 101-ci maddəsindən isə belə nəticəyə gəlmək olar ki, konstitusiyanın monarxiya hakimiyyət formasına və müsəlman dininə aid müddəaları dəyişdirilə bilməz.

Bəzi müsəlman ölkəsində (məsələn, Əlcəzair və s.) İslamın dövlət dini elan edilməsi dövlət əhalisinin böyük əksəriyyətinin etiqad etdiyi İslam dininə hörmət etməsini və ümumi formada xalqın mənəvi irsinin tərkibinə daxil olan islam ənənələrinə özünün tərəfdar çıxmasını əks etdirir.

Bəzi müsəlman ölkəsində isə (məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Pakistan və s.) müsəlman hüququ – şəriət qanunları hətta konstitusiyadan daha üstün hüquqi qüvvəyə malikdir⁶⁰.

Dini nöqtəyi-nəzərdən ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsinə baxmayaraq, bəzi dövlətlərdə müəyyən dini təşkilatlar üstünlük hüququna malikdir və dövlət tərəfindən himayə

⁵⁹ İsveç dövləti ilə kilsə arasında yaranan münasibətlər haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: Müəlliflər kollektivi. Göstərilən əsər. B.: ABU. 2001. səh. 341-342.

⁶⁰ İslam dininin şiə və sünni məzhəblərinin dövlət-hüquq konsepsiyaları haqqında bax: Müəlliflər kollektivi. Göstərilən əsər. B.: ABU. 2001. səh. 344.

olunur. Məsələn, Ərəb ölkələrində müsəlmanlar, Şimali İrlandiya və İspaniyada katoliklər, İsraildə iudeylər, Bolqarıstan və Yunanıstanda şərqçi pravoslav kilsəsi, Danimarkada lüteranlıq və s.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, *“hər hansı bir dinin (kilsənin) dövlət dini (kilsəsi) elan edilməsi digər dinlərə azad etiqad edilməsini istisna etməsə də, kilsəyə dövlət büdcəsindən yardım edilməsinə, ali ruhanilərin dövlət başçısı – monarx tərəfindən təyin edilməsinə (dövlət başçısı, eyni zamanda dövlət kilsəsinin başçısı hesab edilir), ordudakı keşişlərə dövlət büdcəsindən əmək haqqı ödənilməsinə səbəb olur. **Böyük Britaniyada** parlamentin yuxarı palatasında dövlət kilsənin ali kilsə iyerarxları “vəzifələrinə görə” iştirak edirlər (**Böyük Britaniya parlamentinin Lordlar palatasında ömürlük yer tutan kilsə vəzifəliləri üçün həmin palatada müəyyən kvota vardır – Y.X.**) Bir sıra Latın Amerikasını ölkələrində müəyyən kilsə üzərində dövlət himayəsi həyata keçirilir; prezident kilsənin təklif etdiyi namizədlər sırasından yepiskopları təyin edir (bu haqda bir qədər sonra bəhs edəcəyik – Y.X.). Adətən, dini birliklər hüquqi şəxsdir, onlar mülkiyyətə, habelə öz müəssisələrini, təşkilatlarını yaratmaq hüququna malikdirlər (adətən, kənd təsərrüfatı, bədii, təhsil müəssisələri yaradırlar). Əmək və sosial sığorta haqqında qanunvericilik onların işçilərinə şamil edilir”⁶¹.*

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR qanununun V fəslə bütövlüklə dini qurumlarda və onların müəssisələrində əmək fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Bu fəsil daxilində olan 25-ci maddədə (dini qurumlarda əmək-hüquq münasibətləri) deyilir: “Dini qurumlarda əmək şərtləri dini qurumla işçi arasında saziş üzrə müəyyən edilir və yazılı şəkildə bağlanan əmək müqaviləsində göstərilir. Dini qurum müəyyən edilmiş

⁶¹ Çirkin V.Y. Göstərilən əsər. səh. 101.

qaydada əmək müqaviləsini, ruhanilərin əmək haqqı şərtlərini müəyyən edən sənədləri qeydə alır. Əmək müqaviləsi üzrə dini qurumda işləyən vətəndaşlar həmkarlar ittifaqının üzvü ola bilərlər”. Həmin qanunun 26-cı maddəsində (dini qurumlarda işləyən vətəndaşların əmək hüququ) təsbit edilmişdir ki, “Dini qurumlarda əmək müqaviləsi üzrə işləyən vətəndaşlara əmək qanunvericiliyinin tələbləri istisnasız tətbiq olunur”. Qanunun 27-ci maddəsində (dini qurumlarda işləyən vətəndaşların sosial təminatı və sosial sığortası) isə qeyd olunur ki, “Dini qurumlar, onların idarə və müəssisələri Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna müəyyən edilən qaydada və məbləğdə ayırmalar verirlər. Dini qurumlarda işləyən bütün vətəndaşlara pensiya qanunvericiliyə müvafiq olaraq ümumi əsaslarla təyin edilir”.

Bir sıra dövlətlərdə dini icmaların (**dini icma dedikdə**, müəyyən ölkə və ya müəyyən ərazinin eyni dini etiqada (konfessiyaya, dinə) mənsub olan sakinlərinin məcmuyu başa düşülür) və qurumların (**dini qurum dedikdə**, müəyyən dini etiqada mənsub olan, həmin ayinləri, bir qayda olaraq, peşəkar səviyyədə icra edən din xadimlərinin müəyyən ölçüdə strukturlaşdırılmış təşkilatı başa düşülür) statusu qanunvericiliklə tənzimlənmişdir. Məsələn, **Fransada** kilsənin dövlətdən ayrılması haqqında 1905-ci il qanunundan aydın olur ki, Respublika heç bir kilsəni tanımır, maliyyələşdirmir və onun xadimlərinə maaş vermir (buna baxmayaraq ki, dövlət və yerli kollektivlərin büdcələrində ictimai idarələrdə – məktəblərdə, yetimxanalarda, dustaqxanalarda və s.-də dini ibadət azadlığının təmin edilməsi məqsədilə dini xidmətlərlə bağlı nəzərdə tutulmuş xərclər saxlanıla bilər). Bu ölkədə din xadimləri üçün nəzərdə tutulmuş yerlərə siyasi sığınacaq hüququnun verilməsi qadağan olunur.

Katolikliyin tarixən güclü təsirə malik olduğu **İtaliyada** dövlət və katolik kilsəsi arasındakı münasibətlər konstitusiyaya və müqavilələr əsasında tənzimlənir. Belə ki, konstitusiyanın 7-ci maddəsində (dövlət və kilsə arasında əlaqə) qeyd olunur

ki, “Dövlət və kilsə hər birinə məxsus olan sahədə müstəqil və suverendir” (*birinci hissə*), “Onların münasibətləri Lateralan Paktları (1929-cu ildə bağlanmış, 1984-cü ildə yeniləşdirilmişdir – Y.X.) ilə tənzimlənir ...”. Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin (din) 3-cü hissəsində təsbit olunmuşdur ki, “qeyri-katolik konfessiyalarının dövlətlə münasibətləri onların uyğun nümayəndələri ilə razılaşma əsasında qanunla tənzimlənir”.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, *“İtaliya Hökuməti ilə Müqəddəs Taxt arasında 1984-cü il Konkordatu kilsənin dövlətdən ayrılmasını nəzərdə tutdu və əsasında katolik dininin İtaliya dövlətinin yeganə dini hesab olunduğu prinsipi ləğv etdi. Kilsə qurumlarının hüquqi şəxs statusu tanındı və onlar vergi qoyulması və fəaliyyət qaydası məsələlərində dünyəvi xeyriyyə və maarifçi qurumlarla eyniləşdirildi. Din xadimləri öz xahişlərinə əsasən hərbi və onu əvəz edən mülki xidmətdən azad olunmaq hüququ əldə etdilər: ümumi səfərbərlik zamanı dini funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün onlar silahlı qüvvələrə çağrıla bilərlər və ya sanitar dəstələrinə göndərilə bilərlər. Kanonik (kilsə) hüquqa müvafiq olaraq bağlanmış nikahlar ancaq vətəndaş vəziyyətləri aktlarının qeydiyyatı kitabında qeydiyyata düşdüyü zaman hüquqi nəticələrə səbəb olur. Hər iki tərəf tarixi və ədəbi irsin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq edir. İtaliya Respublikası, dini mədəniyyətin dəyərliliyini qəbul etməklə və katoliklik prinsiplərinin İtaliya xalqının tarixi irsi olmasını nəzərə almaqla, universitetlərdən başqa bütün digər dövlət təhsil ocaqlarında ümumi təhsil məqsədləri ilə katolik dininin tədris olunmasını davam etdirir, həm də ki, hər kəsə seçim hüququ – bu tədrisdən istifadə etmək və istifadə etməmək hüququ təmin olunur”*⁶².

20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR qanununun 11-ci maddəsinə (dini qurumların nizamnamələri (əsasnamələri)) əsasən “... Dini qurumun ni-

⁶² Müəlliflər kollektivi. Göstərilən əsər. B.: ABU. 2001. səh. 343.

zamnaməsi (əsasnaməsi) öz dini mərkəzinin (idarəsinin) nizamnaməsinə uyğun olmalıdır. Dini qurum onun nizamnaməsi (əsasnaməsi) dövlət qeydiyyatına alındığı andan hüquqi hüquqi şəxsdir”. Maddədən aydın olur ki, AR-da dini qurumlar İtaliyada olduğu kimi hüquqi şəxs hesab edilir (*dini qurumların nizamnamələri (əsasnamələri) və onların dövlət qeydiyyatına alınması haqqında bax: Qanunun 11 və 12-ci maddələri*).

Yuxarıda İtaliya timsalında göstəriləndiyi kimi, AR-də da AR AM-in 1-ci maddəsinin (AR-in ailə qanunvericiliyi və onun əsasları) beşinci bəndinə əsasən “dini kəbinkəsmə (dini nikah) hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir ...”. Həmin məəcəllənin 9-cu maddəsində (nikahın bağlanması qaydası) deyilənlərdən isə belə nəticəyə gəlmək olar ki, AR-də nikah yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, yəni AR-in (habelə Naxçıvan MR-in) Ədliyyə Nazirliyinin vətəndaşlıq aktlarının dövlət qeydiyyatı orqanı tərəfindən bağlandıqda rəsmi xarakter daşıyır. Kişi və qadının ər-arvad kimi hüquq və vəzifələri məhz nikahın bağlanması dövlət qeydiyyatı günündən yaranır.

Hüquq ədəbiyyatında o da qeyd olunur ki, “... *bəzi demokratik ölkələrin konstitusiyaya hüququnda kilsənin klerikal meyilləri əleyhinə mübarizə ilə şərtlənən antikilsə yönümünün izlərinə rast gəlmək olur. Məsələn, Meksika Konstitusiyası kilsəyə hüquqi şəxs statusu verməmişdir, ona daşınmaz əmlaka sahib olmağı, publik yerlərdə dini mərasimlərin keçirilməsini qadağan etmişdir (m. 24, 27-ci maddənin 9-cu hissəsinin II bəndi). 3-cü maddənin I bəndinə görə, “meyarları dini doktrina ilə hər hansı bir ümumiliyi istisna edən təhsil, elmi təərəqqinin nəticələrinə əsaslanmaqla, cahilliklə və onun nəticələri ilə, şəxsi asılıqla, fanatizm və xürafatla mübarizəyə yönəlmişdir”. Bu konstitusiyaya formulundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dindarlıq cahilliklə, fanatizmlə, xürafatla eyniləşdirilir. Lakin belə mənfi keyfiyyətlər ateistlərə heç də dindarlardan az xas deyil və elmi təərəqqi ilə uzlaşmayan çox az dini doktrinalara*

rast gəlinir. Bu konstitusiya formulunun başlıca çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, o, akademik azadlığın məhdudlaşdırılması üçün əsas kimi çıxış edə bilər. Bununla belə, 1991-ci ildə Konstitusiyaya dövlətin kilsəni tanımasını bildirən düzəliş daxil edilmişdir”⁶³.

Latın Amerikasına ölkələrində konstitusiya katolik kilsəsinin güclü siyasi mövqeyini əks etdirir. Məsələn, **Bolivianın 1967-ci il Konstitusiyasının** 3-cü maddəsindən aydın olur ki, dövlət Roma-katolik apostol dinini qəbul və müdafiə edir, bununla yanaşı, istənilən digər dini ibadətin icrası imkanını təmin edir. Respublika Prezidenti kilsə, dini qurumlar, dindarlar, benefisilər və əmlak üzərində dövlət patronatlığı hüququnu həyata keçirir, təyin edilmək üçün hər vəzifəyə Senat tərəfindən irəli sürülmüş üç şəxsdən seçilmiş arxiyepiskop və yepiskopların namizədliklərini təklif edir, kilsə şuraları tərəfindən təklif olunmuş namizədlər sırasından kanonikləri və digər kilsə vəzifəli şəxslərini təyin edir, Senatın sanksiyası ilə kilsə məclislərinin qərarlarına, ali müqəddəs şəxsin – Papanın müraciət, bulla və reskriptlərinə razılıq verir. Qeyd edək ki, **Polşada** da kilsə siyasətdə çox aktiv iştirak edir.

İslamın ictimai həyatın dərinliklərinə nüfuz etdiyi **Türkiyədə** isə hüquq sistemi dinin təsir dairəsindən azaddır. Belə ki, Türkiyə Konstitusiyasının 24-cü maddəsində (din və vicdan azadlığı) deyilir:

“Hər kəs vicdan, dini inanc və fikir azadlığına malikdir.

14-cü maddənin (*təməl haqq və azadlıqlardan pis niyyətlər üçün istifadə edilməsi.*) müddəalarına zidd olmamaq şərti ilə ibadət, dini ayin və törənlər sərbəstdir.

Heç kim ibadətə, dini ayin və törənlərə qatılmağa, dini inanc və fikirlərini açıqlamağa məcbur edilə bilməz; dini inanc və fikirlərindən dolayı qınana və günahlandırıla bilməz.

⁶³ Müəlliflər kollektivi. Göstərilən əsər. B.: ABU. 2001. səh. 341.

Din və əxlaq təhsil və tədrisi Dövlətin nəzarəti və himayəsi altında həyata keçirilir. Din mədəniyyəti və əxlaq tədrisi ilk və orta təhsil qurumlarında keçirilən məcburi dərslər arasında yer alır. Bunun xaricində din təhsil və tədrisi yalnız şəxslərin öz istəyinə, azyaşlıların da öz qanuni nümayəndələrinin tələbinə bağlıdır.

Heç kəs, Dövlətin sosial, iqtisadi, siyasi və ya hüquqi təməl quruluşunun qismən də olsa, dini qaydalara uyğunlaşdırılması və ya siyasi və ya şəxsi mənfəət, yaxud nüfuz toplamaq məqsədilə hər hansı formada olursa olsun, dini və ya dini hisləri yaxud din baxımından müqəddəs sayılan şeyləri istismar və pis məqsədlər üçün istifadə edə bilməz”.

Beləliklə, ARK-nın şərh olunan maddəsinin birinci hissəsinə əsasən AR-də din dövlətdən ayrılır və bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. Analoji müddəə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **İtaliya Konstitusiyasının** 8-ci maddəsinin (din) birinci hissəsində deyilir: “Bütün dini məzhəblər qanun qarşısında bərabər, azaddır”. **Rusiya Konstitusiyasının** 14-cü maddəsində təsbit olunur ki, “Rusiya Federasiyası sivil dövlətdir. Heç bir din dövlət dini və ya məcburi din kimi təqdim edilə bilməz” (*birinci hissə*), “Dini birliklər dövlətdən ayrılır və qanun qarşısında bərabərdir” (*ikinci hissə*). **İspaniya Konstitusiyasının** 16-cı maddəsinin üçüncü hissəsinə görə “Heç bir etiqad dövlət xarakteri daşmır. İctimai hakimiyyət ispan cəmiyyətinin dini etiqadlarını nəzərə alacaq və katolik kilsəsi ilə və digər dini etiqadlarla uyğun münasibətləri qoruyub saxlayır”. **Polşa Konstitusiyasının** 25-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən “Kilsə və digər dini təşkilatlar bərabər hüquqlara malikdir”. **Rumıniya Konstitusiyasının** 29-cu maddəsinin ikinci və üçüncü hissələrindən isə aydın olur ki, dini etiqadlar azaddır və etiqadlar arasında dini düşmənçilik doğuran hər hansı forma, vasitə, akt və ya hərəkətlər qadağandır.

ARK-nın yuxarıdakı müddəası daha geniş şəkildə 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR

qanununun 5-ci maddəsində (dövlət və dini qurumlar) açıqlanır. Həmin maddədə deyilir: “AR-də din və dini qurumlar dövlətdən ayrılır. Dövlət ona aid olan hər hansı işin yerinə yetirilməsini dini qurumlara tapşurmır və onların fəaliyyətinə qarışmır. Bütün dinlər və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Bir din və dini qurum üçün digərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudlaşdırmalar müəyyən edilməsinə yol verilmir. Dini qurumlar ictimai həyatda iştirak etmək, habelə ictimai birliklərlə yanaşı, kütləvi məlumat vasitələrindən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Dini qurumlar siyasi partiyaların fəaliyyətində iştirak etmir və onlara maliyyə yardımı göstərmirlər. Dövlət orqanlarının tərkibinə seçildikdə və ya vəzifəyə keçdikdə din xadimlərinin din xadimi kimi fəaliyyəti həmin müddətdə dayandırılır. Dini qurumlar AR-in mövcud qanunlarına əməl edir və məsuliyyət daşıyırlar”.

Dinin dövlətdən ayrı olmasını təsdiqləyən müddəalar AR-in bir sıra digər qanunvericilik aktlarında da nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, 21 iyul 2000-ci il tarixli “Dövlət qulluğu haqqında” AR qanununun 20-ci maddəsinə (dövlət qulluğu ilə əlaqədar məhdudiyətlər) əsasən dövlət qulluqçusunun “dini təbliğ etmək üçün dövlət qulluqçusunun statusundan istifadə etməyə və dövlət orqanlarının tabeliyindəki obyektlərdə dini mərasimlərin keçirilməsinə rəsmi xarakter verməyə ixtiyarı yoxdur”.

Dini etiqad azadlığına təminat verən müddəalar da AR-in bir sıra digər qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. Məsələn, 25 dekabr 1991-ci il tarixli “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında” AR qanununun 7-ci maddəsində deyilir: “Hərbi qulluqçuların dini əqidə azadlığına təminat verilir” (*birinci bənd*), “Dini əqidə hərbi qulluqçuları hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından azad etmir” (*ikinci bənd*). Və yaxud AR Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 13-cü maddəsində təsbit edilir ki, “Məhkumların vicdan və dini etiqad azadlığına təminat verilir. Onlar istədikləri dinə etiqad

etmək və ya etməmək hüququna malikdirlər (*birinci hissə*), Məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələri və xüsusi müəssisələrdə məhkumların xahişi ilə onlara cəzanın icra edildiyi yerin inzibati ərazi həddləri daxilində ibadət yerlərinə getməyə icazə verilə bilər (*ikinci hissə*), Müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmış dini birliklərin din xadimləri məhkumların xahişi ilə cəzaçəkmə müəssisələrinə dəvət olunurlar. Məhkumlara cəzaçəkmə müəssisələrində dini ayinləri yerinə yetirməyə, dini ləvazimat və ədəbiyyatdan istifadə etməyə icazə verilir. Bu məqsəd üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti müvafiq yer ayırır” (*üçüncü hissə*).

AR İXM-in 299-cu maddəsinə görə dini qurumların yaradılması və fəaliyyət qaydasının pozulması *inzibati*, AR CM-in 167-ci maddəsinə görə dini ayinləri icra etməyə mane olma, həmin məcəllənin 168-ci maddəsinə görə isə dini məzhəbləri yaymaq və dini ayinlərin icrası adı altında fəaliyyət göstərən və bu fəaliyyətlə ictimai asayişə pozan, yaxud vətəndaşların sağlamlığına zərər vuran və ya formasından asılı olmayaraq vətəndaşların hüquqlarını pozan, habelə vətəndaşların qanunla müəyyən edilmiş vəzifələrini yerinə yetirməkdən yayındıran qrup təşkil etmə, ona rəhbərlik etmə və ya belə qrupda iştirak etmə, eləcə də yuxarıda sadalanan əməllərin törədilməsinə yetkinlik yaşına çatmayanları cəlb etmə *cinayət* məsuliyyətinə səbəb olur.

Dini qurumlar, dini icma, dini mərkəzlər və idarələrin anlayışının izahı 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR qanununun müvafiq olaraq 7-ci, 8-ci və 9-cu maddələrində verilmişdir. Belə ki, 7-ci maddəyə əsasən “Dini icmalar, idarələr və mərkəz, dini qardaşlıqlar, dini tədris müəssisələri, onların birlikləri dini qurumlardır. Dini qurumlar öz mərkəzi (idarələri) ilə təmsil olunurlar. Dini qurumlar yetkinlik yaşına çatmış şəxslərin dini etiqad azadlığı hüququnun birgə həyata keçirilməsi, həmçinin dini etiqadı və dini yaymaq üçün yaradılmış könüllü təşkilatlardır. Dini qurumlar bu Qanuna və təsdiq olun-

muş nizamnamələrinə (əsasnamələrinə) müvafiq surətdə fəaliyyət göstərirlər”. Qanunun 8-ci maddəsinə görə “Dini icma dinə birlikdə ibadət və digər dini tələbatı ödəmək məqsədilə könüllülük əsasında birləşmiş dindar şəxslərin yerli dini qurumudur. AR-də təşkilat məsələlərində islam dini icmaları Qafqaz Müsəlmanları idarəsinə tabedirlər, qeyri-müsəlman dini icmalarının AR-də və xaricdə fəaliyyət göstərən dini mərkəzlərə (idarələrə) tabe olmaq və tabeliyini dəyişdirmək hüququ vardır”. Qanunun 9-cu maddəsində göstərilir ki, “AR-də islam dini qurumları öz tarixi islam dini mərkəzində - Qafqaz Müsəlmanları İdarəsində birləşirlər. Təşkilati mərkəzlərin xaricdə olan qeyri-islam dini qurumları öz fəaliyyətində AR-in qanunvericiliyində zidd olmayan hallarda həmin mərkəzlərin nizamnamələrini rəhbər tuta bilirlər. Dövlətin dini mərkəzlə və idarələrlə, o cümlədən AR-in hüdüdlərindən kənarında olan dini mərkəzlərlə və idarələrlə qanunla tənzimlənməyən münasibətləri onların öz aralarında və dövlət orqanları ilə razılaşmalara müvafiq surətdə nizamlanır. Dini mərkəz və idarələr öz nizamnamələrində (əsasnamələrində) nəzərdə tutulmuş qaydada ibadətgahlar, ziyarətgahlar, dini tədris müəssisələri və dini qardaşlıqlar yarada bilirlər”.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağandır. **Fikrimizcə**, ARK-da bu müddəə qüsurlu redaksiyada verilmiş, *“insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan din”* ifadəsi işlədilməklə dini dəyərlərə münasibətdə tolerantlıq və hörmət prinsipləri bir qədər pozulmuş, bununla da, bir tərəfdən dini hislərə hər zaman hörmət olunması prinsipini əsas götürən konstitusiyamız, digər tərəfdən yuxarıdakı ifadə ilə özünün müəyyənləşdirdiyi həmin prinsipə qarşı çıxmışdır.

Həmin ifadədə məntiqsizlik vardır. Belə ki, insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan din ola bilərmi?! Yaxud hansı din belə bir ifadəni üzərinə götürməyə layiq bilər? Görünür, ARK burada din maskası altında gizlənən saxtakar və təhlükəli cinayətkar qrupları, habelə bəd niyyətli ideyaları nəzərdə tutmaq istəmiş, lakin son dərəcə uğursuz və xoşagəlməz bir terminə müraciət etmişdir. Bu fikrimizi AR CM-in bir qədər əvvəl haqqında bəhs etdiyimiz 168-ci maddəsində deyilənlər də təsdiqləyir.

Məlum olduğu kimi insanpərvərlik ideyalarına yad olan hərəkətlərin qarşısının alınması və cəmiyyətin mənəvi əsaslarının qorunması dövlətin ən ümdə vəzifələrindən biridir. Məhz bu səbəbə görə də yəni, dinlərin yayılması və təbliği məsələlərinin həll edilməsi, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericiliyin icrası üzərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi məqsədilə AR Nazirlər Kabineti yanında Dini İşlər üzrə İdarə fəaliyyət göstərir. Adı çəkilən qanunun 29-cu maddəsindən (Dini işlər üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı) aydın olur ki, həmin orqanın səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- dini qurumların xahişi üzrə dövlət orqanları ilə razılaşmalar əldə edilməsində və dövlət orqanları tərəfindən həlli tələb olunan məsələlərdə onlara lazımı yardım göstərmək;

- müxtəlif dini etiqadların dini qurumları arasında qarşılıqlı anlaşmanın və bir-birinə dözümlü və hörmətin möhkəmlənməsinə kömək etmək;

- dini qurumların bu Qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada nizamnamələrinin (əsasnamələrinin) qeydə alınmasını, habelə onlara dəyişiklik və əlavələr edilməsini həyata keçirmək;

- xarici dövlətlərin orqanları ilə əlaqə saxlamaq;

- AR-də dini qurumlar, dini etiqad azadlığı haqqında qanunvericiliyin icrası üzrə məlumat bankı yaratmaq;
- dini təşkilatların beynəlxalq dini hərəkətlərlə, forumlarla, beynəlxalq dini mərkəzlərlə və xarici dini qurumlarla işgüzar əlaqələrdə iştirakına kömək etmək;
- dini mərkəzdən və dini idarələrdən və digər dini qurumlardan zəruri məlumatlar almaq;
- dini qurumların nümayəndələrinin və müvafiq mütəxəssislərin iştirakı ilə dinşünaslıq ekspertizası aparılmasını təmin etmək.

Maddənin üçüncü hissəsinə əsasən dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, AR-in dövlət təhsil müəssisələrində keçirilən dərslər dini xarakter daşmır və dini dərslərin keçirilməsi məcburi deyil. Bu müddəa 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR qanununun 6-cı maddəsində (dinin məktəblə münasibəti) öz əksini belə tapmışdır: “AR-də dövlət təhsil sistemi dindən ayrındır. Dinşünaslıq, dini-idraki, dini-fəlsəfi fənlər, müqəddəs dini kitabların əsasları ilə tanışlıq dövlət təhsil müəssisələrinin tədris proqramına daxil edilə bilər. Vətəndaşlar istədikləri dildə fərdi qaydada və ya başqaları ilə birlikdə ilahiyyəti öyrənə və dini təhsil ala bilərlər. Dini qurumlar öz nizamnamələrinə (əsasnamələrinə) müvafiq olaraq uşaqların və yaşlıların dini təhsili üçün tədris müəssisələri və qrupları yaratmaq, habelə başqa formalarda təlim keçmək, bundan ötrü onlara məxsus olan və onların istifadəsinə verilən əmlakdan istifadə etmək ixtiyarına malikdirlər”. Qanunun 10-cu maddəsində (dini tədris müəssisələri) isə deyilir: “Din xadimləri və dini ixtisaslar üzrə digər kadrlar hazırlanması üçün dini tədris müəssisələri yalnız dini mərkəz və idarələr yarada bilərlər. Dini mərkəz və idarələr birdən çox ali dini tədris müəssisəsi yarada bilməz. Dini tədris müəssisələri ilə dini mərkəz və ya idarələr arasında münasibətlər təsis

sənədləri ilə müəyyən edilir. Əyani ali və orta dini tədris müəssisələrində təhsil alanlar dövlət tədris müəssisələrində təhsil alanlar üçün müəyyən olunmuş hüquq və güzəştlərdən istifadə edirlər”.

Şərh etdiyimiz maddə ARK-nın 48-ci maddəsi (vicdan azadlığı) ilə üzvü surətdə bağlıdır. Həmin maddədə deyilir: “Hər kəsin vicdan azadlığı vardır” (*birinci hissə*), “Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır” (*ikinci hissə*), “Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir” (*üçüncü hissə*), “Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır” (*dördüncü hissə*). Analoji müddəalar BMT-nin “Dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Bəyannaməsinin 1-ci, Avropa Konvensiyasının 9-cu, BMT-nin “Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktının 18-ci maddələrində də təsbit edilmişdir.

Maddə 19. Pul vahidi

I. Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır.

II. Pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququ yalnız Milli Banka mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir.

III. Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır.

Maddənin birinci hissəsinə əsasən AR-in pul vahidi manatdır.

Pul vahidinin ödəniş vasitəsi kimi müəyyən olunması iqtisadi inkişafın tənzimləyicisi qismində ondan dövlətin istifadə etməsinə imkan yaradır. Dünyanın demək olar ki, bütün dövlətlərinin pul vahidi vardır və o, ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif cür adlandırılır⁶⁴. Pul vahidi dövlətin müstəqil şəkildə özünün iqtisadi və maliyyə siyasətinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır.

22 dekabr 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” AR qanununun V və VI fəsiləri müvafiq olaraq pul siyasəti və nağd pul tədavülünün təşkili ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həmin qanunun 36-cı maddəsinin (pul vahidi) birinci bəndində deyilir: “... Bir manat 100 (yüz) qəpikdən ibarətdir. Pul nişanları kağız və metal pul formasında tədavülə buraxıla bilər”.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququ yalnız Milli Banka mənsubdur. AR-in Milli Bankı dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir. Bu o deməkdir ki, AR-də yalnız Milli Bank pul nişanlarını tədavülə buraxmaq və tədavüldən çıxarmaq hüququna malikdir, heç bir digər qurum və ya orqanın belə bir səlahiyyəti yoxdur və Milli Bank qeyd-

⁶⁴ Dünya dövlətlərinin pul vahidi ilə bağlı bax: kitabın sonuna edilən əlavə.

şərtsiz və istisnasız olaraq Azərbaycan dövlətinin mülkiyyətinə daxildir.

AR-in ərazisində nağd pul tədavülünün təşkili üçün Milli Bank aşağıdakıları həyata keçirir:

- pul nişanlarına olan tələbatı müəyyənləşdirir;
- pul nişanlarının istehsalını təşkil edir və ya hazırlanmasına sifariş verir, onların daşınmasını və saxlanmasını təmin edir;
- pul nişanlarının ehtiyatlarını yaradır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir;
- Milli Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun saxlanması və inkassasiyası qaydalarını müəyyən edir;
- Milli Bankda və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir;
- tədavülə yararsız olan pul nişanlarının əlamətlərini və onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir;

Yuxarıda adı çəkilən qanunun 38-ci maddəsində (pul nişanlarının tədavülə buraxılması) təsbit edilmişdir ki, “Yeni nümunəli pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı Milli Bankın İdarə Heyəti qəbul edir. Milli Bank tədavülə buraxdığı pulların nominallarını, ölçüsünü, tərtibatını, mühafizə elementlərini, habelə digər bədii və texniki xüsusiyyətlərini müəyyən edir” (*birinci bənd*), “Milli Bankın İdarə Heyəti yubiley və xatirə pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərar qəbul edə bilər. Milli Bank müəyyən etdiyi qaydada və qiymətlərlə buraxdığı yubiley və xatirə pul nişanlarının satışını təşkil edir” (*ikinci bənd*), “Milli Bank qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiya) ilə əlaqədar yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla qəbul edir” (*üçüncü bənd*).

Qanunun 39-cu maddəsində (pul nişanlarının tədavüldən çıxarılması) isə qeyd olunur ki, “Denominasiya halları istisna olmaqla, Milli Bank tədavüldə olan kağız və metal pulun yeni nümunəli pul nişanlarına dəyişdirilməsi haqqında qərar

qəbul edir” (*birinci bənd*), “Milli Bank tədavüldə olan pul nişanlarının dəyişdirilməsi haqqında qərarını, habelə yeni pul nişanlarının təsvirini və pulların dəyişdirilməsi qaydaları haqqında məlumatı kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirir” (*ikinci bənd*), “Yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması ilə əlaqədar pulların dəyişdirilməsi zamanı dəyişdirilmənin məbləğləri, yaxud subyektləri üzrə hər hansı məhdudiyətə yol verilmir. Dəyişdirilməli olan pul nişanları Milli Bankın müəyyən etdiyi müddətdə, lakin bir ildən az olmamaq şərti ilə qanuni ödəniş vasitəsi sayılır. Həmin müddətdən sonra pul nişanları Milli Bank tərəfindən müddətsiz olaraq dəyişdirilir” (*üçüncü bənd*), “Saxta pul nişanlarının tədavüldən çıxarılması, məhv edilməsi və bununla əlaqədar müvafiq tədbirlərin götürülməsi qaydaları Milli Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir” (*dördüncü bənd*), “Saxta pul nişanlarının dəyəri ödənilmir və onlar geri qaytarılmır. Bu qayda xarici valyutada olan saxta pul nişanlarına da şamil edilir” (*beşinci bənd*).

Qanunun 40-cı maddəsinə (pul nişanlarının dəyişdirilməsi) görə “Milli Bank tədavülə yararlı pul nişanlarını məhdudiyətsiz dəyişdirir. Saxta olmayan, bütöv bir hissədən ibarət səthinin 60 faizindən az olmayan hissəsini və ya eyni əskinasa məxsus hissələrdən ibarət səthinin 100 fazini saxlamış pul nişanlarının nominal dəyəri Milli Bank tərəfindən məhdudiyətsiz ödənilir. Pul nişanının hissələrinin eyni əskinasa məxsus olması yalnız Milli Bank tərəfindən müəyyənləşdirilə bilər”.

Qanunun 41-ci maddəsində (pul nişanlarının məhvi) deyilir ki, “Saxta pul nişanları istisna olmaqla tədavüldən çıxarılmış pul nişanları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar əsasında məhv edilir” (*birinci bənd*), “Milli Bank tədavüldən çıxarılmış kağız və

metal pulların çap formalarının və ştamplarının məhv olunmasını təmin edir” (*ikinci bənd*).

Hər bir halda Milli Bankın buraxdığı pul nişanları, o cümlədən yubiley və xatirə pul nişanları AR-in bütün ərazisində nominal dəyərləri ilə hər növ ödənişlərin həyata keçirilməsi, hesablara daxil edilməsi və pul köçürmələri zamanı hökmən qəbul edilməlidir.

AR-də manatla qızıl və ya digər qiymətli metallar arasında rəsmi nisbət müəyyən edilməmişdir. Tədavülə buraxılmış pul nişanları Milli Bankın borc öhdəliyidir və onun bütün aktivləri ilə təmin edilir.

Saxta pul nişanlarının hazırlanması və satışı ilə məşğul olan şəxslər AR-in qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Belə ki, saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama və ya satmağa görə AR CM-in 204-cü maddəsi ilə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir.

Pul nişanlarının saxta olması barədə ekspert rəyini Milli Bank verir.

Pul nişanlarının saxtalaşdırılması üzrə cinayət işinin məhkəmə icraatı başa çatdıqdan sonra saxta pul nişanları Milli Banka təhvil verilir.

Maddənin üçüncü hissəsinə əsasən AR-in ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır. Bu o deməkdir ki, dövlətimizin ərazi hüduqları daxilində digər dövlətlərin pul vahidlərindən ödəniş vasitəsi kimi istifadə etmək qadağandır. Lakin ARK-nın bu qadağanedici normasının tələblərinin pozulmasına görə qanunvericilikdə heç bir məsuliyyət növünə rast gəlinmir.

Maddə 20. Dövlətin borclarına qoyulan məhdudliyyətlər

Azərbaycan dövlətinə qarşı qiyama və ya dövlət çevirilişinə kömək məqsədi ilə alınmış borclar Azərbaycan Respublikası tərəfindən öhdəlik kimi qəbul edilə və ödənilə bilməz.

Maddəyə əsasən Azərbaycan dövlətinə qarşı qiyama və ya dövlət çevirilişinə kömək məqsədi ilə alınmış borclar Azərbaycan Respublikası tərəfindən öhdəlik kimi qəbul edilə və ödənilə bilməz.

Qiyam dedikdə, AR-in konstitusiya quruluşunu zorla dəyişdirmək və ya AR-ın ərazi bütövlüyünü parçalamaq məqsədilə törədilən ictimai təhlükəli hərəkətlər başa düşülməlidir.

Dövlət çevirilişi isə hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsinə, zorla saxlanılmasına, habelə, AR konstitusiya quruluşunun zorakı yolla dəyişdirilməsinə, həmçinin, ərazi bütövlüyünün parçalanmasına yönələn ictimai təhlükəli hərəkətlərin törədilməsində ifadə olunur.

Göründüyü kimi hər iki ictimai təhlükəli hərəkətin törədilməsi son nəticədə AR-in dövlət təhlükəsizliyi, konstitusiya quruluşunun əsasları və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərə və cəmiyyətin normal gedişinə zərər vurur. Buna görə də istər qiyam, istərsə də dövlət çevirilişi insanlarda mövcud hakimiyyətə və konstitusiya quruluşuna nifrət yaratdığından, eləcə də onları hakimiyyət əleyhinə qiyama, kütləvi iğtişasa, habelə hakimiyyət nümayəndələrinin qanuni tələblərinə tabe olmamağa çağırıldığından həmin əməllərin törədilməsi AR CM-in 280-ci (silahlı qiyam) və 281-ci (dövlət əleyhinə yönələn açıq çağırışlar) maddələri ilə məsuliyyətə səbəb olur. Məhz bunun nəticəsidir ki, ARK Azərbaycan dövlətinə qarşı qiyam və ya dövlət çevirilişini təşkil etmək və həyata keçirmək kimi ictimai təhlükəli hərəkətlərin törədilməsinə kömək üçün

alınmış borcları AR-in öhdəliyi kimi qəbul etmir və onun ödənilməsini qadağan edir.

AR-in dövlət borcu ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərə gəlincə isə, bu münasibətlər 29 dekabr 1992-ci il tarixli “Dövlət borcu haqqında” AR qanunu ilə tənzimlənir.

Həmin qanunun 1-ci maddəsinə (ümumi müddəalar) görə “AR-in dövlət borcu daxili və xarici dövlət borcundan ibarət olmaqla, respublikanın təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi xərclərinin maliyyələşdirilməsi və büdcə kəsirinin yerinin doldurulması üçün AR hökumətinin hüquqi və fiziki şəxslərə, habelə xarici dövlətlərə müvafiq faiz ödənilməklə qaytarılmalı olan, milli və ya xarici valyuta ilə ifadə edilmiş borc öhdəlikləridir” (*birinci hissə*), “AR dövlət borcunun mütləq və nisbi həddini AR-in Milli Məclisi qarşdakı maliyyə ilinin büdcəsi ilə eyni vaxtda təsdiq edir” (*ikinci hissə*), “AR-in dövlət borcuna AR hökumətinin sərəncamında olan bütün aktivlərlə təminat verilir” (*üçüncü hissə*).

Qanunun 2-ci maddəsində (AR dövlət borcunun formaları və tərkibi) təsbit edilmişdir ki, “AR-in dövlət borcu aşağıdakı formalarda ola bilər:

AR hökumətinin aldığı kreditlər;

AR-in hökuməti adından buraxılan qiymətli kağızlar şəklində dövlət istiqrazları;

AR hökumətinin təminat verdiyi digər borc öhdəlikləri” (*birinci hissə*).

AR-in dövlət borcu ötən illərin borcundan və yeni yaranan borcdan ibarətdir” (*ikinci hissə*).

“Dövlət borcu qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli borc öhdəlikləri şəklində ola bilər.

AR-in hər hansı borc öhdəlikləri konkret iztiqrazlar şərtlərində müəyyənləşdirilən müddətlərdə ödənilir” (*üçüncü hissə*).

Qanunun 3-cü maddəsində (AR dövlət borcunun idarə olunması və uçotu) deyilir ki, “AR-in dövlət borcuna dair siyasəti AR hökumətinin Milli Bankla birlikdə hazırlanmış

təkliflərinə əsasən AR-in Milli Məclisi müəyyən edir” (*birinci hissə*). “AR-in Milli Bankına icazə verilə bilər ki, AR-in Maliyyə Nazirliyinə AR Milli Məclisinin müəyyən etdiyi məbləğdə kredit ayırsın” (*ikinci hissə*). “AR dövlət borcunun idarə olunmasını, o cümlədən AR borc öhdəliklərinin buraxılmasını (verilməsini) və yerləşdirilməsini AR-in hökuməti AR-in qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq həyata keçirir. Bu məqsədlə AR hökumətinin qərarı ilə AR-in Maliyyə Nazirliyinin yanında dövlət borcu üzrə şura yaradılır” (*üçüncü hissə*). “AR-in Maliyyə Nazirliyi dövlət borc öhdəliklərinin qeydiyyatını və dövlət borcunun uçotunu aparır, onun vəziyyətinə cari nəzarət edir” (*dördüncü hissə*).

Qanunun 4-cü maddəsinə (AR-in dövlət borcuna xidmət) əsasən “Əgər AR-in hökuməti başqa qayda müəyyən etməmişdirsə, AR-in dövlət borcuna AR-in Milli Bankı və onun idarələri AR-in borc öhdəliklərinin yerləşdirilməsi və ödənilməsi, borc faizləri şəklində və ya başqa formada ödənişlərin verilməsi əməliyyatlarını həyata keçirmək vasitəsilə xidmət edir” (*birinci hissə*). “AR Milli Bankının büdcə kəsirini birbaşa kreditləşdirməsi və dövlət qiymətli kağızlarını onların ilkin yerləşdirilməsi zamanı satın alması qadağan edilir” (*ikinci hissə*). “AR-in borc öhdəliklərinin yerləşdirilməsi, ödənilməsi və yenidən maliyyələşdirilməsi üçün xərclər AR-in respublika büdcəsinin vəsaiti hesabına çəkilir” (*üçüncü hissə*).

Qanunun 5-ci maddəsində (AR-in xarici dövlət borcu) qeyd olunur ki, “AR-in hökuməti AR Milli Məclisinin təsdiq etdiyi ümumi dövlət borcu limiti həddində xarici kreditlərin cəlb edilməsi haqqında qərar qəbul edir və xarici dövlət borcunun idarə olunması qaydasını müəyyənləşdirir” (*birinci hissə*). “Xarici dövlət borcunun ödənilməsi mənbəyi AR-in mərkəzləşdirilmiş valyuta vəsaitidir” (*ikinci hissə*).

Qanunun 6-cı maddəsində (AR dövlət borcunun vəziyyətinə nəzarət) bildirilir ki, “AR dövlət borcunun vəziyyətinə AR-in Milli Məclisi nəzarət edir”.

Qanunun 7-ci maddəsindən (AR-in dövlət borcu haqqında məlumatın dərc edilməsi) isə aydın olur ki, “Hər il AR-in Hökuməti AR dövlət borcunun ötən maliyyə ilindəki vəziyyəti barədə məlumatı cari ilin iyunundan gec olmayaraq dərc etdirir”.

Maddə 21. Dövlət dili

- I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.**
- II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.**

Maddənin birinci hissəsinə əsasən AR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir. AR Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir. Analoji maddə bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **İran Konstitusiyasının** 15-ci maddəsində deyilir: “İran xalqının rəsmi və müştərək dili və xətti farsdır. Sənədlər, rəsmi məktublaşmalar, rəsmi mətnlər və dərslik kitabları bi dil və xətlə olmalıdır. Lakin yerli və etnik dillərin mətbuat, kütləvi informasiya vasitələrində işlədilməsi, məktəblərdə fars dili ilə yanaşı, onların ədəbiyyatlarının tədrisi azaddır”. Türkiyə Konstitusiyasının 2-ci (dövlətin bütünlüyü, rəsmi dili, bayrağı, milli marşı və paytaxtı), Fransa Konstitusiyasının 2-ci (dövlətin forması və simvolları), İspaniya Konstitusiyasının 3-cü (rəsmi dil), Bolqarıstan Konstitusiyasının 3-cü, Latviya Konstitusiyasının 4-cü (dil, bayraq), Slovakiya Konstitusiyasının 6-cı, İran Konstitusiya-

sının 15-ci (rəsmi dil), Polşa Konstitusiyasının 27-ci maddələrini buna misal göstərmək olar⁶⁵.

Dil, ünsiyyət vasitəsi kimi cəmiyyətin inkişafı üçün son dərəcə vacibdir.

Azərbaycan dili genealoji cəhətdən türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Bu bölgədə dillər mənşəyinə və qohumluğuna görə qruplaşdırılır ki, son nəticədə də qohum dillər dil ailəsində birləşdirilir. Başqa sözlə, bir neçə dil qrupu dil ailəsini əmələ gətirir. Məsələn, Hind-Avropa, türk, fin-uqor, monqol, sami dilləri ailəsi və s.

Azərbaycan dili genealoji təsnifatına əsasən türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir. Bu dil ailəsinə mənsub olan dillərin bir-biri ilə əlaqəsi və qohumluğu tarixi və ictimai-siyasi hadisədir. Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik strukturlarında türk, türkmən və qaqauz dillərinin xüsusiyyətlərinə oxşarlıq və yaxınlıq digər türk dillərinə nisbətə daha çoxdur. Bu dil XII-XIII əsrlərdə **ümumxalq dili**, XIX əsrin ikinci yarısında isə **milli dil** kimi formalaşmış, Azərbaycan xalqının vahid ünsiyyət vasitəsinə çevirilmişdir.

Azərbaycan dilindən Səfəvilər dövründə ayrı-ayrı xalqlar – gürcülər, ermənilər, tatarlar, talışlar, kürdlər, farslar **ümumi anlaşma dili** kimi istifadə etmişdir.

Təsadüfi deyil ki, M.Y. Lermantov 1837-ci ildə dostu S.A. Rayevskiyə yazırdı: *“Rusiyadan çıxandan sonra dağları aşdım. Şuşada, Qubada, Şamaxıda oldum. Tatarcanı (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur – Y.X.) öyrənməyə başladım. Fransız dili Avropada vacib olduğu kimi, burada da, ümumiyyətlə, Asiyada bu dil eyni dərəcədə vacibdir”*.

Ölkədə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi AR-in suverenliyinin əsas göstəricilərin dən biridir. Hələ keçən əsrin əvvəllərində öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra

⁶⁵ Dünya dövlətlərinin dövlət dili ilə bağlı bax: kitabın sonuna edilən əlavə.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin parlamenti tərəfindən qəbul edilən ilk qərarlardan biri məhz dövlət dili ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, 27 iyun 1918-ci il tarixdə AXC-nin parlamenti “Türk dilinin dövlət dili elan olunması və hökumət müəssisələrində müvəqqəti olaraq rus dilinin işlədilməsi haqqında” 175 sayılı qərar qəbul etmişdir. Həmin qərar-da deyilirdi: “Dövlət dili kimi türk dili təsdiq edilsin. Məhkəmə, inzibati və digər vəzifələrdə işləyənlərin türk dilində savadı olan başqa şəxslərlə əvəz olunacağı vaxta qədər hökumət müəssisələrində rus dilinin müvəqqəti olaraq işlədilməsinə icazə verilsin”.

Dövlət dili haqqında digər hüquqi sənədin qəbul edilməsi AR-də sovet hakimiyyətinin təzəcə təşəkkül tapdığı dövrə təsadüf edir. Belə ki, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Soveti 27 iyun 1924-cü il tarixdə “Respublikanın dövlət müəssisələrində dövlət dilinin, əksəriyyət təşkil edən əhalinin və milli azlıqların dillərinin tətbiqi haqqında” dekret qəbul etmişdir. Dekretin 1-ci və 2-ci bəndlərində deyilirdi: “1) Azərbaycan SSR-də dövlət dili türk dilidir. 2) Azərbaycan SSR-in dövlət müəssisələrində qeyri-türk millətindən olan və əksəriyyət təşkil edən əhalinin, habelə milli azlıqların, rusların, ermənilərin və gürcülərin dillərinin istifadəsinə də icazə verilir”.

Yuxarıda qeyd olunan hüquqi aktlar gələcəkdə Azərbaycan dilinin rəsmi sənədlərdə dövlət dili kimi tanınmasına zəmin yaratmışdır. Bunun nəticəsidir ki, 14 mart 1937-ci il tarixli Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 151-ci, 21 aprel 1978-ci il tarixli Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 73-cü maddəsində Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra, müstəqilliyin ilk illərində, daha dəqiq desək, 22 dekabr 1992-ci il tarixdə ölkəmizdə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Bir qədər sonra isə, ölkədə

gedən hüquqi islahatların nəticəsi olaraq 30 sentyabr 2002-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” təkmilləşdirilmiş yeni qanun qəbul olundu. Qanununun dövlət dilinin hüquqi statusunu müəyyən edən 1-ci maddəsində deyilir: “AR-in dövlət dili ARK-nın 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir AR vətəndaşının borcudur” (*birinci bənd*), “AR-in dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir” (*ikinci bənd*), “AR dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir” (*üçüncü bənd*), “AR-də dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu Qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır” (*dördüncü bənd*), “Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (*AR-in Dövlət Dil Komissiyası nəzərdə tutulur – Y.X.*) tərəfindən müəyyən edilir” (*beşinci bənd*), “AR-in ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar AR-in dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərtilə aparıla bilər” (*altıncı bənd*).

Qanunun 3-cü maddəsində dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- ARK-nın və bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;
- dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

- dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

- dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

- xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

Qanunun II fəslinə (dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı) əsaslanaraq dövlət dilinin işlənməsini nisbi şəkildə aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. Dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi

AR-in dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər AR-in dövlət dilində aparılır. Lakin bu deyilənlər AR-in təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirlərə şamil olunmur.

2. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi

AR-də təhsil dövlət dilində aparılır. Bununla yanaşı, ölkədə başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

AR-də ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

3. Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi

AR-in ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün televiziya və radio yayımları dövlət dilində aparılır.

AR-in ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət dilində aparılan

bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməlidirlər və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normasına uyğun olmalıdır.

4. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi

AR ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarada, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

AR-in ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

AR-in ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

AR-a idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

5. Dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsi

AR vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. AR vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə, yəni AR AM ilə tənzimlənir.

6. İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə

13 iyun 2000-ci il tarixli “Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında” AR qanununa uyğun olaraq AR-in inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin –

şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Yuxarıda sadalanan inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adı əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməlidir.

7. Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlədilməsi

AR-də coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

8. Dövlət dilinin hüquq-mühafizə orqanlarında işlənməsi

AR-in hüquq-mühafizə orqanlarında AR-in dövlət dili işlənir. Dövlət dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər.

9. Dövlət dilinin notariat fəaliyyətində işlənməsi

AR-in notariat fəaliyyəti üzrə kargüzərlik dövlət dilində aparılır. “Notariat haqqında” AR qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edərsə, notarius imkan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.

10. Dövlət dilinin məhkəmə icraatında və inzibati xətalər üzrə icraatda işlənməsi

AR məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. AR CPM ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatı digər dillərdə aparıla bilər.

AR məhkəmələrində mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı dövlət dilində aparılır. AR MPM ilə

müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatı digər dillərdə aparıla bilər.

AR-də inzibati xətlər üzrə icraat dövlət dilində aparılır. AR-in İXM ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada inzibati xətlər üzrə icraat digər dillərdə aparıla bilər.

11. Dövlət dilinin Silahlı Qüvvələrdə işlənməsi

AR-in SQ-də, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənilir.

12. Dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi

AR-in beynəlxalq yazışmaları dövlət dilində aparılır. Belə yazışmalar zəruri hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparıla bilər.

AR-in ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən dildə və ya dillərdə tərtib olunmalıdır.

AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar (protokollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.

13. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi

Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi AR-in qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.

AR-də dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır.

Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi nəşrlərdə ədəbiyyat göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.

14. Dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi

AR vətəndaşlarının doğum və nikah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqəsi, əmək kitabçası, hərbi bileti və yalnız ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.

AR vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqında sənədləri, zəruri hallarda digər sənədləri dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də tərtib edilir.

15. Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və fəliallarının, idarələrin adında işlədilməsi

AR-in dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və fəliallarının, idarələrin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzərliqlə bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

22 dekabr 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanunun 13-cü maddəsində təsbit edilmişdir ki, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (*AR-in Dövlət Dil Komissiyası nəzərdə tutulur – Y.X.*) tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər” (*birinci bənd*), “Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (*AR-in Dövlət Dil Komissiyası nəzərdə tutulur – Y.X.*) 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir” (*ikinci bənd*).

Qanunun 14-cü maddəsinə (dövlət dilinin əlifbası) görə AR-in dövlət dilinin əlifbası kimi latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan xalqı müxtəlif dövrlərdə bir neçə əlifbadan istifadə etmişdir. Məsələn, VII əsrdə Azərbaycan ərəblər tərəfindən işğal edildikdən sonra Azərbaycan yazısı ərəb əlifbasına keçmişdir. Xalqımız həmin dövrdən Sovet hakimiyyətinin ilk illərində də ərəb əlifbasından istifadə etmiş, nəhayət 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji qurultayda ərəb əlifbasının latın qrafikası əsasında tərtib olunmuş yeni əlifba ilə əvəz olunması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Belə bir qərarın

qəbul edilməsində əsas məqsəd isə türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələri möhkəmləndirmək, türk dilinin vahid əlifba əsasında inkişafını təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

Nəhayət, 1 yanvar 1929-cu il tarixdə Azərbaycan yazısı latın qrafikası əsasında tərtib edilmiş yeni əlifbaya keçdi. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycan dilinin səs quruluşu ilə uzlaşıb orfoqrafiya qaydalarının sadələşdirilməsinə imkan açan, az bir vaxtda kütləvi şəkildə əhalinin savadlaşmağına səbəb olan və xalqlar arasında elmi və mədəni əlaqələrin inkişafına təkan verən bu əlifbanın ömrü qısa olmuşdur. Buna səbəb isə Azərbaycan xalqının iradəsinə zidd olaraq mərkəzin təzyiqləri altında 11 iyul 1939-cu il tarixdə “Azərbaycan yazısının latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında” Azərbaycan SSR qanununun qəbul edilməsi olmuşdur. Bu tarixi ədalətsizliyi aradan qaldırmaq məqsədilə 25 dekabr 1991-ci il tarixdə AR Ali Soveti Milli Şurası “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” qanun qəbul etmişdir.

Qanunun qərar hissəsində deyilir:

“1) “Azərbaycan əlifbasının latından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında” 1939-cu il 11 iyul tarixli Azərbaycan SSR-in qanunu bu gündən qüvvədən düşmüş hesab edilsin.

2) 1940-cı ilə qədər Azərbaycanda istifadə edilən 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə bərpə olunsun”.

AR-də dövlət dilinə qarşı təbliğat aparılması, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərilməsi, onun istifadə sahəsinin məhdudlaşdırılmasına cəhd edilməsi, habelə Azərbaycan dilinin latın əlifbasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsi qadağandır. Belə hüquq pozuntularını törətmiş şəxslər AR İXM-in 315-1-ci maddəsi ilə inzibati məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən AR əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

Bu o deməkdir ki, dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin müəyyən olunması heç də AR ərazisində yaşayan başqa millətlərin öz dillərindən istifadə etmək hüququnu məhdudlaşdırmır. Təsadüfi deyil ki, AR CPM-in 26.1-ci maddəsinə əsasən AR məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı AR-ın dövlət dilində və ya *müvafiq ərazinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində* aparılır. Analoji müddəə AR MPM-in 11-ci maddəsində (məhkəmə icraatının aparıldığı dil) də öz əksini tapmışdır.

Bundan başqa, AR-in Milli Məclisinin sessiyaları aparılarkən Azərbaycan dilini bilməyən və digər millətə mənsub olan deputatlara tərcüməçinin yardımından istifadə etmək hüququ təmin edilir.

Maddə 22. Paytaxt

Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhəridir.

Maddədə Bakı şəhəri AR-in paytaxtı kimi müəyyən olunmuşdur.

Qısaca Bakı haqqında: Şəhər Xəzər dənizinin sahilinin qərb sahilində Abşeron yarımadasının cənub amfiteatrında yerləşir. Relyefi qərb hissədə tirə və təpələrdən, eləcə də çökəkliklərdən, sahil zonasında, xüsusilə də Abşeron yarımadasının şimal hissəsində isə düzənliklərdən ibarətdir. Landşaftı quru çöl və yarımsəhradır. Boz-qonur, şoran, sahil boyunca dənizkənarı qumlar və qum təpələri yayılmışdır. Çoxlu palçıq vulkanı var (Lökbatan və s.). Bakı üçün güclü şimal küləyi – xəzri və cənub küləyi – gilavar xarakterikdir.

AR-in iri sənaye, elm və mədəniyyət mərkəzidir.

Haqqında ilk məlumatlar eramızdan əvvələ aiddir. Ərazisi 2,13 min kv. km., əhalisi 2,1 milyon nəfərdir (2000-ci ilin məlumatı).

Şəhərin inzibati rayonları: Əzizbəyov, Səbail, Qaradağ, Binəqədi, Sabunçu, Nərimanov, Nəsimi, Nizami, Yasamal, Suraxanı və Xətai.

Şəhərdə 320-dən çox məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsi, 300-dən çox orta məktəb, 15-dən çox dövlət ali təhsil və 25-dən çox dövlət orta ixtisas təhsil müəssisəsi, 100-dən çox xəstəxana, 120-dən çox poliklinika, 30-dan çox muzey fəaliyyət göstərir.

İqtisadiyyatının əsasını sənaye təşkil edir: neftçixarma, neftayırma, kimya, maşınqayırma, radio elektronika, yeyinti, metal emalı, qaz sənayesi.

Şəhər nəqliyyatı: metro, avtobus və s.

Böyük İpək yolunun mühüm qovşağında yerləşən şəhəri MDB və bir sıra dünya ölkələri ilə şöse yolları birləşdirir. Buradan Rusiyanın 20-dən çox şəhərinə avtobus marşrutları işləyir.

Bakıdan üç əsas istiqamətdə dəmiryolu saxələnilir: qərb istiqamətində - Gürcüstan Respublikasına, cənub istiqamətində - İran İslam Respublikasına, şimal istiqamətində – Rusiya və digər MDB ölkələrinə.

Beynəlxalq hava limanı paytaxtı bir sıra dünya ölkələrinin şəhərləri (Ankara, İstanbul, Tehran, Moskva, Tibilisi, London, Paris, Nyu-York, Vaşinqton, Qahirə və s.) ilə əlaqələndirir.

Şəhər həm də iri dəniz limanıdır. Buraya İrandan, Rusiyadan, Qazaxıstandan, Türkmənistandan gələn böyük həcmli yük və sərnişin gəmiləri yan alır.

Bakı Şirvanşahlar dövlətinin, Bakı xanlığının, 1859-cu ildən quberniyanın, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin, 1920-ci ildən isə Azərbaycan SSR-nin paytaxtı olmuşdur, 1991-ci ildən müstəqil AR-in paytaxtıdır.

Dünya təcrübəsində paytaxtın konstitusiyaya ilə müəyyən edilməsi geniş yayılmış hal deyil. Lakin buna baxmayaraq, bəzi dövlətlərdə paytaxt konstitusiyaya ilə müəyyən olunur. Türkiyə Konstitusiyasının 3-cü, Avstriya və İspaniya Kons-

titusiyalarının 5-ci, Slovakiya Konstitusiyasının 10-cu, Çexiya Konstitusiyasının 13-cü, Polşa Konstitusiyasının 29-cu maddələrini buna misal göstərmək olar⁶⁶.

Şəhərin paytaxt olaraq seçilməsində bir sıra amillər əsas götürülür. Buraya şəhərin coğrafi mövqeyi (geosiyasi vəziyyəti, dövlətin mərkəzində və ya mərkəzə nisbətə onun kənar əyalətlərində yerləşməsi), inkişaf səviyyəsi (geoiqtisadi vəziyyəti və s.), əhalisinin sayı və tərkibi, ölkə tarixində oynadığı rol və əhəmiyyəti, eləcə də digər faktorları (təhlükəsizlik və s.) aid etmək olar.

Dövlətin paytaxtı, bir qayda olaraq, onun ən çox inkişaf etmiş və ən böyük şəhəri olur. Lakin bu həmişə belə olmur. Belə ki, dünya təcrübəsində istisnalar da mövcuddur.

Şəhərin paytaxt statusu almasına təsir edən amillər içərisində dövlətçilik ənənələri də az rol oynamır. Qeyd edək ki, Hollandiyanın paytaxtı Amsterdam şəhəri olsa da, əsas dövlət orqanlarının demək olar ki, hamısı onun başqa bir şəhərində – Haaqada yerləşir.

Paytaxt statusuna malik olan şəhərin əlamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Dövlətin “nüvə”sini təşkil edən paytaxtda –

1. Dövlət hakimiyyəti orqanları, eləcə də mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları yerləşir;

2. Cəmiyyət həyatı üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər həll olunur;

3. Hüquqi statusuna görə müəyyən imtiyazlardan istifadə olunur. Bu isə özünü şəhərin nisbi muxtariyyətində, bir sıra məsələlərin həllində ölkənin digər şəhərləri ilə müqayisədə üstünlük hüququna malik olmasında, eləcə də inzibati hüquq normaları səviyyəsində paytaxta müxtəlif idarəetmə məsələlərinin fərqli qayda və proseduralarının müəyyən edilməsində

⁶⁶ Dünya dövlətlərinin paytaxtı ilə bağlı bax: kitabın sonuna edilən əlavə.

(məsələn, iri yük maşınlarının paytaxtda hərəkətinin qadağan olunması və s.) özünü göstərir.

Maddə 23. Azərbaycan dövlətinin rəmzləri

- I. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnidir.**
- II. Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı bərabər enli üç üfüqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir və qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir edilmişdir. Bayrağın eninin uzunluğuna nisbəti 1:2-dir.**
- III. Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağının və Azərbaycan Respublikası Dövlət gerbinin təsviri, Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin musiqisi və mətni Konstitusiya qanunu ilə müəyyən edilir.**

Maddənin birinci hissəsinə əsasən AR-in dövlət rəmzləri AR-in Dövlət bayrağı, AR-in Dövlət gerbi və AR-in Dövlət himnidir.

Analoji müddəə demək olar ki, əksər dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Slovakiya Konstitusiyasının** 8-ci maddəsində deyilir: “Slovakiya Respublikasının dövlət simvolları dövlət emblemi, milli bayraq, dövlət gerbi və milli himndir”. Konstitusiyanın 9-cu maddəsi isə Slovakiya Respublikasının dövlət simvolları ilə bağlı konkret məsələlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. **İran Konstitusiyasının** 18-ci maddəsində müəyyən edilmişdir ki, “İranda rəsmi bayrağı yaşıl, ağ və qırmızı rənglərdə olub İslam Cumhuriyyətinin xüsusi rəmzi və “Əllahü əkbər” şüarı ilədir”. Dövlət rəmzləri ilə bağlı müddəalar Fransa Konstitusiyasının 2-ci

(dövlətin forması və simvolları), Latviya Konstitusiyasının 4-cü (dil, bayraq), İspaniya Konstitusiyasının 4-cü (bayraq), Estoniya Konstitusiyasının 7-ci (simvollar), Türkiyə Konstitusiyasının 9-cü (dövlətin bütünlüyü, rəsmi dili, bayrağı, milli marşı və paytaxtı), İtaliya Konstitusiyasının 12-ci (bayraq), Çexiya Konstitusiyasının 14-cü (dövlət simvolları), İran Konstitusiyasının 18-ci (rəsmi bayraq), Almaniya Konstitusiyasının 22-ci (federal bayraq), Polşa Konstitusiyasının 28-ci maddəsində də təsbit olunmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, *“... dövlətin rəmzləri onun beynəlxalq aləmdə fərdiləşdirilməsinə kömək edir. Bu əlamətlər hər bir dövlətin beynəlxalq aləmdə vizit vərəqəsi rolunu oynayır. Bütün rəsmi dövlət sənədlərində və mərasimlərində dövlət nişanlarından hər hansı birinin və ya bir neçəsinin olması həmin sənədin və ya tədbirin həmin dövlətə məxsus olmasını göstərən ən əsas vasitədir. Dünyanın müxtəlif regionlarında fəaliyyət göstərən hərbi qüvvələrin hansı dövlətə aid olması onların daşdığı nişanlar hesabına müəyyənləşdirilir”, “Dövlətin rəsmi tanınma nişanları – gerb, bayraq və himn tarixin qədim dövrlərində əmələ gəlmişdir. İlk vaxtlar bu rəmzlər, sadəcə olaraq, sırf praktiki məqsədlərlə müharibələrdə və s. yerlərdə tanınmaq məqsədilə istifadə olunurdu. Lakin sonralar dövlətlərarası münasibətlər inkişaf etdikcə, bu rəmzlərə də müəyyən məna verilməyə başladı. Bu gün ilk baxışda məna ifadə etməyən bir çox dövlət rəmzləri bir zamanlar məhz müəyyən məna yükü verilməklə, nəyisə qabartmaqla qəbul olunmuş və aid olduğu cəmiyyətin devizinin ifadəçisinə çevirilmişdir. Dövlət rəmzlərinə hörmət olunması tələbi və s. bu kimi hüquqi vəzifələr də məhz dövlət rəmzlərinin sadəcə nişan olmasından deyil, onlara tarixi dövlətçilik ənənələrini ifadə edən rəmzlər kimi baxılmasından irəli gəlir ...”⁶⁷.*

⁶⁷ Əsgərov Z. Göstərilən əsər. səh. 108, 111.

Maddənin üçüncü hissəsinə əsasən AR-in Dövlət bayrağının və AR-in Dövlət gerbinin təsviri, AR-in Dövlət himninin musiqisi və mətni Konstitusiya qanunu ilə müəyyən edilir.

Hər bir dövlət rəmzini ayrı-ayrılıqda izah edək.

Dövlət bayrağı:

Maddənin ikinci hissəsinə əsasən AR-in Dövlət bayrağı bərabər enli üç üfqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir və qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir edilmişdir. Bayrağın eninin uzunluğuna nisbəti 1:2-dir.

05 fevral 1991-ci il tarixli AR qanunu ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı haqqında” Əsasnamədən aydın olur ki, AR-in dövlət bayrağı Azərbaycan dövlətinin suverenliyi rəmzidir.

AR-in Dövlət bayrağı eni bərabər olan rəngli üç üfqi zolaqdan ibarət düzbucaqlı parça şəklindədir: üst zolaq mavi rəngdə, orta zolaq qırmızı rəngdə, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir. Bayrağın hər iki üzündə qırmızı zolağın ortasında ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri vardır. Bayrağın eninin uzununa nisbəti 1:2-dir.

Ayparanın və səkkizguşəli ulduzun təsvirləri tərəflərinin nisbəti 3:4 olan düzbucaqlının içərisində yerləşir; düzbucaqlının diaqonalı bayrağın eninin 1/2-nə bərabərdir.

Ayparanın təsviri konsentrik (eyni mərkəzli) olmayan iki dairənin hissələri şəklindədir; böyük dairənin diametri xarici düzbucaqlının eninə, kiçik dairənin diametri isə bayrağın eninin 1/4-yə bərabərdir. Kiçik dairənin mərkəzi bayrağın həndəsi mərkəzindən sol tərəfdə, bayrağın eninin 1/60-nə bərabər olan məsafədə yerləşir.

Səkkizguşəli ulduzun təsviri ayparadan sağda yerləşir, ulduzun xarici dairəsinin diametri bayrağın eninin 1/6-ni, daxili dairəsinin diametri isə 1/12-ni təşkil edir.

08 iyun 2004-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının istifadəsi qaydaları haqqında” AR qanununun 9-cu maddəsinə (AR Dövlət bayrağının istifadəsinə dair tələblər) əsasən “AR-in Dövlət bayrağı və onun təsviri, onların ölçülərindən asılı olmayaraq, ARK-da müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olmalıdır” (*birinci bənd*), “AR Dövlət bayrağının sənaye üsulu ilə hazırlanması, düzəldilməsi, rəngli təsvirinin çapı zamanı onun mavi rənginin “Panton” rənglər kataloqunun Blue 313 C rənginə, qırmızı rənginin – Red 185 C rənginə, yaşıl rənginin – Green 3405C rənginə uyğunluğu təmin edilməlidir” (*ikinci bənd*), “AR-in Dövlət bayrağı bütöv olmalı və solğun görünməməlidir” (*üçüncü bənd*), “AR-in Dövlət bayrağı ya bayraq dirəyi, ya da xüsusi tutqaqlara bərkidilən dəstək üzərində qaldırılır” (*dördüncü bənd*), “AR-in Dövlət bayrağı elə qaldırılmalıdır ki, onun parçasının aşağı tərəfi yerdən yerdən azı üç metr hündürlükdə olsun” (*beşinci bənd*).

Tez-tez belə bir sual səsləndirilir: *Əgər AR dünyəvi dövlətdirsə, necə ola bilər ki, onun Dövlət bayrağında islamçılığın simvolu olan yaşıl rəng təsvir olunub? Bu, dünyəvilik prinsipinə zidd deyilmi? Və ya bu, dinlərə münasibətdə bərabərlik prinsipini pozmurmu?*

Məsələ burasındadır ki, bu gün demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin bayraqlarının ifadə etdiyi mənalar dövlətin *rəsmi-hüquqi siyasətini* deyil, sırf *mənəvi-ideoloji* keyfiyyətlərini əks etdirir. Bu isə dövlətlər üçün heç bir konkret öhdəlik yaratmır.

Məlum olduğu kimi AR-in hazırkı bayrağı keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir və o, özündə həmin dövrdəki hakim ideoloji istiqamətləri ehtiva edirdi. Buna görə də mavi rəng – türkçülük, qırmızı rəng – müasirlik, yaşıl rəng – islamçılıq rəmzi sayılırdı. AR ikinci dəfə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra məhz həmin bayraq bərpa edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə mövcud olan bayrağın bərpa

olunmasına səbəb isə müasir AR-in özünü Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin hüquqi varisi hesab etməsi ilə əlaqədardır.

Dünya dövlətlərinin bayraqları formasına görə müxtəlif olur və ayrı-ayrı dövlətlərdə bayrağa münasibətdə müəyyən olunan qayda və vəzifələr fərqlidir. Məsələn, ABŞ-da bu dövlətin bayrağın siyasi toplanışların, məsələn, mitinqlərin, küçə yürüşlərinin həyata keçirilməsi zamanı etiraz əlaməti olaraq yandırmaq və ya ayaq altına atıb tapdalamaq, yaxud da onu cırmaq fikir və söz azadlığının təzahür forması kimi qəbul edildiyindən həmin əməllərə görə qanunvericilikdə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmamışdır. Təsadüfi deyil ki, ABŞ-da səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən bir neçə dəfə həmin əməllər üstündə müəyyən şəxslər məsuliyyətə cəlb olunsa da, onlara qarşı başlanılmış cinayət işlərinə məhkəmələrdə xitam verilmişdir. Bununla yanaşı, bir çox dövlətlərdə dövlət bayrağına qarşı belə hərəkətlərin törədilməsi cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının istifadəsi qaydaları haqqında” AR qanununun 11-ci maddəsində deyilir: “AR Dövlət bayrağının bu qanunun tələblərinə zidd istifadəsi, habelə AR-in Dövlət bayrağı barədə təhqiredici hərəkətlər AR-in qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyətə səbəb olur”. AR CM-in 324-cü maddəsinə əsasən nəinki AR-in dövlət bayrağı, həmçinin Dövlət gerbi barədə də təhqiredici hərəkətlər törətmək (buraya Dövlət bayrağının məhv edilməsi, onun üzərinə təhqiramiz və alçaldıcı yazıların yazılması, şəkillərin çəkilməsi, biədəb hərəkətlərin edilməsi, onların ayaq altına atılaraq tapdalanması, alçaldıcı və natəmiz yerlərdə asılması (vurulması) və s. hərəkətlərin törədilməsi başa düşülməlidir) cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Bizə elə gəlir ki, bu maddə qüsurlu redaksiyada verilmişdir. Belə ki, həmin ictimai-təhlükəli əməlin cinayət tərkibinin obyektini AR-in Dövlət bayrağı və ya Dövlət gerbi ilə rəftar sahəsində olan idarəçilik qaydaları sahəsində yaranan ictimai münasibətlər təşkil edir. Qeyd olunan maddənin adında, eləcə də dispozisiyasında

“Azərbaycan Respublikası” ifadəsinin işlədilməsi, *fikrimizə*, həmin maddənin tətbiq dairəsini məhdudlaşdırır. Məlum maddədən aydın olur ki, ölkəmizdə yalnız AR-in Dövlət bayrağı və ya Dövlət gerbi barəsində təhqiredici hərəkətlər cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Halbuki bərabərlik nöqtəyi-nəzərdən və beynəlxalq hüquq normaları baxımından bütün dövlətlərin dövlət rəmzlərinə hörmətlə yanaşılmalı və onlara qarşı yol verilən təhqiredici hərəkətlər AR-in dövlət rəmzlərinə münasibətdə eyni qaydada məsuliyyətə səbəb olmalıdır. Lakin qanunvericilikdəki məlum məhdudiyət digər dövlətlərin dövlət rəmzlərinə təhqir edilməsi kimi mühüm bir ictimai-təhlükəli əməli kriminalizasiya etməkdən kənar qoymuşdur.

AR-in Dövlət bayrağı masaların və ya kürsülərin üstünə örtük kimi sərilə bilməz, oturlan və ayaq basılan yerlərə qoyula bilməz. AR Dövlət bayrağının qanunvericiliyin tələblərinə zidd istifadəsinə görə AR İXM-in 341-1-ci maddəsi ilə inzibati məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, AR vətəndaşları, habelə, AR ərazisində olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər AR-in Dövlət bayrağına hörmətlə yanaşmalıdır. Təsadüfi deyil ki, ARK-nın 75-ci maddəsində (Dövlət rəmzlərinə hörmət) deyilir: “Hər bir vətəndaş AR-in dövlət rəmzlərinə - bayrağına, gerbinə və himninə hörmət etməlidirlər”.

AR onun ərazisindən kənarında AR-in Dövlət bayrağı barədə təhqiredici hərəkətlərin qarşısının alınması məqsədilə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq tədbirlər görür.

AR əhali arasında AR Dövlət bayrağının mahiyyətinin və əhəmiyyətinin geniş təbliğ olunması, gənc nəslin AR-in Dövlət bayrağına hörmət ruhunda tərbiyə edilməsi məqsədilə tədbirlər görür.

08 iyun 2004-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının istifadəsi qaydaları haqqında” AR

qanununda deyilənlərə əsaslanaraq AR Dövlət bayrağından istifadə ilə bağlı belə bir qruplaşma aparmaq olar:

1. AR Dövlət bayrağının qaldırılmalı olduğu yerlər

AR-in Dövlət bayrağı AR-in Prezident sarayının və dövlət iqamətgahlarının üzərində, AR Milli Məclisinin, AR Nazirlər Kabinetinin, AR Konstitusiya Məhkəməsinin, AR Ali Məhkəməsinin, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının, AR Prokurorluğunun, AR Milli Bankının, AR Mərkəzi Seçki Komissiyasının, AR Hesablama Palatasının, Naxçıvan MR Ali Məclisinin, Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin, Naxçıvan MR Ali Məhkəməsinin, Naxçıvan MR mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının binaları, AR-in insan hüquqları üzrə müvəkkilinin yerləşdiyi binanın üzərində *daimi* qaldırılır. Bundan başqa, AR-in Dövlət bayrağı AR-in sərhəd nəzarət-buraxılış məntəqələrinin və sərhəd zastavalarının binaları üzərində *daimi* qaldırılır.

AR-in Dövlət bayrağı AR-in diplomatik nümayəndəlikləri və konsulluqlarının binaları üzərində, habelə AR-in diplomatik nümayəndəlikləri və konsulluqlarının başçılarının iqamətgahları üzərində beynəlxalq hüquq normalarına və diplomatik protokol qaydalarına uyğun olaraq qaldırılır.

AR-in Dövlət bayrağı AR-in Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinə uyğun olaraq AR-in gəmi reyestrlərindən birində qeydiyyatda alınmış gəmilərin üzərində qaldırılır.

AR-in Dövlət bayrağı AR SQ-nin və başqa silahlı birləşmələrinin hərbi hissə və hərbi gəmilərində aşağıdakı hallarda qaldırılır:

- AR-in bayram günlərində;
- Hərbi andıçmə mərasimində;
- Hərbi hissələrə və ya hərbi gəmilərə dövlət mükafatları təqdim edildikdə;
- Hərbi hissələr (bölmələr) və ya hərbi gəmilər xarici dövlətin ərazisində (ərazi sularında) olduqda.

AR-in Dövlət bayrağı AR SQ-nin və başqa silahlı birləşmələrinin hərbi hissələrində, onların qərargahlarının

binalarında, hərbi gəmilərdə isə Hərbi Dəniz Qüvvələrinin gəmi nizamnamələrinə uyğun olaraq qaldırılır.

Xarici dövlətin bayrağı altında üzən gəmi AR-in daxili sularında üzərkən və ya AR-in limanında dayanarkən öz bayrağı ilə yanaşı, beynəlxalq dəniz adətlərinə uyğun olaraq AR-in Dövlət bayrağını da qaldırmalıdır.

Onu da qeyd etmək ki, AR-in Dövlət bayrağı qeyri-hökumət təşkilatlarının, siyasi partiyaların, müəssisə və idarələrin bayraqları ilə birgə qaldırılsa (asılsa) və ya yerləşdirilsə, həmin bayraqların ölçüsü AR Dövlət bayrağının ölçüsündən böyük ola bilməz.

AR-in Dövlət bayrağı digər dövlətlərin dövlət bayraqları, habelə beynəlxalq təşkilatların, müəssisə və idarələrin bayraqları ilə birgə qaldırılsa (asılsa) və ya yerləşdirilsə, qarşıdan baxıldıqda, AR-in Dövlət bayrağı həmin bayraqlardan solda olmalıdır.

2. AR Dövlət bayrağının yerləşdirilməli olduğu yerlər

AR-in dövlət bayrağı AR Milli Məclisinin iclas salonunda, AR Prezidentinin iş otağında, habelə, AR Prezidentinin iştirakı ilə rəsmi tədbirlərin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan salonlarda və otaqlarda, AR məhkəmələrinin iclas salonunda, AR Milli Məclisi sədrinin, AR baş nazirinin, AR Konstitusiyaya Məhkəməsi sədrinin, AR Ali Məhkəməsi sədrinin, AR baş prokurorunun, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları rəhbərlərinin, AR-in diplomatik nümayəndəlikləri və konsulluqları başçılarının, AR Milli Bankı idarə heyəti sədrinin, AR Mərkəzi Seçki Komissiyası sədrinin, AR Hesablama Palatası sədrinin, AR insan hüquqları üzrə müvəkkilinin, Naxçıvan MR Ali Məclisi sədrinin, Naxçıvan MR baş nazirinin, Naxçıvan MR Ali Məhkəməsi sədrinin, Naxçıvan MR-in mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları rəhbərlərinin, AR-in diplomatik nümayəndəlikləri və konsulluqların rəhbərlərinin nəqliyyat vasitələri üzərində yerləşdirilir.

AR-in Dövlət bayrağı, həmçinin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş hallarda və qaydada andiçmə mərasimi keçirilən yerlərdə yerləşdirilir.

3. AR Dövlət bayrağının təsvirinin istifadəsi

AR Dövlət bayrağının təsviri beynəlxalq uçuşları həyata keçirən AR mülki hava gəmilərinin və AR-in hüduqlarından kənarında uçuşlar üçün istifadə olunan hərbi nəqliyyat hava gəmilərinin üzərində vurulur.

AR Dövlət bayrağının təsviri AR Dövlət Sərhəd Xidməti sərhəd gəmilərinin və qayıqlarının fərqləndirici nişanı kimi də istifadə olunur.

AR Dövlət bayrağının təsviri, həmçinin AR-in dövlət mükafatlarının, habelə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda rəsmi döş nişanlarının elementi kimi istifadə edilir.

4. AR Dövlət bayrağının matəm günlərində və matəm mərasimlərində, eləcə də digər yerlərdə istifadəsi

AR-in qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən elan olunmuş matəm günlərində AR Dövlət bayrağının dəstəyinin və ya dirəyinin yuxarı hissəsinə eni 10 santimetr olan qara lent bərkidilir və (və ya) Dövlət bayrağı bayraq dirəyinin yarısına qədər endirilir.

AR-in vəfat etmiş (həlak olmuş) vətəndaşlarına hərbi ehtiram göstərilməsi ilə bağlı AR Dövlət bayrağının istifadəsi qaydaları AR Nazirlər Kabinetinin 30 mart 2005-ci il tarixli 56 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

AR Dövlət bayrağı yerli özünüidarə orqanlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının, müəssisələrin və idarələrin binaları, habelə yaşayış evləri üzərində qaldırıla (asıla) bilər.

Bundan başqa, AR Dövlət bayrağı yerli özünüidarə orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları, siyasi partiyalar, müəssisə və idarələr tərəfindən keçirilən tədbirlər zamanı qaldırıla (asıla) və ya yerləşdirilə bilər.

Dərs ilinin birinci günü təhsil müəssisələrində AR-in Dövlət bayrağı qaldırılır (asılır) və ya yerləşdirilir.

AR Dövlət bayrağı dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən keçirilən rəsmi tədbirlər və mərasimlər zamanı qaldırılır (asılır) və ya yerləşdirilir.

AR-in Dövlət bayrağı ilə bağlı digər məsələlər AR Nazirlər Kabinetinin 25 mart 2005-ci il tarixli 55 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının qaldırılması (asılması), endirilməsi, saxlanması və istehsalı Qaydaları” ilə tənzimlənir.

Dövlət gerbi:

23 fevral 1993-cü il tarixli AR qanunu ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi haqqında” Əsasnamədə deyilir: “AR-in Dövlət gerbi Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi rəmzidir” (*birinci maddə*), “AR-in Dövlət gerbi palıd budaqlarından və sünbüllərdən ibarət qövsün üzərində yerləşən şərq qalxanının təsvirindən ibarətdir. Qalxanın üstündə AR Dövlət bayrağının rəngləri fonunda səkkizguşəli ulduz, ulduzun mərkəzində alov təsviri vardır. AR Dövlət gerbinin rəngli təsvirində ulduz ağ, alov qırmızı, palıd budaqları yaşıl, sünbülləri sarı rəngdədir. Qalxanın və ulduzun sağaqları, habelə qalxanın düymələri və palıd qozaları qızıldır” (*ikinci maddə*).

Əsasnamənin 3-cü maddəsinə əsasən “**AR Dövlət gerbinin qabarıq təsviri vurulur:**

a) AR parlamentinin binasına, iclas salonuna və parlament sədrinin xidməti kabinetinə;

b) AR Prezidentinin iqamətgahına və xidməti kabinetinə;

v) AR-in bütün məhkəmələrinin, hərbi məhkəmələrin binalarına, məhkəmə iclaslarının salonlarına, AR Konstitusiyə Məhkəməsi və Apellyasiya Məhkəməsi sədrlərinin xidməti kabinetlərinə;

q) yerli nümayəndəli dövlət orqanlarının binalarına və iclas salonlarına;

ğ) AR qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda dövlət orqanlarının binalarına;

d) AR-in diplomatik və ticarət nümayəndəliklərinin, konsulluq idarələrinin binalarına”.

Əsasnamənin 4-cü maddəsinə görə “**AR Dövlət gerbinin təsvirindən istifadə olunur:**

a) AR Dövlət möhüründə, bütün dövlət orqanlarının möhürlərində;

b) AR qanunlarının, parlamentin qərarlarının, prezidentin fərman və sərəncamlarının blanklarında;

v) bu Əsasnamənin 3-cü maddəsində göstərilən dövlət orqanlarının sənədlərinin blanklarında (binalarının lövhələrində);

q) AR Milli Bankının biletlərində və metal pul vahidlərində, AR-in qiymətli kağızlarında, dövlət istiqraz vəərəqlərində;

ğ) AR vətəndaşının pasportunda; AR vətəndaşına verilən diplomatik və başqa xarici pasportlarda;

d) AR parlamentinin rəsmi nəşrlərində;

e) AR-in qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hallarda Dövlət sərhəd nişanlarında;

ə) AR-in insan hüquqları üzrə müvəkkilinin (ombudsmanın) aparatının möhür və blanklarında”.

AR-in qanunvericiliyi ilə AR Dövlət gerbinin təsvirinin mütləq vurulmalı olduğu başqa hallar da nəzərdə tutula bilər. Haqqında bəhs olunan əsasnamədə göstərilən hallardan başqa, AR Dövlət gerbinin təsvirindən istifadə etmək hüququ AR-in parlamenti tərəfindən verilə bilər.

AR Dövlət gerbinin təsviri olan möhürlərin və sənəd blanklarının hazırlanması, istifadə olunması və məhv edilməsi qaydası AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

AR Dövlət gerbinin verilən təsviri ölçüsündən asılı olmayaraq, həmişə dəqiq surətdə haqqında bəhs edilən əsasnaməyə əlavə edilən rəngli və ya ağ-qara təsvirə uyğun gəlməlidir.

Dövlət himni:

27 may 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” AR Konstitusiyası Qanunundan

aydın olur ki, AR-in Dövlət himninin sözləri Əhməd Cavadın, musiqisi isə Üzeyir Hacıbəyovundur. Həmin Konstitusiya Qanununa əsasən AR-in Dövlət himni “Azərbaycan marşı” adlandırılır.

Bir sıra dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da Dövlət himni müxtəlif cür adlandırılır. Məsələn, **Türkiyə Konstitusiyasının** 3-cü maddəsinin (dövlətin bütünlüyü, rəsmi dili, bayrağı, milli marşı və paytaxtı) üçüncü abzasına görə Türkiyənin “Milli marşı “İstiqlal Marşı”dır”. **Fransa Konstitusiyasının** 2-ci maddəsinin (dövlətin forması və simvolları) dördüncü hissəsinə əsasən Fransanın “Milli himni “Marsel-yoza”dır”. **Polşa Konstitusiyasının** 28-ci maddəsinin üçüncü hissəsində deyilir ki, “ “Dubrovski Mazurka” Polşa Respublikasının milli himnidir”.

02 mart 1993-cü il tarixli AR Milli Məclisinin qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” Əsasnaməsində deyilir: “AR-in Dövlət himni Azərbaycan dövlətinin, onun müstəqilliyinin və birliyinin müqəddəs rəmzidir” (*birinci maddə*).

Əsasnamənin 2-ci maddəsinə əsasən “AR-in Dövlət himni aşağıdakı hallarda ifa olunur:

a) AR Milli Məclisinin sessiyalarının başlanması və qurtarması zamanı;

b) AR-in Prezidenti AR-in Milli Məclisinin iclaslarına gəldiyi zaman;

v) dövlət bayramlarına həsr olunmuş təntənəli yığıncaqların və iclasların açılışı və bağlanması zamanı;

q) hər gün AR milli televiziya və radio verilişlərinin əvvəlində və axırında;

ğ) Azərbaycan xalqının və Dövlətinin həyatında çox mühüm tarixi hadisələr münasibətilə, Azərbaycanın görkəmli siyasi, dövlət, hərbi xadimlərinin, milli qəhrəmanlarının, elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin şərəfinə abidələrin və lövhələrin açılışı zamanı;

d) dövlət və ictimai orqanlar, müəssisələr, idarələr və təşkilatlar tərəfindən keçirilən mərasimlər və digər təntənəli tədbirlər zamanı AR-in Dövlət bayrağı qaldırılarkən;

e) AR-a rəsmi görüşə gələn xarici ölkələrin dövlət və hökumət başçıları qarşılanarkən və yola salınarkən – müvafiq ölkənin Dövlət himni ifa olunduqdan sonra.

AR-in qanunvericiliyində AR Dövlət himni hökmən ifa olunduğu başqa hallar da nəzərdə tutula bilər”.

AR-in Dövlət himni orkestr, xor, orkestr-xor tərəfindən, yaxud başqa vokal üsulla və alətlər vasitəsilə ifa olunur. Bunun üçün səsyazma vasitələrindən də istifadə edilə bilər.

Bütün hallarda AR-in Dövlət himni tam ifa olunur (*üçüncü maddə*).

AR-in Dövlət himni “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” AR-in 1992-ci il 27 may tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş mətnə və musiqi redaksiyasına tam müvafiq surətdə ifa olunmalıdır (*dördüncü maddə*).

AR-in Dövlət himni camaat qarşısında ifa olunarkən oradakılar himni ayaq üstə dinləməli və ya oxumalıdırlar (*beşinci maddə*).

Hərbi hissələrdə, hərbi gəmilərdə, daxili işlər, sərhəd xidməti və milli təhlükəsizlik orqanlarında AR Dövlət himninin ifa olunması, habelə himn ifa edilərkən hərbi qulluqçuların, daxili işlər və milli təhlükəsizlik orqanlarının sırayı və rəis heyətinə aid şəxslərin əsgəri rəsm-təzim etməsi hərbi nizamnamələrlə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən edilən qaydalarla tənzimlənir (*altıncı maddə*).

AR Dövlət himninin musiqisi və mətni əlifba kitabının birinci səhifəsində dərc olunur.

Ümumtəhsil məktəblərində, texniki peşə, orta ixtisas məktəblərində, ali məktəblərdə və başqa tədris müəssisələrində yeni dərs ilinin birinci dərsi AR-in Dövlət himninin öyrənilməsinə və ifasına həsr edilir (*yeddinci maddə*).

Respublika və beynəlxalq idman yarışları keçirilərkən AR Dövlət himninin ifa olunması qaydası respublika və

beynəlxalq idman təşkilatlarının mövcud praktikası nəzərə alınmaqla ifa edilir (*səkkizinci maddə*).

Respublika idarələri və təşkilatları xarici dövlətlərin ərazisində təntənəli tədbirlər keçirərkən AR-in dövlət himni müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (*AR-in Xarici İşlər Nazirliyi nəzərdə tutulur – Y.X.*) müəyyən etdiyi qaydalara müvafiq surətdə, onların olduqları ölkənin praktikası və yerli adətləri nəzərə alınmaqla ifa edilir (*doqquzuncu maddə*).

AR Dövlət himninin daxili işlər, sərhəd xidməti və milli təhlükəsizlik orqanlarında, tədris müəssisələrində, idman yarışları zamanı, habelə AR-in idarələri və təşkilatları tərəfindən xarici Dövlətlərin ərazisində tədbirlər keçirilərkən ifa olunması qaydaları bu Əsasnamənin tələbləri əsas götürülməklə müəyyən edilir (*onuncu maddə*).

Bu Əsasnamənin dəqiq yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək dövlət orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai qurumların rəhbərlərinə həvalə olunur (*on birinci maddə*).

Bir məsələyə də aydınlıq gətirmək yerinə düşər. Belə ki, AR CM-in 324-cü maddəsinin (AR-in Dövlət bayrağı və ya AR-in Dövlət gerbi barədə təhqiredici hərəkətlər) dispozisiyasından belə nəticəyə gəlmək olar ki, qeyd olunan cinayətin predmetini yalnız AR-in Dövlət bayrağı və Dövlət gerbi təşkil edir. Başqa sözlə, Dövlət himninə qarşı təhqiredici hərəkətlər cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur. Halbuki, Dövlət himninə də təhqiredici hərəkətlər etmək mümkündür.

Misal üçün əgər AR-in Dövlət himni yarımçıq ifa olunarsa və ya Dövlət himni camaat qarşısında ifa olunarkən hər hansı bir şəxs qəsdən ayağa qalxmazsa, Dövlət himninin sözləri qəsdən təhrif olunmuş halda ifa olunarsa və ya bu zaman digər biədəb hərəkətlərə yol verərsə, həmin şəxsin əməli Dövlət himninə qarşı təhqiredici hərəkətlər kimi cinayət məsuliyyətinə səbəb olmalıdır.

Anlamaq olmur ki, qanunvericilik Dövlət bayrağı və Dövlət gerbini hər cür cinayətkar qəsddən mühafizə etdiyi halda, nə üçün Dövlət himni bu mühafizədən kənar qalır?! Ümid edirik ki, qanunvericilikdəki bu boşluq tezliklə öz müsbət həllini tapacaqdır.

AR-in Dövlət bayrağı və Dövlət gerbi eyni zamanda bir sıra digər dövlət hakimiyyəti orqanlarının və qurumlarının da rəsmi atributları və rəmzləri hesab edilir. Məsələn, 10 iyun 1997-ci il tarixli “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” AR qanununun 6-cı maddəsində (məhkəmə hakimiyyətinin rəmzləri) deyilir: “AR-də məhkəmə hakimiyyətinin rəmzləri AR-in Dövlət bayrağından, Dövlət gerbindən və ədalət mühəkiməsinin rəsmi emblemlərindən ibarətdir”. “Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında” AR qanununun 5-ci maddəsinin (Məhkəmə-Hüquq Şurasının maliyyələşdirilməsi və atributları) üçüncü hissəsində təsbit edilir ki, “Məhkəmə-Hüquq Şurası ... üzərində AR-in Dövlət gerbinin təsviri və öz adı olan möhürə ... malikdir”. 29 dekabr 1999-cu il tarixli “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” AR qanununun 6-cı maddəsinin (vəkilliyin rəmzləri) birinci hissəsinə əsasən isə “AR-də vəkilliyin rəmzləri AR-in Dövlət bayrağından, Dövlət gerbindən və vəkilliyin emblemindən ibarətdir”.

Ümumilikdə götürdükdə, ARK-nın 75-ci maddəsində deyilir: “Hər bir vətəndaş AR-in dövlət rəmzlərinə - bayrağına, gerbinə və himninə hörmət etməlidir”.

Ə L A V Ə

Dünya dövlətlərinin paytaxtı, dövlət dili və pul vahidi

№	Ölkə adı	Paytaxt	Dövlət dili	Pul vahidi
1	Albaniya	Tirana	alban	lek = 10 kindark
2	Almaniya	Berlin	alman	Alman markası (2002-ci ildən AVRO) = 100 pfenniç
3	Andorra	Andorra-	katalon	Pul vahidi yoxdur (Fransa

		La-Velya		frankı və İspaniya pessetindən istifadə olunur)
4	Avstriya	Vyana	alman	Avstriya şillinqi = 100 qroş (2002-ci ildən AVRO)
5	Belarusiya	Minsk	belarus və rus	Belarus rublu
6	Belçika	Brüssel	niderland, fransız, alman	Belçika frankı = 100 santim (2002-ci ildən AVRO)
7	Bolqarıstan	Sofiya	bolqar	lev = 100 stotink
8	Bosniya və Herseqovina	Sarayevo	bosniya, serb, xorvat	1998-ci ildən işləyən Bosniya və Herseqovina markası = 100 pfenning
9	Böyük Britaniya	London	ingilis	Funt sterlinq = 100 pens
10	Çexiya	Praqa	çex	Çex kronu = 100 geller
11	Danimarka	Kopenhagen	danimarka	Danimarka kronu = 100 ere
12	Estoniya	Tallin	eston	Estoniya kronu = 100 sent
13	Finlandiya	Helsinki	fın, isveç	Finlandiya markası = 100 pens
14	Fransa	Paris	fransız	frank = 100 santim (2002-ci ildən AVRO)
15	Xorvatiya	Zaqreb	xorvat	kuna = 100 lip
16	İrlandiya	Dublin	irland, ingilis	İrlandiya funtu = 100 pens (2002-ci ildən EVRO)
17	İslandiya	Reykyavik	island	İslandiya kronu = 100 eyre
18	İspaniya	Madrid	ispan	peseta = 100 santimo (2002-ci ildən EVRO)
19	İtaliya	Roma	italiyan	İtaliya lirəsi = 100 sentesimo
20	İsveç	Stokholm	isveç	İsveç kronu = 100 ere
21	İsveçrə	Bern	alman, fransız, italiyan, petoraman	İsveçrə frankı = 100 santim
22	Latviya	Riqa	latış	lat = 100 santim
23	Lixtenşteyn	Vadus	alman	İsveçrə frankı = 100 santim
24	Litva	Vilnüs	litva	lit = 100 sent
25	Lüksemburq	Lüksemburq	alman	Lüksemburq frankı = 100 santim (2002-ci ildən EVRO)
26	Macarıstan	Budapeşt	macar	forint = 100 filler

27	Makedoniya	Skopye	makedon	Makedoniya denarı = 100 deni
28	Malta	Valletta	malta	Malta lirəsi = 100 sent
29	Moldova	Kişinyov	moldova	Moldova leyi = 100 ban
30	Monako	Monako	fransız	Fransa frankı
31	Niderland	Amsterdam	niderland	Niderland quldenu = 100 sent
32	Norveç	Oslo	norveç	Norveç kronu = 100 ere
33	Polşa	Varşava	polyak	zlot = 100 qroş
34	Portuqaliya	Lissabon	portuqal	eskudo = 100 sentavo (2002-ci ildən EVRO)
35	Rumıniya	Buxarest	rumın	ley = 100 ban
36	Rusiya	Moskva	rus	rubl = 100 qəpik
37	San-Marino	San-Marino	italyan	İtaliya lirəsi = 100 sentesimo
38	Slovakiya	Bratislava	slovak	Slovakiya kronu = 100 geller
39	Sloveniya	Lüblyana	sloven	tolar = 100 stotin
40	Ukrayna	Kiyev	ukrayna	qrivnya = 100 kopeyka
41	Vatikan	Roma şəhərinin ərazisində yerləşir	italyan, latın	Vatikan lirəsi (İtaliya lirəsi ilə bərabər işlənir)
42	Yuqoslaviya	Belqrad	serb	yeni dinar = 100 par
43	Yunanıstan	Afina	yunan	dirhəm = 100 lepton (2002-ci ildən EVRO)
44	Banqladeş	Dəkkə	benqal	təkə = 100 pays
45	Bəhreyn	Manama	ərəb	Bəhreyn dinarı = 1000 fil
46	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	Abu-Dəbi	ərəb	dirhəm = 100 fil
47	Brüney	Bandar-Seri Beqavan	malay, ingilis (rəsmi)	Brüney dolları
48	Butan	Thimphu	dzonqxa dilinin Tibet dialekti	nqultrum = 100 çetrum
49	Cənubi Koreya	Seul	koreya	vona = 100 çon
50	Çin	Pekin	çin, yaxud mandarin (rəsmi)	yuan = 10 tszyao = 100 fen
51	Əfqanıstan	Kabil	puştı, dari	əfqanı = 100 pul

52	Filippin	Manila	Pilipin (filippin), ingilis	Filippin pesosu = 100 sentimo
53	Gürcüstan	Tibilisi	gürcü	lari = 100 tetri
54	Hindistan	Dehli	hindi və daha 18 dil rəsmi sayılır	Hindistan rupisi = 100 pays
55	İndoneziya	Cakarta	indoneziya	İndoneziya rupisi = 100 sen
56	İordaniya	Əmman	ərəb	dinar = 100 piastr/ğirş
57	İraq	Bağdad	ərəb	dinar = 100 fil
58	İran	Tehran	farsi	rial = 100 dinar
59	İsrail	Qüds (Yerusəlim)	ivrit və ərəb	yeni şekel = 100 yeni aqor
60	Kamboca	Pnompen	kxemer	riyel
61	Küveyt	Əl-Küveyt	ərəb	Küveyt dinarı=100 dirhəm=100 fil
62	Qazaxıstan	Astana	qazax	tengə = 100 tiyin
63	Qətər	Doha	ərəb	Qətər rialı = 100 dirhəm
64	Qırğıstan	Bişkek	qırğız, rus	som = 100 tiyin
65	Laos	Vyentyan	laos	kip = 100 att
66	Livan	Beyrut	ərəb	Livan livri = 100 piastr
67	Malayziya	Kuala-Lampur	malayziya	rinqqit = 100 sen
68	Maldivlər	Male	maldiv (divexi)	rufiya = 100 laari
69	Monqolustan	Ulan-Bator	monqol	tutrik = 100 monqo
70	Myanma	Yanqon	birman	kyat (çja) = 100 pya
71	Nepal	Katamandu	nepal	Nepal rupisi = 100 pays
72	Əmman	Maskat	ərəb	Əmman rialı = 100 rays
73	Özbəkistan	Daşkənd	özbək	sum = 100 tiyin
74	Pakistan	İslamabad	urdu	Pakistan rupisi = 100 pays
75	Səudiyyə Ərəbistanı	Ər-Riyad	ərəb	Səudiyyə Ərəbistanı rialı = 100 halal
76	Sinqapur	Sinqapur	ingilis, çin, malay, tamil (hamısı rəsmi)	Sinqapur dolları = 100 sent
77	Suriya	Dəməşq	ərəb	Suriya funtu = 100 piastr
78	Şimali	Pxenyan	koreya	vona = 100 çon

	Koreya			
79	Şri-Lanka	Şri-Caya- vardena- pura-Kotte	sinqal, tamil, ingilis	Şri-Lanka rupisi = 100 sent
80	Tacikistan	Düşənbə	tacik	somoni = 100 dirhəm
81	Tailand	Bankoq	tay	bat
82	Tayvan	Taybey	çin	Yeni Tayvan yuanı = 100 sent
83	Türkiyə	Ankara	türk	Türkiyə lirəsi = 100 kuruş
84	Türkmənistan	Aşqabat	türkmən	manat = 100 tənğə
85	Vyetnam	Hanoy	vyetnam	donq = 100 xu = 10 xao
86	Yaponiya	Tokio	yapon	iyen = 100 sen
87	Yəmən	Sənə	ərəb	Yəmən rialı = 100 fil
88	Anqola	Luanda	portəgiz	kvanza = 100 lvey
89	Benin	Porto- Novo	fransız	Qərbi Afrika frankı (KFA) = 100 santim
90	Botsvana	Qaboron	ingilis, setsvana	pula = 100 thebe
91	Burkina- Faso	Uaqaduqu	fransız	frank (KFA) = 100 santim
92	Burundi	Bujumbura	fransız, kirundi	Burundi frankı = 100 santim
93	CAR	Pretoriya	ingilis, afrikaans	rend = 100 sent
94	Cibuti	Cibuti	ərəb, fransız	frank = 100 santim
95	Çad	Ncamena	fransız, ərəb	frank (KFA) = 100 santim
96	Ekvatorial- Gvineya	Malabo	fransız, ispan	frank (KFA) – 100 santim
97	Efiopiya	Əddis- Əbəbə	amxar	Efiopiya birri = 100 sent
98	Eritreya	Asmera	tiqre, ərəb	nafta = 100 sent
99	Əlcəzair	Əlcəzair	ərəb	dinar = 100 santim
100	Kamerun	Yaunde	fransız	frank KFA = 100 santim
101	Kabo-Verde	Praya	portəgiz	eskudo = 100 sentavo
102	Keniya	Nayrobi	suaxili, ingilis	Keniya şillingi = 100 sent
103	Kamor adaları	Moroni	kamor, fransız, ərəb	Kamor frankı = 100 santim

104	Konqo (Brazzavil)	Brazzavil	fransız	frank (KFA) = 100 santim
105	Konqo (Kinşasa)	Kinşasa	fransız	Konqo frankı = 100 santim
106	Kot-Divuar	Yamusukro	fransız	frank = 100 santim
107	Qabon	Liberevil	fransız	frank (KFA) = 100 santim
108	Qambiya	Bancul	ingilis	dalasi = 100 butum
109	Qana	Akkra	ingilis	sedi = 100 peseva
110	Qvineya	Konakri	fransız	frank = 100 santim
111	Qvineya- Bisau	Bisau	portuqal	frank KFA = 100 santim
112	Lesoto	Maseru	sesuto, ingilis	loti = 100 lisent
113	Liberiya	Monroviya	ingilis	Liberiya dolları = 100 sent
114	Liviya	Tripoli	ərəb	Liviya dinarı = 1000 dirhəm
115	Malavi	Lilonqve	ingilis, nyanca	Malavi kvaçası = 100 tambala
116	Mali	Bamako	fransız	Mali frankı = 100 santim
117	Madaqaskar	Antananari vu	ərəb	malaqas frankı = 100 santim
118	Mavriki	Port-Lui	ingilis	Mavriki rupisi = 100 sent
119	Mavritaniya	Nuakşot	ərəb	uqiya = 5 xumsa
120	Mərakeş	Rabat	ərəb	dirhəm = 100 santim
121	Mərkəzi Afrika Respublikası	Bangi	fransız, sanqo	frank KFA = 100 santim
122	Misir	Qahirə	ərəb	Misir funtu = 100 piastr = 1000 millyem
123	Mozambik	Maputu	portəgiz	metikal = 100 sentavo
124	Namibiya	Vindhuk	ingilis	Namibiya dolları = 100 sent
125	Niger	Niamey	fransız	frank KFA = 100 santim
126	Nigeriya	Abuca	ingilis	nayra = 100 kobo
127	Ruanda	Kiqali	kinyaruanda, fransız, ingilis	Ruanda frankı = 100 santim
128	San-Tome və Prinsiplər	San-Tome	portəgiz	dobra = 100 sentimo
129	Seneqal	Dəkkə	fransız	frank KFA = 100 santim
130	Seyşel adaları	Viktoriya	kreol, fransız,	Seyşel rupisi = 100 sent

			ingilis	
131	Somali	Moqadişo	somali, ərəb	Somali şillingi = 100 sent
132	Sudan	Xartum	ərəb	Sudan dinarı = 100 funt = 100 piastr
133	Svazilend	Mbabanc	svazi, ingilis	lilangeni (cəm halda - emalangeli) = 100 sent
134	Syerra- Leone	Fritaun	ingilis	leone = 100 sent
135	Tanzaniya	Dar-Əs- Səlam	ingilis, suaxili	Tanzaniya şillingi = 100 senti
136	Toqo	Lome	fransız	frank KFA = 100 santim
137	Tunis	Tunis	ərəb	Tunis dinarı = 1000 millim
138	Uqanda	Kampala	ingilis	Uqanda şillingi = 100 sent
139	Zambiya	Lusaka	ingilis	kvaça = 100 nqve
140	Zimbabve	Harare	ingilis, şona, ndebele	Zimbabve dolları = 100 sent
141	ABŞ	Vaşinqton	ingilis	ABŞ dolları = 100 sent
142	Antiqua və Barbuda	Sent-Cons	ingilis	Şərqi Karib dolları = 100 sent
143	Baqam adaları	Nassau	ingilis	Baqam dolları = 100 sent
144	Barbados	Briçtaun	ingilis	Barbados dolları = 100 sent
145	Beliz	Belmopan	ingilis	Beliz dolları = 100 sent
146	Dominika	Rozo	ingilis	Şərqi Karib dolları = 100 sent
147	Dominikan Respublikası	Santo- Domingo	ispan	qızıl peso = 100 sentavo
148	Haiti	Port-O- Perens	fransız	qurd = 100 sentimo
149	Honduras	Tequşiqalpa	ispan	lempira = 100 sentavo
150	Kanada	Ottava	ingilis, fransız	Kanada dolları = 100 sent
151	Kosta-Rika	San-Xose	ispan	kolon – 100 sentimo
152	Kuba	Havana	ispan	Kuba pesosu = 100 sentavo
153	Qrenada	Sent-Corces	ingilis	Şərqi Karib dolları = 100 sent
154	Qvatemala	Qvatemala	ispan	ketsal = 100 sentavo
155	Meksika	Mexiko	ispan	peso = 100 sentavo
156	Nikaraqua	Managua	ispan	kordoba = 100 sentavo

157	Panama	Panama	ispan	ABŞ dolları = 100 sent
158	Salvador	San-Salvador	ispan	kolon = 100 sentavo
159	Sent-Kits və Nevis	Baster	ingilis	Şərqi Karib dolları = 100 sent
160	Sent-Lüsiya	Kastri	ingilis	Şərqi Karib dolları = 100 sent
161	Sent-Vintsent və Qrenadinlər	Kinqstaun	ingilis	Şərqi Karib dolları = 100 sent
162	Trinidad və Tobaqo	Port-Of-Speyn	ingilis	Trinidad və Tobaqo dolları = 100 sent
163	Yamayka	Kinqston	ingilis	Yamayka dolları = 100 sent
164	Argentina	Buenos-Ayres	ispan	peso = 100 sentavo
165	Boliviya	Sukre və La-Pas	ispan	boliviano = 100 sentavo
166	Braziliya	Braziliya	portuqal	real = 100 sentavo
167	Çili	Santyaqo	ispan	Çili pesosu = 100 sentavo
168	Ekvador	Kito	ispan	sukre = 100 sentavo
169	Kolumbiya	Santa-Fe-De-Boqota	ispan	Kolumbiya pesosu = 100 sentavo
170	Qayana	Corctaun	ingilis	Qayana dolları = 100 sent
171	Paraqvay	Asunson	ispan	quarani = 100 sentimo
172	Peru	Lima	ispan, keçua	yeni sol = 100 sentimo
173	Surinam	Paramaribo	niderland	gulden = 100 sent
174	Uruqvay	Montevideo	ispan	Uruqvay pesosu = 100 sentesimo
175	Venesuela	Karakas	ispan	bolivar = 100 sentimo
176	Avstraliya	Kanberra	ingilis	Avstraliya dolları = 100 sent
177	Fici	Suva	ingilis	Fici dolları = 100 sent
178	Kiribati	Bairiki	ingilis	Avstraliya dolları = 100 sent
179	Marşall adaları	Macuro	ingilis	Avstraliya dolları = 100 sent
180	Mikroneziya	Palikir	ingilis	ABŞ dolları = 100 sent
181	Nauru	Rəsmi paytaxtı yoxdur	nauruan, ingilis	Avstraliya dolları = 100 sent
182	Palau	Koror	ingilis	ABŞ dolları = 100 sent

183	Papua-Yeni Qvineya	Port-Morsbi	ingilis, picin- ingilis və motu	kina = 100 toyya
184	Solomon adaları	Xoniara	ingilis, 120 yerli ləhcə	Solomon adaları dolları = 100 sent
185	Tonqa	Nukualofa	ingilis, tonqan	panqa, yaxud Tonqa dolları = 100 seniti
186	Tuvalu	Funafuti	ingilis, tuvalu	Avstraliya dolları = 100 sent
187	Yeni Zelandiya	Vellinqton	ingilis	Yeni Zelandiya dolları = 100 sent
188	Vanuatu	Port-Vila	Bislama (sadələşdirilmiş ingilis dili), ingilis, fransız	vatu = 100 santim

Q A Y N A Q L A R

Kitablar

Azərbaycan dilində

1. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsəti. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2002.

2. **Əsgərov Z.** Konstitusiya hüququ. Dərslik. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006.

3. **Əsgərov Z., Nəsirov E., İsmayılov M.,** Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququnun əsasları. Dərslik. B.: 2005.

4. **Əsgərov Z., Nəsirov E., İsmayılov M., Məmmədov X.** Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. Dərs vəsaiti. B.: 2005.

5. **Cəfərov İ.** Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. B.: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. 2001.

6. **Cəfərov İ.** Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. B.: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. 2004.

7. **İsmayılov İ., Əmirov M.** Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsasları. 9-cu sinif üçün dərslik. B.: “Təhsil” nəşriyyatı. 1998.

8. **İsmayılov İ., Əmirov M.** Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsasları. 9-cu sinif üçün dərslik. B.: “Təhsil” nəşriyyatı. 2002.

9. **Çirkin V.Y.** Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ (ruscadan tərcümə edən Hüseynov Ərşad Hüsü oğlu). B.: “Digesta”. 2000.

10. Xarici ölkələrin konstitusiya (dövlət) hüququ (tərcümə edən Balayev İbrahimxəlil Nəriman oğlu). Dərslik. Ümumi hissə. I cild. B.: ABU. 2001.

11. **Məlikova M.** Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. B.: 1988.

12. **Xropanyuk V.N.** Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. B.: 1998.

13. **Müəlliflər kollektivi** (Hüquq elmləri doktoru, professor V.V. Lazerevin elmi redaktorluğu ilə) Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi. B.: “Qanun” 2006.

14. **Hüseynov L.** Beynəlxalq hüquq. Dərslik. B.: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. 2000.

15. **İsmayılov İ. İ., Qasımov A.,** İnsan və vətəndaş hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi haqqında. B.: “Qanun”. 2000.

16. **Hacızadə H.** (tərtib edən) Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. İkinci nəşr. Antologiya. B.: Far Centre. 2002.

17. **Hacızadə H., Bayramov İ., Bayramov A.** Təbəə yoxsa vətəndaş? yaxud hər günümüzün konstitusiyası. Far Centre. B.: 1999.

18. **Dəmirçiyeva M.** Ailə hüququ. B.: “Qanun” 2003.

19. **Piriyev Ə.** Azərbaycan Respublikasının hüquq mühafizə orqanları. Dərslik. B.: “Çıraq” nəşriyyatı. 2005.

20. **Əliyev Ş.** Prezidentlik institutu. Dərs vəsaiti. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1994.

21. **Səmədov H.** (tərtibatçı), Əliyev K. (tərtibatçı köməkçisi). Dünya ölkələri. B.: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. 2004.

22. **Məlikova M., Nəbiyev N.** Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. Dərslik. I hissə. B.: “Qanun”. 1997.

23. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. B.: “Digesta” 2002.

24. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. I və II cildlər. B.: “Digesta” 2003.

25. **Allahverdiyev S.** Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. I cild, II kitab. Xüsusi hissə. Dərslik. B.: ABU, 2003.

26. **Abdullayev E.** İnzibati hüquq. Dərslik. B. “Təhsil”, 2001.

27. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. B.: 1999.

28. **Xəlilov Y.F.** Hüquq: mülahizə və təkliflər. B.: “Nurlan” nəşriyyatı. 2005.

Türk dilində

1. **Prof. Dr. A. Şeref Gözübüyük.** Anayasa hukuku. Son değişikliklerle güncelleştirilmiş 12. Bası. Ankara. Turhan kitabevi yayınları. 2003

2. **Teziç E.** Anayasa hukuku. İstanbul. Beta yayını. 1996

3. **Eroğul C.** Çağdaş Devlet Düzenleri. Ankara. İmaj yayını. 1996

4. **Başgil F.** Din ve laiklik. İstanbul. 1962
5. **Zekeriya Yılmaz (hakim).** Anayasa. Türk Ceza Kanunu. Ceza Mühakimeleri Usulu Kanunu. İlgili Mevzuat. Ankara. Seçkin yayınevi. 2004

Rus dilində

1. Конституционное (государственное) право: Справочник. М. Юрист. 1995
2. Конституционное право (учебник) М. Новый юрист. 1998

Lüğətlər və ensiklopediyalar

1. Hüquq ensiklopedik lüğəti. Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası. B.: 1991
2. Hüquq ensiklopediyası (Hümmət Süleymanlının ümumi redaktəsi ilə). Birinci cild. B.: 2000
3. **Kamilzadə M.** İngiliscə-Azərbaycanca hüquq lüğəti. B.: “Tural-Ə” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. 2001
4. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English (edited by Sally Wehmeier). Sixth edition. Oxford University press. 2005
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. B.: “Elm”. I c. 1964; II c. 1980; III c. 1983; IV c. 1987
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə. II c. B.: 1978

Məqalələr

1. **Əsgərov Z.** Hüquqi dövlətin konstitusiya əsasları. B.: “Qanunçuluq” Hüquq jurnalı, B.: № 02, 1993.
2. **Əsgərov Z.** Konstitusiyanın mahiyyəti haqqında. B.: “Qanunçuluq” Hüquq jurnalı, B.: № 12, 1997.

3. **Xəlilov Y.F.** Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq-hüquqi qiyməti. “Şaman” qəzeti. № 02, Sumqayıt. 15 iyun 2005. səh. 02

4. **Xəlilov Y.F.** Dağlıq Qarabağ probleminin mümkün həlli versiyaları. “Qanun” İctimai-siyasi, elmi hüquq jurnalı, № 11 (139), Bakı. 2005. səh. 9-13

5. **Xəlilov Y.F.** Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu kontekstində şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması məsələsi (*Məmməd Rzayevlə birlikdə*). “Qanun” İctimai-siyasi, elmi hüquq jurnalı, № 08 (136), Bakı. 2005. səh. 3-7

6. **Xəlilov Y.F.** Dünya təcrübəsində muxtariyyət məsələsi. “Şaman” qəzeti. № 02 (10), Sumqayıt. 30 yanvar 2006. səh. 4-6

7. **Xəlilov Y.F.** Suverenlik institutu. “Qanun” İctimai-siyasi, elmi hüquq jurnalı, № 09 (137), Bakı. 2005. səh. 12-15

8. **Xəlilov Y.F.** Monteskyönün həyatı və hüquqi görüşləri. “Qanun” İctimai-siyasi, elmi hüquq jurnalı, № 08 (112), Bakı. 2003. səh. 39-40

9. **Xəlilov Y.F.** Müqəddəs Qurani-Kərim və dünyəvi qanunlar müstəvisində insan hüquqları. “Şaman” qəzeti. № 07 (15), Sumqayıt. 09 iyun 2006. səh. 5

10. **Xəlilov Y.F.** Faşizm: dünən və bu gün. “Şaman” qəzeti. № 05, Sumqayıt. 15 sentyabr 2005. səh. 06

11. **Xəlilov Y.F.** Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 324-cü maddəsinə (Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı və ya Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi barədə təhqiredici hərəkətlər) dair bəzi mülahizə və təkliflər. “Qanun” İctimai-siyasi, elmi hüquq jurnalı, № 03 (143), Bakı. 2006. səh. 41-43

12. **Xəlilov Y.F.** Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ümumi müddələrinin spesifik xüsusiyyətləri. “Qanun” İctimai-siyasi, elmi hüquq jurnalı, № 11 (151), Bakı. 2006. səh. 7-12

Beynəlxalq-hüquqi sənədlər

1. BMT-nin 10 dekabr 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi
2. BMT-nin 1966-cı il tarixli “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktı
3. BMT-nin 1966-cı il tarixli “Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktı
4. BMT-nin 24 oktyabr 1970-ci il tarixli “Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” Bəyannaməsi
5. 1 avqust 1975-ci il tarixli “Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq haqqında” Müşavirənin Yekun Aktı
6. 1969-cu il tarixli “Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında” Vyana Konvensiyası
7. 1970-ci il tarixli “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüquq haqqında” Bəyannaməsi
8. 1933-cü il tarixli “Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında” Montevideo Konvensiyası
9. 1982-ci il tarixli “Dəniz hüququ haqqında” Konvensiya
10. BMT-nin 1974-cü il tarixli “Təcavüzün tərfi haqqında” qətnaməsi
11. BMT-nin 1987-ci il tarixli “Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” Bəyannaməsi
12. 1930-cu il tarixli “Vətəndaşlıq haqqında qanunların kolliziyasına aid olan bəzi məsələlər haqqında” Haaqa Konvensiyası
13. 1950-ci il tarixli “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiya (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası)
14. Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyası
15. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sahəsində Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasına 1988-ci il Əlavə Protokolu

16. 1981-ci il tarixli “İnsan və Xalqların hüquqları haqqında” Afrika Xartiyası

17. 1972-ci il tarixli “Sosial təminat haqqında” Avropa Konvensiyası

18. 1952-ci il tarixli “Qadınların siyasi hüquqları haqqında” Konvensiya

19. BMT-nin 1989-cu il tarixli “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya

20. BMT-nin 1981-ci il tarixli “Dözülməzliyin və din və ya əqidələr əsasında ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Bəyannamə

21. BMT-nin 1992-ci il tarixli “Milli, etnik, dil və dini azadlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında” Bəyannamə

22. 1944-cü il tarixli “Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında” Çikaqo Konvensiyası

23. BMT-nin Nizamnaməsi

Dövlətdaxili qanunvericilik aktları

1. 28 may 1918-ci il tarixli Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin İstiqlal Bəyannaməsi

2. 27 iyun 1924-cü il tarixli “Respublikanın dövlət müəsisələrində dövlət dilinin əksəriyyət təşkil edən əhalinin və mill azlıqların dillərinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Sovetinin dekreti

3. 14 mart 1937-ci il tarixli Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası

4. 21 aprel 1978-ci il tarixli Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası

5. 18 oktyabr 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktı

6. 12 noyabr 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

7. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası

8. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi
9. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi
10. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi
11. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi
12. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
13. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi
14. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi
15. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
16. Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi
17. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi
18. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xəttar Məcəlləsi
19. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi
20. Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi
21. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi
22. 09 oktyabr 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” AR qanunu
23. 06 dekabr 1991-ci il tarixli “Dövlət sərhədi haqqında” AR qanunu
24. 25 dekabr 1991-ci il tarixli “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında” AR qanunu
25. 10 iyun 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında” AR qanunu
26. 03 noyabr 1992-ci il tarixli “Hərbi xidmət haqqında” AR qanunu
27. 17 may 1996-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının statusu haqqında” AR qanunu
28. 13 fevral 1998-ci il tarixli “Yerin təkisi haqqında” AR qanunu
29. 22 fevral 1998-ci il tarixli “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” AR Prezidentinin Fərmanı

30. 18 iyun 1998-ci il tarixli AR Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair” Dövlət Proqramı

31. 30 sentyabr 1998-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” AR qanunu

32. 06 avqust 2004-cü il tarixli “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR qanunu

33. 11 may 2005-ci il tarixli “Azərbaycanda seçki praktikasının təkmilləşdirilməsinə dair” AR Prezidentinin Fərmanı

34. 25 may 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” AR Konstitusiyaya Qanunu

35. 04 mart 1993-cü il tarixli “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” AR qanunu

36. 02 iyun 1995-ci il tarixli “Haqsız rəqabət haqqında” AR qanunu

37. 19 may 1998-ci il tarixli “Uşaq hüquqları haqqında” AR qanunu

38. 22 iyun 1999-cu il tarixli “Validəynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” AR qanunu

39. 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR qanunu

40. 21 iyun 2000-ci il tarixli “Dövlət qulluğu haqqında” AR qanunu

41. 22 dekabr 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” AR qanunu

42. 29 dekabr 1992-ci il tarixli “Dövlət borcu haqqında” AR qanunu

43. 22 dekabr 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” AR qanunu

44. 30 sentyabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” AR qanunu

45. 05 fevral 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı haqqında” AR Konstitusiyaya Qanunu

46. 05 fevral 1991-ci il tarixli AR qanunu ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı haqqında” Əsasnamə

47. 19 yanvar 1993-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi haqqında” AR Konstitusiyaya Qanunu

48. 23 fevral 1993-cü il tarixli AR qanunu ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi haqqında” Əsasnamə

49. 27 may 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” AR Konstitusiyaya Qanunu

50. 02 mart 1993-cü il tarixli AR Milli Məclisinin qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında” Əsasnamə

51. 08 iyun 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası Dövlət Bayrağının istifadəsi qaydaları haqqında” AR qanunu

52. 10 iyun 1997-ci il tarixli “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” AR qanunu

53. 29 dekabr 1999-cü il tarixli “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” AR qanunu

54. 13 iyun 2000-ci il tarixli “Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında” AR qanunu

55. 08 fevral 1998-ci il tarixli “Mədəniyyət haqqında” AR qanunu

56. 05 iyun 1996-cı il tarixli “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” AR qanunu

57. 10 iyun 1996-cı il tarixli “Patent haqqında” AR qanunu

58. 10 noyabr 1992-ci il tarixli “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında” AR qanunu

59. 26 iyun 1997-ci il tarixli “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” AR qanunu

60. 28 oktyabr 1999-cu il tarixli “Tibbi sığorta haqqında” AR qanunu

61. 07 oktyabr 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu”

62. 15 iyun 2001-ci il tarixli “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” AR qanunu

63. 15 may 1998-ci il tarixli “Memarlıq haqqında” AR qanunu

64. 08 iyun 1999-cu il tarixli “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR qanunu

65. 26 noyabr 1993-cü il tarixli “Müdafiə haqqında” AR qanunu

.....211

Maddə 23. Azərbaycan dövlətinin rəmzləri214

Əlavə. Cədvəl (*Dünya dövlətlərinin paytaxtı, dövlət dili və pul vahidi*)229

Qaynaqlar237